

Magyarország felfedezése

LENGYEL LÁSZLÓ

TÉPELŐDÉS

**VÁLOGATTA ÉS SZERKESZTETTE
GONDOS ERNŐ**

© Lengyel László, 1992

TARTALOM

Vágyak világtalan időben

Tépelődés hajnal felé

Tépelődés hajnal felé
Megválaszolhatatlan kérdések
Ismerős és érthetetlen világ
Levél
Igazság Messiás nélkül
Korszellem
Szomorúság
A lélek leng, nem suhan
Sóhaj
Liliomhullás

Európai koncert

Utazás
Határ vagy kenyér
Szökés
Kis közép-európai kultúra
Egyedül vagyunk?
Vörös Hadsereg
Búcsú
Európai koncert
S a bombák fönt a gépben
A szél mindegyre lapozott

Sátor alatt

Kiállítás
Sátor alatt
Sátor alatt 2.
Halottak beszélgetnek
Reggel
Szabaddemokrata Párt
Lelkek forradalma
Egy közgazdász emlékeihez
Donáth

Régi új helyzet

Annapolis
Önmagunkban eltévedtünk
Politika
Régi új helyzet
Ítékezés vagy bosszú?
Háló
Nyugalom

Május 35

Május 35
És eljő az ősz
Tulajdon
Szomorú szociális piacgazdaság
Magyar burzsoák
Évzáró

Arcképek

Miniszterelnök
Vonások egy arcképhez
Pártelnök
Egyedülvalóság
Köztársasági elnök
Templomtalanul, palásttalanul
Miniszter
Még egyszer a miniszterről
Holnap kikötik az utolsó hajót

Kész a leltár

Rák
Ebéd
Emberi formában a csend
Unalmas történet
Engesztelés
Hadiállapot
Kész a leltár
Tépelődés az utószóról

Vágyak világtalan időben

Szeretném elolvasni azokat a másnapi újságokat. Szeretném megnézni az egy héttel későbbi híradót. Átvenni a leveleket, ránézve a címzésre. És találkozni a barátaimmal. A felébredés napján. Azon a hétköznapon, amikor minderről kiderül, hogy álom volt. Nem gyönyörű lebegő, nem is rémálom - álom. Gondolkozom, hogy mikor jönnek rá. Reggel nem nagyon hallgatom a rádiót. Legyen csend. A lakótelepi házak között ugyanúgy sietnének vagy poroszkálnának az emberek, mint álmomban. Vajon a metrón rájönnek-e? Ugyan miből? És ahogy az Arany János utca felől a Paulay Ede utca felé gyalogolok, nem igazán csaphat meg a megvilágosodás. Az a szürke valóság, hogy Kádár János vagy valamely utóda országglása alatt élek, hogy a zsombékok zsombékosodnak, az idő világtalan - bennem van. Nem az árulások érdekelnek, amelyek oly menetrendszerűen érkeznek ébredéskor. Nem a körmönfontabb vagy ostobább hazugságok. A mindennapi élet kicsiny és megváltozott gesztusait vágyom látni. Álmomban láttam Antall Józsefet miniszterelnökként. Érdekes volt. Milyen lehet a valóságban? Álmomban a kormánybizottság ülésén „kedves elvtársak”-kal vezettem be a mondókámat. Érdekes, mindenki komor volt, pedig esküszöm, hogy kedves elvtársak voltak. Talán a „dicsőséges nagyurak, hát hogy vagytok” megszólítás járt volna ki? Emlékszem, a nyolcvanas évek elején, a Pénzügyminisztérium negyedik emeleti tárgyalójában a kedves Szántó Anikó „Konrad elvtárs”-nak nevezte Konrad Györgyöt. Belőlünk szégyenlősen, majd harsányan kibukott a nevetés. Anikó fülig vörösen dühöngött, Konrad szelíden és komolyan nézett minket. Megalázó világban szégyenkeztem, hogy ennyire keveset tudunk adni. „Mindenki megkezdte önmaga igénytelen lenyelését” - írja Kassák Lajos *A máglyák énekelnek* című eposzában. Ő legalább ötször gondolhatta e században, hogy mindjárt felébred, az álom álom marad. És legalább öt rendszer mondta ki, hogy „na végre”, és hogy örökéletű lesz. „S a szétrázott bárányok bégettek az akol után. / Elöl a tükör előtt született apostolok. / Szélmalmaztak a gesztusokkal. / Szaporodtak.”

Ajjaj! És még egyszer, ajjaj!

Hogyan viselkedne a postás, ha közös álmunk paripája ledobná a fejlett szocializmus valóságába? A bolti pénztárosnő és a KEB munkatársa? A kőfaragók és a balett-táncosok? Három szivarvégből összeraknánk a kádári szimbólát? De a legkíváncsibb, bevallom, magamra vagyok. Hogyan venném tudomásul, beérve a munkahelyemre, hogy minden úgy van, ahogy van? Próbálnék mosolyogni? Kit hívnék fel? Mihez fognék? Ki lennék?

Titkárnőnk a bankot hívja. „Bartha elvtársat kérem...” De nem tudja befejezni, mert kirobban belőle a hahota. Hihhihi, hahaha. A vonal másik végén - Surányi Gyuri kedves titkárnője -, halálos komolysággal: „Ne röhögj, édes lányom, mindnyájan eltévesztjük egyszer. Ki tudhatja, ki van itt?” Ki tudhatja? Kíváncsi vagy. Talán csak életem első harmincnyolc évét akartam megismerni. Érdekes álom.

1991. január 12.

Tépelődés hajnal felé

Tépelődés hajnal felé

Az ember néha felébred. Csak úgy. Valami kicsiségre. Kimegy egy pohár vízért. Vagy csak, hogy álljon néhány percet a sötét konyhában. Szemben itt-ott ég a lámpa. Az ablak üvege hűvös. Valahol hajnali három és négy között. Emlékszel, volt idő, amikor eddig tanultunk? Mennyi kínnal nyomtuk, gyömöszöltük magunkba az anyagot, amiről azt állították, hogy nincs nélküle boldogulás. Tételek papírfecniken és szép íveken. Gyűlölettel és haraggal emlegetett vizsgáztatók - ugyan, hol vannak most. Elherdáltuk volna az életünket? Az első, tanulással telt tizenöt évet? Azt bizony sürgősen el kell felejteni. És mi legyen a második tizenöt évvel, amit a munkában töltöttünk? Amikor egy olyan rendszerben, talán egy olyan rendszerért dolgoztunk, amely összeomlott. Amikor olyan gyűlésekre jártunk, olyan vitákat folytattunk, amelyekre jobb nem emlékezni. Lenézek a sorban álló autókra. Köztük féltve az enyémmre. Van valamim. Aggódok érte. A lakásban minden csendes. Apa nem horkol benn a nagyszobában. Nem is kiabál álmában. Halott. „Te minek állsz itt a hidegben, mars vissza az ágyba!” - hallanám anyám. De nem ő ébredt föl a neszezésekre. Ez már nem az ő lakásuk. Ő is halott. Tudod, mi a furcsa? Nem tudom földézni. Lassacskán senki sincs, aki emlékezne arra, hogy milyen is voltam tízévesen. Felnőtt vagyok. Ez már a mi lakásunk. Mintha minden azért lett volna, hogy így legyen. Önállóság. Saját szekrény, amely éjjel nem nyílik recsegve. (Üvöltve, reszketve állok a rácsos ágyban. A szekrény fekete, tátott szájára nézek. Apám ideges hangja a másik szobából: „már megint?” És azután nagyanyám mellé bújok, a nagyágyba, a melegbe. Mesél az egymásba kapaszkodó akasztókról, az összebúvó ruhákról. Már ő sem él.) A víz belesajdít a lyukas fogamba. Fél életünket eltöltöttük valamivel, ami nem vált be. Lehet, hogy a háromnegyed életünket. Talán az egészet. Természetesen újra lehet kezdeni. Újra kell kezdeni. Új arccal. Új világrenddel. Új polcokon, új árukkal. „Mitől félek? Elsősorban önmagamtól. Kivetttem a számomra lehetséges és nagy nehezen létrehozott helyzetből. A világrendem összeomlásától félek. A megismerésbe, a megfigyelésbe menekülni, önmagaméba... kivonulni a közvetlenből, mintegy a harmadikká lenni, aki hallgat, figyel, nyugodt és ítél, bár megvesztegethetetlenül szigorú.” Kertész Imre *Gályanaplójában* olvasom az ismerősen szomorú sorokat. Hányan állnak így most, az ablak mögött. Nézik a csillagtalan eget. A disznóól sarkát. A fogorvosék erkélyét. Az elefántforma repedést a falon. Mi marad utánunk? Mit hagyunk magunk után? A sötétből sikoltozó és szikrázó mentőautó száguld elő. Utána minden visszalassul, meg-megáll. „Ha negyvenéves elmúltál, egy éjjel, /egyszer fölébreds és aztán sokáig / nem bírsz aludni. Nézed a szobádat / ott a sötétben. Lassan eltűnődöl / ezen-azon. Fekszel, nyitott szemekkel, / mint majd a sírban. Ez a forduló az, / mikor az életed új útra tér. / Csodálkozol, hogy föld és csillagok közt / éltél. Eszedbe jut egy semmiség is. / Babrálsz vele. Megúnod és elejted. / Olykor egy-egy zajt hallasz künn az utcán. / Minden zajról tudod, hogy mit jelent. / Még bús se vagy. Csak józan és figyelmes. / Majdnem nyugodt. Egyszerre fölsóhajtasz. / A fal felé fordulsz. Megint elalszol.” E Kosztolányi-verset majdnem kívülről tudom. De csak majdnem. Látod, azt szoktam eltéveszteni, hogy „elejted” vagy „leejted”. Az élet is valahogy elesett? Vagy leesett? Ott, a hetediken most kigyúl a szokásos lámpa. Az öregember mereven bámul a sötétbe. Engem nem láthat. Mégis nézzük egymást. Holnap megint igazgató, bankár, vállalkozó, szakértő lehetsz. Visszafekszem. Fal felé fordulok. Megint elalszom.

1991. március 2.

Megválaszolhatatlan kérdések

És ha a miniszterek értették volna, hogy miről döntenek? Ha elolvassák az előterjesztést, szakembereikkel fölkészítetik magukat, meggondolják a társadalmi következményeket? Vagy nem is volt egyeztetett előterjesztés? Nincsenek szakértők, akikben megbíznának, akiket meghallgatnának? Nem tudják, hogyan hat a benzin árának radikális emelése a társadalomra? A középrétegekre?

Mi történt volna, ha csütörtök éjjel megegyeznek? A pénzügyminiszter, akit minden gazdasági kérdésben teljhatalommal ruháztak fel, kijön a *Napzárta* befejeztével a stúdióból, és folyamatos tárgyalásokon megegyezésre jut az ott várakozó taxis megbízottakkal?

Mi lett volna, ha a miniszterek - az egy pénzügyminiszter kivételével - nem szavaznak valamennyien az erőszak alkalmazására? Ha a belügyminiszter a kormány szigorú és kötelező erejű döntését bármi áron végrehajtatja? Leváltja a parancsot megtagadó rendőrfőkapitányt, és olyan személyt nevez ki, aki buzgón vezényli a karhatalmat a hidakra. Mit csináltak volna a tüntetőkkel barátkozó rendőrök? És mit tettünk volna mi, szemben a vízgyúkkal? Mennyit ér az ember, ha állampolgár és magyar? Számítottunk a kormány együttérzésére? Számolhattunk az egymással való szolidaritásra? Mire számíthattunk? A mérget hajtó rétre? Magunk mérgeződött életére?

Képzeli el, amikor az MDF-pártközpont által kivezérelt ezrek és a Margit hídnál blokádot állók egymásnak esnek! Először egy pofon, azután dulakodásban leszakított kabátok, lesújtó emelők, zászlórudak, majd sunyi kések villanása, megtaposott, vérző-zokogó gyerekek. Mi tartotta vissza a feleket? Honnan a józan megfontolás? Talán ott, az a magas szőke az első sorban, aki mégsem ütött. Esetleg a feleségek: „hagyd őket, nem érdemes leállni velük”. Miért verekedtek volna? A magasabb vagy az alacsonyabb benzinárért? A magyar Szabadságért? Mert ők háromszor annyit keresnek, mint mi? Mert az ő kormányuk megnyomorít minket? Mert ez a mi kormányunk? Európáért? Szabadságért, egyenlőségért, testvériségért? Megválaszolhatatlan kérdések.

Ugye emlékeznek, hogy a kormány képviselői sehogyse akartak visszatérni a tárgyalóasztalhoz? Mit éreztek volna, ha a televízió képernyőjén egyszerre feltűnik az ipari miniszter, aki nem a tárgyalóterembe, hanem a televízióba érkezett, és rideg hangon beolvassa a kormány közleményét? Nincs tárgyalás, nincs kompromisszum. Azután elsötétül a kép, talán egy árva óra mutatja, hogy hol is vagyunk. A kedves bemondónő mindent és semmit nem tudó arccal közli, hogy most készül egy hosszabb beszélgetés a miniszterelnök úr kórházi ágyánál, amit egy óra múlva sugároznak. Addig egy érdekes film. Csavargatjuk a rádió gombját, de ott is csak a kormány memorandumát kapjuk el, később színes híreket a nagyvilágból. És egy-egy szirénahangra fülelünk, helikopterdőreje. A miniszterelnök pizsamában engedékenyen magyarázza, hogy itt polgári engedetlenségről van szó, senkit sem büntetnek meg. Így nyilván azokat sem, akiket most tuszkolnak rendőrautókba. Őket persze nem látjuk és nem halljuk, ahogy a munkáltatók és a munkavállalók tanácstalan képviselőit sem, hiszen nem közvetíti a televízió és a rádió. Ismerik ugye, a vattázós játékot? A cellába bejön egy alacsonyabb rangú „üti-veri”, és szó nélkül agyba-főbe veri az embert. Őt nem szeretjük. Majd megérkezik a tiszt úr, cigarettával kínál, megbocsátást ígér, ha megjavulunk. Beteg és fáradt, jobb dolga is van, mint hogy velünk foglalkozzon, de a szolgálat az szolgálat. Őt szeretjük és sajnáljuk. Jó kis játék. Vagy képzelődnek? Talán nem a televízió elnöke tiltotta meg az eltévedt ipari miniszternek, hogy egy stúdióban elmondja a kormány határozatát? Lehetséges, hogy nem ő küldte vissza tárgyalni, hanem a miniszter úr ébredt rá a szószerzés kellemetlen felelősségére? És miután a kormánydelegáció visszakullogott, a határozat

felolvastatott, mi történt volna, ha az egész delegáció tartja magát a kormány döntéséhez: nincs tárgyalás, nem engedünk, kivonulunk a teremből. Ha nincs egy tisztességes ember, aki megtagadja a kormány szakító határozatát, ülve marad és tárgyal? Ha a pénzügyminiszter nem dacol miniszterelnökével és minisztertársaival? Vajon mi járt a parancsokat kiadók fejében? Hogyan képzelték a rendőrrattakot fél évvel a szabad választások után? És mire gondoltak a parancsot megtagadók? A rendőrfőkapitány? A televízió elnöke? A pénzügyminiszter? Nem rossz ország ez, barátaim. Most kockát vetünk. Mi lesz legközelebb? Utazunk a metrón, békésen egymáshoz szorulva. „Bocsásson meg, hogy megszólítom, de nagyon érdekel: mi lesz itt legközelebb? Mi vár ránk?” Mosolygok. Mosolyog. Megválaszolhatatlan kérdések.

„A valóság, mint megrepedt cserép, nem tart már formát és csak arra vár, hogy szétdobhassa rossz szilánkjait.”

1990. december

Ismerős és érthetetlen világ

„Apa, mi hiszünk?” Reggelizünk. Hiszünk-e? „Irgalmazz, Istenem! Én nem hiszek Tebenned, / Csak nincs kivel szót váltanom.” Nemes Nagy Ágnes fohása vagy negyven évvel ezelőtről. Hittem. Hogy szabadnak születünk. Az egyenlő jogokban. Nem szorítom meg gyilkosok kezét. Nem közösködöm tolvajokkal. Hittem eszmékben. Az emberek eszmék általi megváltoztatásában. De nem ezt kérdezi. Mondjam: nem hiszünk? A vékonyka hang nem Istent kutatja. Csak eligazodást keres tegnap és holnap között. Itt megaláztatás, ott szorongattatás. Előző hiteink vízbe fulladtak. Ott fekszenek sárgán és puffadtan. Nem reggelihez való téma. „Miért kellene hinni?” - húzom az időt. „Dóri kérdezte.” „Ő hisz?” „Te is tudod, hogy igen.” Én is tudom. Hallgatunk. A megdrágult kefert kanalazza. „Akarsz hinni?” Bizonytalanul bólint. „Mit kell csinálni?” Beleharapok a kenyérbe. Igaz is, mit kell csinálni? Már előre sebzettek és vérzők vagyunk a holnaptól. Nem hihetünk a saját szemünknek. A jövőnkben. „Be kell iratkoznom?” Most iratkoztam ki mindenhol. „Gondolod, ha odajársz, hinni fogsz?” „Nem tudom.” „Ha nem érzed hazugságnak, menj el.” Zavartan néz. Valami baj van. Lecsúszik oldalazva a székről. „Mit döntöttél?” Motyog. Később az előszobából hallom: „anya, a papa miért nem hisz?” „Ismered, milyen.” Ülök, hitetlenül. Hitetlenségem híveként?

„Ég egy gerendaház. A lángnyelvek vidáman kapaszkodnak át a falról a tetőre. Anyám a kezemenél fogva tart. Fél, hogy a tűzhöz rohanok. Az veszélyes lenne. A bábáskodók közé hull a szálló szikra. Valaki sír a tömegben. Egy szakállas, kövér férfi az. Úgy sír, mint egy kisgyerek. A kezével törölgeti a szemét. Talán szikra ment bele?

- Miért sír? Szikra ment a szemébe? - kérdezem anyukámtól.

- Nem, azért sír, mert az ő háza ég - mondja anyukám.

- Majd épít magának egy másikat - mondom. - Én ezért nem sírnék.

- Ahhoz pénz kell, hogy egy új házat építsen.

- Hát majd keres rá.

- A fizetéséből nem építhet házat az ember.

- Hát akkor miből építik a házakat?

- Nem tudom, talán lopnak... - mondja anyu halkán. Valami egészen új dologgal találkoztam.

Figyelmesen nézem a szakállas férfit, aki lopott, házat építtetett a pénzből, és most ég a háza.

- Szóval pénzt kell lopni? - kérdezem.

- Nem, lopni nem szabad. Azért lecsukják az embert.

Ezt már végképp nem értem, és újból kérdezek: - Hát akkor hogy lopnak?

Válasz helyett bosszúsan legyint. Hallgatok. Ha majd nagy leszek, megértem, hogy is mennek a dolgok.”

Mihail Zoscenko 1942-ben jegyezte le ezt a gyermekkori élményét. Nem volt benne az ötödikes orosz nyelvkönyvben, bár elég jól tanulható szöveg. Már nem képzelhetem magam a kisfiú helyébe. Ehhez már nincs jogom. Az órán, ha tanítanak, a szakállas férfi szerepét kapnám. Csak állnom kell és zokognom némán. Arra gondolhatok, amire akarok. A házam pattogva-szikrázva ég. Letérdepel a szélben. Mit is mond Nietzsche aforizmája erről? „Meg kell tanulnunk a tisztátalan viszonyokból tisztán kikerülni, és ha a szükség úgy kívánja,

tisztára kell tudnunk mosakodni a mocskos vízben is.” De jó! De könnyű! Csakhogy egy élet megy rá a tisztátalan viszonyokra. Egy másik a tanulásra. És a mosakodásban még mocskosabb a víz és a kéz. Törekény szerkezet vagyunk, megront egy semmiség. A lélek aprót moccan. Hát, így mennek a dolgok. Ismerősen és érthetetlenül.

1991. január 5.

Levél

Tudja, fél ötkor kelek, hajnalban, és éjfél után csuklok az ágyba. Szürküléskor ott ülök a konyhaasztal mellett, hogy a fejembe gyúrjam a kifejezéseket, és megoldjam a hülyébbnél hülyébb gyakorlatokat. Már azt is álmodtam - nagyon ritkán álmodozik, aki úgy él, mint én -, hogy nyolc-tízéves kislány vagyok Londonból vagy Chicagóból, és minden tárgynak azonnal tudom a jelentését. Pedig csak egy amerikai-magyar vegyesvállalatnál vagyok béres-SZTK-s, kávéfőzőnő, fuss ide, fuss oda mindenre, rogyant negyvenhárom éves. És amikor a harmincéves, diplomatára maszkírozott pubika főnököm azzal szórakozik, hogy ahányszor meglát, megkérdi, ez vagy az mit jelent, még magyarul se jut eszembe. Ilyenkor meg tudnám fojtani. Ő meg röhög, mutogatja a ló fogait, de emögött a röhögés mögött látom a jövőmet: hat hét múlva, ha nem tudom letenni ezt az istenverte vizsgát, csak annyit fog mondani, hogy vegyem a munkakönyvem, mehetek, amerre a szemem lát. A szemem pedig nagy-nagy ürességet lát. Nincs hová menni. Nem tudom, elképzelte-e már, hogy milyen teljes bizonytalanságban élni? Mert itt többet keresek, mint egy állami vállalatnál, csak hogy fogalmam sincs, hogy meddig tart és mi lesz velem. Itt mindenki retteg és hajt. Aki a legkisebb hibát véti - megy. Csak hogy nem nagyon lehet tudni, hogy mi is az a hiba, mit tűrnek, mit nem. A nagyfőnök eddig kétszer volt itt, amerikás magyar, ötvenhatos, de törve beszél magyarul. Mind a kétszer mindenki hason csúszott előtte. És mind a kétszer közölte, hogy nagyon nincs megelégedve, nem is tudja, hogy fenntartja-e a vállalkozást, többet vár el tőlünk stb. stb. Eddig tizennégy embert raktak ki egyik perceről a másikra. A pondró pubika főnököm minden látogatás vagy amerikai telefon után üvöltözik, félti a milliós állását, az ajándékba vagy használatra adott Fordját, a nyaralását a Kanári-szigeteken, a telelését Ausztriában. Miért írom mindezt? Mert néztem a tévében, és ha jól értettem, valami olyasmit mondott, hogy nem leszünk gyarmat. Lehet, hogy nem leszünk gyarmat, de én sokszor már rabszolgának érzem magamat, akit csak azért nem korbácsolnak meg, mert arra sem érdemesítenek. Persze mondhatja, hogy nettó tizenhétezerért megéri tizenkét-tizennégy órát húzni és remegni, mások még éhen is halnak. És ha nem jön Mister Bátki - még hozzá James Bátki -, akkor nekem nincs 14 havi fizetéses állásom, a lányomnak nincs új, kétezer - mit kétezer, van az három-négyezer is - forintos cipője, akkor nem tudnék tartani apáméknál egy disznót, akkor nem mondhatnám a tisztességtelen gazember férjemnek, hogy a te gyerektartásod nélkül is élni fogunk. (Persze nem fogunk élni, de mit ér az a 2900 forint, amit ad - semmit.) Nem kívánom én vissza a régit, csak nagyon félek. Félek a hibától, félek a főnököm hülyeségétől, félek, hogy rám fogják valaki más hibáját, félek, hogy meg fogok bukni angolból, félek, hogy megbetegszem és elbocsátanak, félek, hogy a lányomnak nem lesz lakása, félek, hogy nem lesz állása. Azelőtt a férjemtől kellett rettegni. Még korábban az apámtól. Hogyan árulhatnám el ennek a sok modern vállalkozónak, menedzsernek, mittudoménmicsodának, ezeknek a magabiztos nyelvzsenuknek, hogy egy olyan házból jöttem Csengeléről, ahol nem volt víz, villany, gáz, térdig jártunk a sárban vagy nyeltük a port? Dehogyan hozakodom én ezzel elő. Hiszen hozzászóltam én Budapesten a részvértlenséghez, hogy csak magamra számíthatok, és hogy a gyerekeim is csak rám számíthat. Aki az iskolára számít, csalódik, aki az otthonára, csalódik, aki a férfiakra, csalódik, aki az államra vagy a munkahelyére, még nagyobb csalódik. Csak az a baj, hogy most már magamban sem bízhatok eléggé. Eddig elvégeztem minden tanfolyamot, végigcsináltam a gyerekért a válópert, megtanultam minden új dolgot a titkárnősködéshez, csinálom éjfélkor a mosást. Fizetem a lányom tanulását, de most már nagyon el szoktam fáradni. Fájt, fájt a fejem, zokogok belé. És a múltkor megütöttem a lányom, amit kiskora óta nem tettem. Mi lesz velünk? Vele? Éjjel írom, amit írok - ne haragudjon rám.

„Bundás vadállatok, tollas madarak, pénzes halak, fagyos kígyók, békák, nyúzott giliszták, poros pillangók, lakkos bogarak, bolyhos hernyók, havas férgek, semmilyen bacilusok! Bársony virágok, selyem levelek, zefír füvek! Durcás fák, ragadós gyümölcsök, taknyos bugák, ideges nádak, pucér gombák, birkózó gyökerek és üldözött indák, álmos mohák, halottas bodzabél, mézes borostyán, csókos méz, meghűlt nyirok, fegyenc salétrom, ellágyult penész, legaggodalmasabb pókháló s legfélénkebb pihe, legesleggyöngédebb árnyék és legcsodálatosabb sötétség! Szőrös hegyek, meztelen vizek, nevetős jegek, titoktartó havak, brüsszeli zúzmara, ájult dér, önmagatokkal álmodó jégvirágok, rozsdá batik munkája!” Ezer bocsánat - sóhajtja Szép Ernő. Visszhangtalan hónapos szoba és visszhangos gang, homályban ingó Csengele, mélybarna s puha kávé, betűk csendes futása a fehér papíron. Nem tudom angolul. Nem tudok válaszolni.

1991. március 30.

Igazság Messiás nélkül

Van abban valami felemelő, ahogy rákaptunk az igazságra. Az a társadalom, amely harminc évig nem igazat, hanem megnyugtatót, nem hitelest, hanem elfogadható akart látni, hallani, ma igazat akar. Szeretné megismerni helyzetének igazságát. A Kádár-kor a féligazsághoz, az alighazugsághoz szoktatott, mindenkit megtanított arra, hogy egy-egy kijelentésből mennyit kell levonni. Jobb nem tudni a teljes igazat. Nem akarták azt sem a hatalmasok, sem a meghurcolt társadalom. Az igazság a valódi békés homályába költözött. És amikor a magyar társadalom rákényszerült, hogy szembenézzen a nyers valósággal, s így igazsággal - valamikor 1986 elején -, ezután már nem volt hajlandó a homályt elfogadni. Mindenki, aki azóta fellépett a politikai élet színpadára, kénytelen volt a legnagyobb őszinteséget hirdetni, és azért kényszerültek lelépni erről a színpadról, mert kiderült, hogy hazudtak. A hazugság rozsdája ette meg Grósz Károlyt. Mindent megbocsátottak volna neki, csak ne akarta volna baleknak nézni az országot. Ne akarta volna elhitetni, hogy győztünk, amikor veszítettünk, hogy minden rendben van, amikor semmi sem volt rendben. És az Antall-kormány legfőbb problémája sem az, hogy elvesztegette az időt, hogy nem tette meg, amit meg kellett volna tennie, és megtette, amitől jó lett volna, ha tartózkodik, hanem hogy kiütköznek rajta a hazugságfoltok. Sajnos szabadelvű liberális ellenzéke sem járhat immár emelt fővel: szavaikat cáfolják korábbi szavaik, tetteiket korábbi tetteik. Az sem segít a bajon, hogy immár kölcsönösen leplezik egymás hazugságait. Tudom, hogy nem szabadna ennyire durván fogalmaznom. Nem hazudnak ők, csak a képzelt választók képzelt kegyeihez alakítják gondolataikat és tetteiket. Szándékaikban csak bizonytalanok lehetünk. A vállalati vezető és a munkás, a banktisztviselő és a kisvállalkozó, a polgármester és a nyugdíjas egyaránt azt mondogatja: mutassanak már nekem valakit, akinek a szaván elindulhatnék. Aki, ha megígéri, megtartja.

Egy régi *Históriában* megtaláltam a kiváló közgazdász, Varga István 1956. december 31-i feljegyzését, hogyan tárgyalta az új MSZMP-kormánnyal egy koalíciós program lehetőségeiről. „Az ülés után Kossa megkért, vonuljak vele földre négyszemközötti beszélgetésre. Megismételtem mindazt, amit a nyílt ülésen mondtam, és utaltam arra, hogy a gazdasági problémákat csak olyan kormány tudja megoldani, amely bírja az ország, a Szovjetunió és a nyugati hatalmak bizalmát. A fennálló helyzetben nem járna haszonnal a kormány számára, ha mellé állok, magamnak azonban ártanék, mert az erkölcsi megsemmisülésemet jelentené. Idéztem Bán Antalt, aki 1946 elején azt mondtotta polgári politikusoknak, akik ipari vezető állásokat sürgettek barátaik számára: Ti akartok Csepelre kimenni, hogy megmagyarázzátok a munkásoknak, nem tudtok kenyeret adni, mert nincs? Hiszen agyonvernek, még mielőtt beszélni kezdenétek. Bennünket legfeljebb csak megvernek, de mégis meghallgatnak és részben hisznek is nekünk. Ma fordított a helyzet, mondtam: ma a kormánynak nem hisz a nép és inkább adnak hitelt a magunkfajta embereknek.” Milyen jellemző, szép történet! De hol vannak ma a Varga István-fajta, Bibó-fajta, az ifjú Kornai-fajta emberek? Akiket talán meg akarnak verni, de mégis meghallgatják őket és részben hitelt is adnak nekik. Akik nem vigasztaló féligazságokat vagy tanácstalan magabiztosságú próféciaikat mondanak, hanem száraz, követhető tényeket. Akiknek, mert korábban sem titkolták a keserű valóságot, elhiszik, hogy nem vigasztalásból mondják, hogy van remény. „Most ős-idő van: átok, háború, / itt az ótestamentum szele fű. / De lelkünkben nem ég próféta-jel - / Elpusztulunk. És Krisztus nem jön el.” E négysoros Áprily Lajos után maradt. Messiás nélkül vagyunk. Csakhogy nem társadalomboldogító Messiásoknak kell megváltaniuk most e társadalmat, hanem mindegyikünknek saját magát. Az igazság nem kívül van. Helyzetünket nem mások ismerik jobban, hanem mi magunk. Nem pusztulunk el, még ha a mai anyagi és szellemi lepusztulás visszafordíthatatlannak látszik is. Sarjadoznak itt új erők és új igazságok. Nem vagyunk alattvaló, belenyugvó ország. Az igazság apróbb halait már kifogtuk.

1991. február 23.

Korszellem

„Tudja, a XIX. században halottak határozták meg a korszellemet - Napóleon árnya, a padlás-szobák tüdőbajosainak emlékei -, a fordulón nagyapáink életvitele, de mára a gyermekek a korszellem szülői. Csatázhatnak idős férfiak a parlamentekben, a gyermekeink csak a reklámnál néznek oda, hasonlíthatnak gazdaszaink bárkihez, összemérhetik áruinkat bárkiével, mégiscsak a gyermekeink összehasonlítása dönt: melyik televízió, baba, autó a jobb.” Bizonytalan bólintásomra továbblendül. „A gyerekek és a nők - a mamák és nagymamák - választanak igazán: politikust és gyümölcsjoghurtot, hittanórát és meséskönyvet, kit szeressünk a filmben és kit utáljunk. Ismeri a lélektani próbát? A gyermekek között vad háború dúl két szőnyegen. És akkor felépül egy külön sziget, ahová elvihetnek mindent, amit féltenek. Nem gondolja, hogy ezen a szigeten lakozik a korszellem? A Kor szelleme. A kor Szellemé.” Mosolyog. A dolog homályos. Köszönöm, hogy fölkeresett. Kezet nyújt. „A legtöbb gyerek szigetén nincs ember.” „És ez elszomorítja?” „Nem nagyon. Pontosan tudják az utcák, a házak, az autók, a ruhák, a játékok rangsorát. Az ember nemigen fér oda.” Eleresztí a kezem, megy. Nézek utána. Igazán tudhatná, hogy ma a korszellem a liberalizmus, a konzervativizmus, a nép-nemzetiesség vagy mi a csuda. Ahogy tegnap a szocializmus, a reál és az irreál. Csakhogy a mai utójátékokban bármi eszébe juthat az embernek. „Cserélődnek a madarak / lehúzzák az erdő abroszát / de kihajt és érik a közönyös fa.” (Rába György)

Este Hevesi Andrást olvasgatom. „Apáink rosszul tanultak az iskolában, fára másztak, flóbertpuskával lövöldöztek a varjakra, korán megismerkedtek az élet titkaival és szertartásaival, tizennégy évvel világfiak, tizenhatal vivőrök voltak. Én egy olyan generációhoz tartozom, amely egy-két évvel a háború kitörése előtt iratkozott be a gimnáziumba. Mindnyáján ideges gyerekek voltunk, anyáink szociálhigiénéjével foglalkoztak, népszerű orvosi könyveket olvastak a gyermekről, és tudták, hogy velünk szemben egyetlen kötelességük van: kímélni minket. Kamaszkoromig este nyolckor ágyba feküdtem, bort az érettségi banketten ittam először, újságot nem olvastam, színházba nem vittek. A felnőttek társalgását nem volt szabad hallgatnom, nehogy megismerkedjem az élet csúnya oldalaival. Gyermekkorom legszebb éveit egy gondosan lefüggönyözött hálókocsiban utaztam át. Mindössze tíz évvel rövidítették meg az életemet, sajnos éppen azzal a tíz évvel..., amikor annyi arc, szó és tekintet vésődik az emlékezetünkbe, hogy akármivel találkozunk később az életben, minden ismerősnek tűnik fel és minden emlékeztet valamire.” 1930-ban írta. Nagyapámról és apámról szól. Azután szétszapták a függönyt. Tíz év se kellett, meghalt a német-francia „furcsa háborúban”. „Megkímélt” apámnak a front és a hároméves fogság kicserélte a gyermekkorát. Csakhogy mi, az ötvenes években születettek, igazán nem lefüggönyözött hálókocsiban robogtunk át életünk első évtizedén. Vad, nomád kalandozás volt ez kerítések nélküli külső és belső tájakon. A rajtunk lévő a bátyáinké, tankönyveink öröklöttek, az élelmiszerek, amiket sebtiben magunkba tömtünk, pótok és helyettesítők, a tévét másoknál néztük, könyveinket innen-onnan csórjuk - magunkon kívül semmi sem a miénk. Bátyáink elmentek tünnetni, kibicikliztek Ausztriába, mi a szomszéd utca gyerekcsapatát vertük. Lehet, hogy mi voltunk az első nemzedék, ahol mindegy volt, hogy ki honnan jött? Nem hittünk az egyenlőségben, hanem egyenlőség volt. Nem volt mire egyenlőbbnek lenni. És meglepődve kérdezem magamtól: talán a mi nemzedékünk érezte először, hogy ez a mi országunk, a mi városunk, falunk, utcánk, kertünk, fánk, mert mi kalandoztuk be, mi találtuk meg rejtekeit, mi titkaink szövődtek bokrai közt? Nem az övék, szüleinké, tanárainké, az igazoltatóké - a felnőtteké. Belaktuk, megtöltöttük, átértük ezt az országot nomád bandaszellemben, a tekintély és hierarchia fitymálásában, baráti vagy ellenséges egyenlőségben. Alkottunk-e korszellemet?

Múlt-e rajtunk a kor szelleme? Oly sokáig hittem, hogy velemkorú nem jelenthet fel, nem kerülhet hierarchikusan fölé, hogy nem szajkózzhatja a felnőtt ostobaságokat, hogy el fogjuk röhögni magunkat. Természetesen régen vége. „Hallom a vizet folyni végtelenül / tetőről az utcára / s melleleg tudom / hogy ez a menetjegy / lejárt.” (Jannisz Ritszosz)

Most itt ülünk ezen a rendezőpályaudvaron, nem tudjuk, hogy csomagjaink, amiket oly féltőn számolunk újra meg újra, tartalmaznak-e valamit, a jövőre nézve hasznosat, megy-e vonat, s ha igen, hová. Gyerekeink körülöttünk szaladgálnak, karunkon alszanak, vagy itt sincsenek. Mit olvasnak vajon ki tépelődő arcunkból, ha még ránk néznek?

1991. november 2.

Szomorúság

„Hús szellő korlátjának / támasztom ma este / szomorúságomat” - hajtja le fejét Giuseppe Ungaretti. Hányan próbálunk megtámaszkodni a kilencvenes évek hús szellőjében, s bukunk orra a harmincas évek köveiben. Görénykurzus - mondta röviden és velősen Szabó Dezső. És a vörös-rózsaszín vérű József Attila inkább a vonat alá feküdt. A „nem, nem soha” babszem-jankóknak, a kurzustörpéknek minden okuk megvolt az elégedettségre: a nem elég magyar, hangzavaros Bartók Béla hajóra szállt az új világba. A mögötte támadt végtelen csendet betöltötte az „igazi jó magyar zene”, amit mindnyájan értünk, sőt, csak mi igaz magyarok értünk. Radnóti, ez a gyanús baloldali, zsidó költőcske ugyancsak rosszul járt: egy igazságos háború mellékesen tarkónlőtt áldozatává.

Mindez arról jutott eszembe, mert pan Kaczynski, Lech Walesa jobbkeze arról cikkezget, hogy létezik egy vörös-rózsaszín kontinuum, amely összeköti a volt kommunistákat, reformatákat és liberális ellenzéküket, aminek kulturális gyökere a kozmopolita művészekben, a lengyelség egységét, katolicizmusát megkérdőjelező nihilistákban található. Timothy Garton Ash meg is jegyzi, hogy Walesa már csak azért is elfogadja Kaczynski érvelését, mert megértette: a népnek kenyeret adni nem tud, ezért fejeket kell nyújtania. Kommunista fejeket, azután reformistákét, majd liberálisokét. Szalámi helyett Salome-taktika. Kiszczak és Jaruzelski után Michnik és Geremek. És Wajda a filmjeivel, Milosz a verseivel és esszéivel.

Mindez arról jutott eszembe, hogy Csurka István újabb és újabb bolsevikokat, sőt, bolsikat talált báránybőrbe bújva. Judeoplutokraták és judeobolsevikok konspirálnak, rágogatják a magyar talajgyökért. Megértem Csurka Istvánt: az árak emelését a bolsevikok elleni kereszt-hadjárat katonazenéje jobban kíséri. Ha már a gazdasághoz nem értünk, sőt, nem is akarunk érteni, akkor legalább az írmagját is irtsuk ki a szabotőröknek, a kultúrpezzsimistáknak. Csodálkozhatunk-e, hogy Balogh Tamás és Káldor Miklós inkább Angliát választották az akkori csurkák Magyarországa helyett?

Szomorúan hallgatom innen is, onnan is, hogy mi itt Kelet-Európában vissza fogunk gyalogolni saját harmincas éveinkbe, a lengyelek Bekhez és Pilsudskihoz, a románok a királyi Romániához és a Vasgárdához, a csehszlovákok demokráciájukhoz és annak széteséséhez, és mi magyarok a megfáradt Bethlenhez és a friss Gömböshöz. Nem is az a kérdés, hogy jobbra, vagy balra. Hanem, hogy a középszerűek, a hozzánemértők, a hordónállók, az ökölrázók - egyszóval a buták uralma jön. A butáké, akik érces hangon magyarázzák, hogy miért jó nekünk, ami rossz. Az Isten szerelmére, ne alapozzunk arra egy új világot, hogy kijelentjük az új magyar igazságot: $2 \times 2 = 5$, mert az sokkal jobb, mint a korábbi internacionalista igazság, miszerint $2 \times 2 = 6$, és mindenkit, aki az ötös számjegyet nem fogadja el egyedül üdvözítő, keresztény és nemzeti igazságként, azt azzal vádoljuk, hogy visszakívánja a $2 \times 2 = 6$ -ot.

Szomorú vagyok, de mégis van egy vigaszom. Nem hiszek benne, hogy a magyar társadalom többsége vissza kívánná menetelni a harmincas évekbe. Nem hiszek benne, hogy ez a társadalom nem tanult volna semmit az elmúlt évtizedek butaságban vetekedő rendszereiből, hozta azt akár Gömbös, akár Szálasi, akár Rákosi, akár Kádár. Ennek a társadalomnak a többsége immár maga akarja megítélni, hogy kinek és miben higgyen, s nem kíváncsi régi és új nómenklatúrák ékeesebb vagy butább, szellemesebb vagy dadogóbb magyarázataira. Ez a társadalom fel tudja mérni, hogy mibe kerül nekünk, neki kisembernek, ha az ördögiként megbélyegzett Szovjetunió egyszer csak beszünteti energiaszállításait, és igazságos kereszt-hadjáratunkra üres benzinkutakkal felel. Ez a társadalom fel tudja fogni, hogy a Nyugat bármilyen elriasztása azt fogja jelenteni, hogy örökre hozzáláncolta magát egy jól rozsdásodó magyar gyárhoz és géphez, és immár nemcsak saját életét, hanem gyermekeit is megrontja.

Ez a gondolkodó, a $2 \times 2 = 4$ igazságát magánéletében jól ismerő társadalom felfogta, hogy semmiféle politikai kampány - induljon a vallásoktatásért, az abortusz megszigorításáért, a kommunisták, a baloldaliak, a zsidók, a cigányok, a románok, a szovjetek, bármiféle politikai ördögök ellen - nem segít az árak emelése, a munkahelyek elvesztése, az alacsony nyugdíjak ellen. Csurka Istvánnak kell tudnia legjobban, hogy mennyit értek a korábbi rendszer ilyen vagy olyan boszorkányüldözései: a társadalom ügyet sem vetett rájuk.

Szomorú vagyok, mert a társadalom minderről nem tudja tájékoztatni önmagát és a világot. A magyar társadalom józansága, az egymásközi keserű ironia, a lassúdan s alig oldódó szomorúság nem jut a kiáltozók elébe. Nem akarjuk negyven év után megnyerni a háborút, nem akarunk minden bokrban antikommunista ellenállókat, ellenpartizánokat lelteni, nem akarunk senkit sem megtagadni, nem akarunk újra tiltani, túrni és támogatni - békésen és nyugodtan szeretnénk élni. Nem ártana, ha valaki végre ezzel is foglalkozna. És ti, kedves barátaim, ne higgyétek, hogy ez az Ő országuk, hogy ez a buták országa. Ne menjetek! Ez egy megértő, butákat és hozzánemértőket megvető társadalom. A miénk.

1990. július

A lélek leng, nem suhan

Nem tudom, a magyarországi hívők hogy vannak vele, de mint nem hívő érdeklődéssel és kíváncsisággal vártam, hogy mikor s melyik egyház nyilvánít véleményt a politikai élet átalakulásáról. Nem mintha abban hinnék, hogy az egyházaknak aktív szerepet kellene játszaniuk a politikai életben. Isten őrizzen! De azt sem tudtam elképzelni, hogy az egyházak tartósan hallgassanak. Nem hallgathatnak, mert ha híveikkel és a nem hívőkkel új, emberi párbeszédet kívánnak folytatni, akkor ítélkezésük szellemét és erkölcsét nem tarthatják távol a mindennapi élet kínzó dilemmáitól.

Ha nem számítom a gödöllői evangélikus lelkész képviselőként történt felléptét, akkor Gyulay Endre szegedcsanádi megyéspüspök magyar pártokhoz írt nyílt levele az első egyházi megnyilatkozás. De mielőtt e levelet közelebbről szemügyre venném, egy kitérőt kell tennem. Feltevésem szerint a pártok egy része a püspök úr őket bíráló levelére, gondolatban mindenképpen, ha szavakban nem is, azt válaszolná, hogy örömmel olvasnák és hallanák az egyházi hierarchiák tárgyilagos ítélkezését az egyházak Kádár-korbéli tevékenységéről. Merthogy ezen egyházak hierarchiái nem voltak mentesek a hatalom kísértéseitől. Ha csak a nyolcvanas éveket vesszük, szomorúan kell tapasztalnunk, hogy az egyházak méltóságai nemcsak hagyták magukat az országos listán a parlamentbe jelöltetni és megválasztatni - tudva és túrva az 1985-ös választások tisztátalanságai! -, de mindent meg is szavaztak, amit csak a mindenkori kormányzat elvárt tőlük. Helyeselték és jóváhagyták az 1985-86-os csődbevivő gazdaságpolitikát, az 1987. szeptemberi megalapozatlan Grósz-programot, a nagymarosi vízlépcső megépítését, bezárólag az 1989-es hamis állami költségvetésig. Ezek a mindent megszavazó, mindenhez egyházuk hozzájárulását megadó főpapok mindmáig nem érezték kötelezettségüknek, hogy felelősségükről híveiknek és választóiknak elszámoljanak. A katolikus, a protestáns és a zsidó egyházi hierarchiáknak egyszer, nem is sokára, magyarázatot kell adniuk arra, hogy miért nem szólaltak fel a kormányok nemzetvesztő gazdaságpolitikája ellen, miért helyeselték azokat az intézkedéseket, amelyek 1985 és 1987 között többmilliárd dollárral eladósították az országot, miért nem vetették fel változások szükségességét, vagy miért nem mondtak le képviselői helyeikről. Nem válaszolhatják azt, hogy nem értettek a fennforgó témákhoz, hogy nem tudtak szakértőket találni, akik megmagyarázták volna nekik, hogy mivel jár mindaz, amit éppen megszavaztak. Voltak képviselők, akik, ha kevesen és nem is mindig időben, de szóltak, szembenéztek a rajtuk gúnyolódó, őket kitapsoló képviselőtársaikkal és a fenyegető hatalommal. Az egyházi hierarchiák sohasem válaszoltak egyetlen figyelmeztető szakértői szóra, felhívásra sem, nem mutattak még annyi érdeklődést sem a társadalom életét meghatározó költségvetési elemzések iránt, mint bármely képviselőtársuk. A magyar állampolgárok azt láthatták, hogy az egyházak parlamenti képviselői támogatják azt, ami a hatalomnak tetszik, és elhatárolják magukat mindattól, ami a hatalomnak nem tetszik.

A béke ügye? Békepapok vesznek részt szorgalmasan olyan békemozgalmakban, amelyekről ma már jól tudjuk, hogy egy egyoldalú leszerelés propaganda-szöcsöve voltak, de semmilyen közösséget nem vállalnak olyan spontán békemozgalommal, mint a Dialógus, amely az amerikai rakéták mellett a szovjeteket is le kívánja szerelni. A katolikus hit erkölce alapján való szolgálatmegtagadás, a civil szolgálat ügye? A katolikus klérus elítéli a szolgálatmegtagadókat és helyesli, hogy a hatóságok ezért a szelíd tettért börtönbüntetésekbe osztogassanak. Emberi jogok? Az egyházak sohasem álltak támogatólag egyetlen emberi jogi ellenzéki aktivista mellé, ha az állam üldözte, sőt, az egyházi vezetők mindig aggályukat fejezték ki, ha valamelyik papjuk részt mert vállalni az emberi jogokért vívott harcokból. Sajtószabadság? Az egyházi hierarchiák elfogadták az állami cenzúra rendszerét, nem tették alkalmassá az egyházi sajtótermékeket, hogy onnan indulhassanak új hívők, új gondolatokkal. Határon túli

magyar kisebbségek vallásszabadsága? A hierarchiák mindaddig hallgatnak, amíg a párt és a kormány fel nem emeli karmesteri pálcáját. 1956 megítélése? Megint csak hallgatás. Párbeszéd az ellenzékkal? Nincs párbeszéd.

Joggal és okkal véljük, hogy mai válságunk erkölcsi megroppanásai a magyar egyházak irányítóit is érintették. Tán éppen onnan is recseg elő a válság. Hogy állampolgár megcsalatott kormánya által, párttag pártvezéreitől, hívő püspökeiktől, tanuló tanáraitól. És az erkölcsi pestis ellen nem használnak a kenetteljes szavak. Terjesztik a kórt. „Türelmes Tűrő, meddig szenveded még, / hogy tieidben meggyalázzanak?” - kérdi szomorúan Rónay György. Elítélek valakit? A pestistől vert, kínzott városban az egyik-másik házba betérő, eszközt nélküli segédorvos nem ítél, csak tűnődik és remél.

Mindezek előrebecsátása után merem kijelenteni, hogy bátornak és tisztességesnek tartom Gyulay Endre püspök nyílt levelét. Elhiszem, hogy tanácsstalansága őszinte. Valószínűleg a népszavazás előtt nem volt óra és nap, hogy ne kérdezték volna tőle: kire s mire szavazzunk, mitől lesz jobb nekünk? Leveléből azt érzem, hogy maga sem tudta és tudja. És ahelyett, hogy magabiztosan úgy tenne, mintha..., inkább vívódik. Nem áztatja magát a látszatokkal. Oly váratlan keménységgel beszél, ami püspöki szájból szokatlan: „eddig csak emberi érzelmeket megnyerő »bűvészmutatványokat« láttunk. Apor-ünnepségeket Gyulán, népszavazást az országban, segélyszervezéseket Romániába, gyertyás-fáklyás felvonulásokat hol a vízlépcső, hol a román elnyomás ellen. És ezt mind értékeljük. De mi azt szeretnénk látni, hogy mit szól X, Y párt a magyar jövőről: mit és hogy akarja megszilárdítani az ország gazdasági, szociális, társadalmi életét?”. Azért örvendek a nyersen kimondott szavaknak, mert úgy találtam, hogy az egyházak nagyon is szívesen adnak helyt és ceremóniális háttérrel a püspök úr által említett „megnyerő bűvészmutatványoknak”, s szüntelenül köpenyük alá vonják az éppen megtérteket. És hogyne helyeselném a Gyulay Endre által feltett kérdéseket: „Hogy lesz munka és kenyér? Hogy segíti a családok boldogulását? Hogy képzelem a vallások szabad működését? Milyen kapcsolatokat akar a külfölddel? Milyen lesz az országon belül a kisebbségi politikája, és milyen lesz az országon kívül élő magyar kisebbségek védelme?” Mindannyiunk kérdései ezek. Minket is kínoz, hogy van-e a pártoknak „elegendő felelős szakemberük a terveik megvalósításához? És ezek az emberek anyagi, etikai tartással rendelkeznek-e ahhoz, hogy a hatalom megszerzése után sem lesznek korrupttá”.

Nem tudhatom, hogy a pártok válaszolnak-e, s mit válaszolnak. Félő, hogy nem rejtegetik sisakrostélyaik mögött válaszaikat, hanem többnyire nincsenek válaszaik, és éppoly tanácsstalanság, mint Gyulay Endre püspök. Lehet, hogy programolvasásra hívják fel a püspök urat, mitől alig-alig lesz okosabb. De talán elindulhat egy emberi párbeszéd, esetleg Isten, de mindenképpen a magyar társadalom vigyázó tekintete előtt. És akkor a lélek majd nem leng, hanem suhan.

1990. február

Sóhaj

„S jött az Eke és átszántott a földön - / de ki fog a fölszántott földbe vetni? / Hol a jó mag, és hol van aki szórja, / a méltó kar, mely könnyen lendül égne? / Hol van Péter, aki látta a Krisztust / s látását bölcs lélekkel őrzi s osztja? / És hol van Pál, kinek nyelve hegyén az / »ismeretlen Isten« neve kilobban?» - sóhajt Babits Mihály. E században háromszor szántott át az Eke Európán: 1914-18-ban, 1939-45-ben és most 1989-90-ben. Háborúkkal, népiirtásokkal, forradalmakkal, ellenforradalmakkal, hitekkel, ellenhitekkel, megtagadásokkal és igazultságokkal. Az Eke mellett, a barázdák mentén, bukáskor és emelkedéskor mindig ott állt, nézett, tett, beszélt, hallgatott a katolikus egyház. Talán túlságosan rövid volt ez a század, de a katolikus hierarchiának mindmáig nem jutott ideje arra, hogy elszámoljon önmagával és híveivel nemcsak az értelmetlen és megmagyarázhatatlan véres áldozatokról, de a mindenkori hatalmakhoz való viszonyáról sem. Joggal kérdezhetik: sikerült-e az elszámolás, a szembenézés a protestáns egyházaknak, a zsidó hitközségeknek, a pravoszláv ortodoxiának, az ilyen vagy olyan szektáknak vagy talán a liberális, a szocialista, a konzervatív szervezeteknek. Nem sikerült. Miért éppen a katolikus egyház tudott volna megbirkózni a háborúk örületével, országok és népek felosztásával, Hitler, Sztálin, helyi hitlerék, helyi sztálinok vonzásával, alkudozó és hitegető hatalmak uralmával? A huszadik század borzongató tanulsága: magunkra maradtunk. Magunkra önmagunkkal, vagy magunkra Istenünkkel. (Nem tudhatom, kinek a jobb. Annak-e, aki csak magában, csak senkiben hihet, vagy annak, kire Istene néz szomorúan, törten.) Ebben a kivetettségben nincs olyan szervezet, intézmény, amely kétségeinket, néha kétségbeesésünket megoldaná. A katolikus egyház, a hierarchia tartozik önmagának és nekünk azzal, hogy még az előző, a hitleri diktatúráról és akkori magatartásáról megossza velünk álláspontját. „Ott állottunk templomainkban, és olvastuk egyetlen hangon, Krisztus hangján, Péter utódának szavait, latinul és németül, olaszul és magyarul, franciául és lengyelül, horvátul és litvánul, minden európai nyelven - álljatok meg, és állítsátok meg a gyilkosokat.” Vagy: „Ott állottunk templomainkban és oltáraink előtt, térdeplőinken hallgatunk a Nagy Hallgatással, hogy a gyilkosok elrémljenek, soha bűnbocsánatot ne nyerjenek.” Tudjuk, nem ez történt. Tudjuk, hogy azóta sem. Tudjuk, hogy Jézus Krisztus kutyáktól üzve végigbotladozott a rámpán, jobbra intették, s kezében a szappannal, mezítelen a gázba ment. A kakas kukorított. Péter bölcsen félrenézett.

Nem lesz könnyebb az elszámolás az elmúlt tíz, húsz, negyven év „keleti politikájával” sem. Ki mellett is álltak, mikor s hogyan? Mindszenty József mellett akkor vagy most? Akkor mondtak-e, tettek-e igazat, amikor a hatalommal való megegyezés érdekében félretették, vagy akkor, amikor most ünnepélyesen újratemetik? Akkor viselkedtek-e igazul - a Vatikánban és a püspöki palotákban -, amikor 1956 után nemcsak lemondtak az ellenállásról, de a hatalommal közösen megalkották a konszolidáció, az együttműködés egyházát, irtva minden belső kételyt és különbözést, vagy ma, amikor ugyanők egy harmincéves ellenállás jutalmára, kárpótlására jelentkeznek? Nincs itt persze nagy árulás, nincsenek itt nagy bűnök. Úgy folyt le itt is minden, mint általában a Kádár-rendszer más hierarchiaiban. Amiként a pártbizottságokon, a tanácsházán, az iskolaigazgatói szobákban, a főszerkesztői irodákban kis kádárjánosok kacsingattak, egyezkedtek, magyarázták meg, hogy hol lakik az Úristen, úgy ültek kisebb-nagyobb kádárjánosok a püspöki palotákban, ájtatosan hunyorgatva, méltóságosan alkudozva, megértve és megértetve, hol is lakozik az Úr. A megállapodás megkötött. Nemcsak a Kádár-rendszer ifjúkori véres bűneire született hallgatolagos bűnbocsánat, de az öregkori szégyenletes hibák még pártolást is nyertek. Püspökök siettek elítélni az amerikai szárnyas rakétákat, s hallgattak a lengyel szükségállapot bevezetésekor, egyetértettek a katolikus

szolgálatmegtagadók bebörtönzésével, megszavazták a parlamentben egyetlen kétkedő fel-szólalás nélkül a magyar gazdaságot tönkretévő tervezeteket, felállva igent mondtak Bős-Nagymarosra. És megegyezés a hívekkel: „mi képviselünk az Úrnál és az úrnál, te tégy úgy, mint aki...”

„Milyen lehet izzadt, fekete körmökkel az örökös »csúsztatás« légkörében élni? Rosszabb sors ez a bérgyilkosénál. Ő legalább nem palástolhatja bűnét önmaga előtt, ha előbb nem, halálos ágyán. De a kis csaló, a kis manipuláns, nevén vagy többnyire álnéven, megússza a dolgot. Élve zümmöghet tovább a légyfogón. Ez a valódi tragédia.

Mi szennyesekek vagyunk. Ő maszatos. Egyszóval: lompos. Mit kívánhatnék neki. Hogy vagy legyen forró. Vagy legyen hideg. De ő hozzászólt a langyossághoz.” Pilinszky írta ezt haza 1981-ben. Ő ismerte azt a Jézus Krisztus nevű kispapot, akit az ország egyik kis falvából helyezgettek a másikba fölöttesei, akit megaláztak, kioktattak, az örökös csúsztatás végtelen labirintusában tartottak. A kakas kukorított. Péter szoktatta magát a langyossághoz.

És az elkövetkező évtizedek? Jaj, csak lenne uralkodóvá a katolikus egyházban, amire a tépelődő Rónay György már 1951-ben ráébredt, Rommen amerikai professzor cikkének olvasásakor: „vegyük végre tudomásul, hogy akár tetszik nekünk, akár nem, a vallásilag semleges állam: tény. Nos, mondja, a katolikusok elismerik a laikusok államát; s ehhez nyomban jókora kérdőjelet tennék, s indokoltnak tartom, hogy »a más vallásúak nehezen hisznek elfogadásunk jóhiszeműségében«. Félnék, hogy csak a magunk javára értelmezzük a vallás-szabadságot, s bizony nem járnak messze az igazságtól ebben a félelmükben. Pedig becsülettel és meggyőződésből kell elfogadnunk a vallás-, a sajtó- és szólásszabadságot, s katolikus többségű országokban a nem katolikus kisebbségek egyenjogúságát. Mert hogyan követelhetné magának az elemi jogokat a katolicizmus, ha ott, ahol többségben van, megtagadja őket másoktól? XIII. Leó szerint lehetnek körülmények, melyek egy keresztény kormányzatot arra kényszerítenek, hogy teljes toleranciát gyakoroljon. Ez a tolerancia ma már a nemzetközi, illetve népjog egyik alapelve. Hosszú fejlődés végeredménye: az emberi személy jogainak teljes elismerése, épp akkor, amikor ezt a személyt meg kell védeni a kollektivizmus fenyegetéseitől. Személy jogai egyfelől, tanúskodás mint keresztény hivatás másfelől: a dolgok pontosan összevágtnak. Nem annyira az egyház s állam viszonya az elsőrendűen lényeges, mint inkább a személy szabadságjogai, az a joga, hogy meggyőződése szerint élhessen, beszélhessen és egyesülhessen másokkal. E modern demokratikus szabadságjogok biztosítják az egyháznak mint szabad és tökéletes társaságnak a jogait.” Meggyőződésünk szerint élhessünk, szülhessük vagy ne szülhessük meg gyermekünk, nevelhessük katolikus vagy más hitre, hitetlenségre, vonhassunk mérleget eddigi életünkről. Ne adassék nekünk egy ideologikus, mindentudó tekintélyuralom helyett egy másik, másként mindentudó tekintélyuralom.

Egy Karol nevű lengyel gyermek mellé a padba gyakran letelepedhetett pihenni az Isten. Nem parancsolni, nem oktatni, nem meggyőzni, nem gyóntatni - csak ülni békén. Paraszt és fia, csendben, maguk elé nézve. Újat mit mondanának, úntat meg minek? Vajon a tévedhetetlen II. János Pál trónusa mellé leül-e? „A világegyetem telve urakkal, egy szolgája van csak, az Isten.” Fáradtan, s szomorúan ül le, ha leül. Sóhaj. Remélem, sóhaj. „A küszöbön egy gyermek áll. Én állok, te állsz; ő áll, mi állunk.”

„Istenem, mondjuk a küszöbön állva, egyedül benned van reményünk. Én vagy túl elnéző vagy túl kegyetlen vagyok magamhoz. Bocsáss meg! Ölelj magadhoz! Túl életem és halálom. Ámen.”

Kakas kukorékol. Mit csinál Péter? „Kardját, mellyel a főpap szolgájának fülét / Levágta
hetvenkedve - elhajította rég. / Már csak ketten maradtak: János meg ő maga. / Körül füsté-
lyos örök, kihűlő éjszaka.” (Vas István)

1991. augusztus

Liliomhullás

Václav Havel nyílt levelet kap a barátaitól. A Charta 77 csoport úgy érzi, hogy a kor falára kell ismét, újra vagy talán utoljára írnia, s a címzett most nem Husák vagy Jakes, hanem Havel. Lehet, hogy Havel fogalmazta a levelet. Lehet, hogy Havel soha többé nem ír nyílt levelet. A politika és az erkölcs összecsapása? A liberális eszmék és a kötelező állameszme egymásnak feszülése? Ki tudja? Milyen volt Havel arca, amikor először hallotta a telefonban, hogy levelezni fognak vele? Hogyan veszték össze és békültek ki egymással mindazok, akik a sorok írásába fogtak? Havel-dráma. Amikor a levelet olvasom, minden olyan ismerős. Írói szomorúsága, dühe és méltósága hallik ki belőle: az lehetetlen, hogy a mi barátunk ugyanúgy csinálja, ahogy a politikusok szokták! Képtelenség, hogy ami ellen annyira küzdött, azt néhány hónap múlva maga is csinálja! Rendben van, hogy öltönyben és nyakkendőben jár, hogy a titkárnője válaszol a telefonjainkra, hogy tíz percet lehet vele beszélni futólag, két delegáció között, de azért az eszméi mégiscsak az ő eszméi.

Havel elnök találkozni fog Waldheim elnökkel Salzburgban. A világ nem omlik össze. A Charta világa összeomlik. A Charta egy olyan politikai erkölcsöt képvisel, amely az állam-rezon rideg logikája fölé emeli a szabadságeszmék hitét. Ó, hány forradalom, véresebb és gyöngédebb - kezdve az angol, a holland, a francia forradalmaktól - hirdette meg az eszméi engesztelhetetlenséget: nem tárgyalunk, nem teszünk engedményt. Igen, nem tárgyalunk mindazokkal, akik bármiféle zsarnokságot szolgáltak vagy szolgálnak, akik népek, nemzetek, vallási csoportok, polgárok életére és szabadságára törtek vagy törnek, nem mosolygunk hamis eszmék hirdetőire. Az eszme igazsága a nép igazsága. Semmi sem szolgálhatja jobban a népet, mint az, hogy tiszta eszmék vezetik. Ha Kurt Waldheimre a gyanú árnyéka esett, akkor a mi másként gondolkodó forradalmi népünk másként érző és eszmélő vezetője nem találkozhat vele. A Charta ébresztőt fúj - és alighanem takarodót is. A forradalomnak vége - megérkezett a cseh, a szlovák nemzetállamok politikai igazsága. Ez pedig könyörtelenül diktálja: mindenkivel le kell ülni tárgyalni, akinek módjában áll politikailag és gazdaságilag segítenie államunkon, aki nem ellenséges alkotmányos állameszménkkal. Az erkölcsi politizálás szépsége a megvalósíthatatlansága. Sajnos Havel elnöknek igaza van. Mondom, sajnos. Nem tudom, hogy kik között szeretnék inkább ülni. Azok között, akik egy prágai lakásban egy rossz írógépbe fogalmazták levelüket, vagy Havel titkárságán, ahol az elnök válasza születik. Alighanem nagyon csendesen lépegetnék hazafelé, akár innen, akár onnan jövet.

De mélyebb értelme is van a Charta levelének, az én olvasatomban. Vajon hogyan kell gondolnunk a második világháborúra, a náci barbarizmusra most, amikor teljes fényében tárul fel a sztálini barbarizmus? Nem igazolja-e az utóbbi az előbbieket? Nem törli-e ki a nemzeti-szocialista vétkek egy részét vagy egészét, hogy a sztálini Szovjetunió ellenében történtek, illetve a sztálini Szovjetunió ugyanilyen, vagy még szörnyűbb bűnöket követett el? Kelet-Európa lassan megtelik nemzeti szabadságharcosokkal: románokkal, akik a hős Antonescu tábornokkal harcoltak a bolsevik fenevad ellen, németekkel, akik Sztálingrádig védelmezték Európát, ukránokkal, akik Bandera tábornok vezetésével próbálták legyűrni az orosz és judeo-bolsevista vörös rémet, magyarokkal, lengyelekkel, litvánokkal és horvátokkal, akik kitarítottak az utolsó csepp vérükig. A fasizmus=sztálinizmus, a náci Németország=bolsevik Szovjetunió-elv és transzparens bizony nem a liberális európaiság felé fordít, hanem sokkal inkább a hagyományos nemzetszocialista tanokba. A mérleg nem egyszerűen kiegyensúlyozódik, hanem felborul. Először mindkét oldalon áldozatok támadnak, a korábbi hős-bűnös egyensúlytalansággal szemben. Majd az utóbbiból lészen a hős, a szovjet katona, a szerb partizán, a kivégzett ellenállók besüppedhetnek az áldozat helyett a bűnös gyomos sírjaiba, szürkésvörös krematóriumi fellegeibe. Valószínűleg meg fognak lepődni, de még mindig azt mondom,

hogy a barbár sztálini Szovjetunió, a maga irtózatossá válnak, akarva-akaratlan a jó, a demokratikus oldalon állt. S a sztálini légerek bűnei nem hogy nem feledtetik a nemzeti-szocialista légerek népirtását, hanem százszorosan eszünkbe idézik. Talán éppen azért, hogy vigyázzunk: az egyik barbárság alóli nemes felszabadulás nem hoz bizonyosan szabadságot, humanizmust, demokráciát és jólétet, de hozhat újabb barbárságot, eszmék dühét, kisebbségek elnyomását. Igaza volt Havel elnöknek, amikor bocsánatot kért a németektől a háború utáni kitelepítésekért, atrocitásokért. Egyetlen népet sem szabad kollektíven bűnösségre, vagy ártatlanságra ítélni. De Havel ezzel nem felejtette el, hogy kik nyomták el véresen a csehszlovák demokráciát, kik gyilkolták népét 1938 és 1945 között. Erre gondolhatott, amikor azt írta válaszlevelében, hogy eszméinek fenntartásával találkozik Kurt Waldheim elnökkel. Adná az ég, hogy a csehszlovák állameszme és Havel eszméi találkoznának. Csakhogy a kelet-közép-európai kisállamiság, a nemzetek és gazdaságok közötti viszály aligha ad erre alkalmat.

Havelnek már nincs ideje arra, mint nekem, hogy gyalog sétáljon a késői utcán, fel-felpillantva a hajnali csillagos égre. És nem ismerheti Aprily Lajos sorait, amit csak úgy magam elé mondok:

„Te menekülsz, hogy lelked meg ne kössék.
Tudod, hogy minden zord koreszme: rabság.
A kórus azt kiáltja, hogy: Közösség!
S te azt kiáltod vissza, hogy: Szabadság!”

1990. május

Európai koncert

Utazás

„Utazni: színház. Mindaz, ami egyébként súlyt, értelmet, jelentőséget ad a házaknak, az intézményeknek, az embereknek, számunkra megszűnt. Játéknak tetszik az egész. Itt semmi sem vonatkozik ránk, semmihez nincs közünk. Felelőtlenül mozgunk, mint a gyerekek. Csak látni, hallani, tapasztalni, élvezni, ámulni, meglepődni akarunk. Akár a művészek - a külsőség héján és vázán át -, érzékletesen sejtjük meg a mélyebb, igazabb valóságot. A villamosok haladnak, de hogy hová és miért, nem firtatjuk. Járókelők loholnak, de hogy milyen ügyben, gondban és lázban, az rejtély. Nézzük a verekedőket a külvárosokban, s szinte gyönyörködünk abban a vérszalagban, mely homlokukról lepántlikázik. A tüntetők ordító tömegében oly pártatlanul tudunk maradni, mint az istenek. Néha az idegen város utcáin is végighalad egy temetés. Akkor magunkra ocsúdunk. Vége a játéknak. Ráeszmélünk, hogy ez a színház komoly. A díszlet egy szakadásán, a képeskönyv egy repedésén át ijedten szemléljük a minden korban, minden földrajzi fokon lévő élet döbbenetes azonosságát.” Kosztolányi Dezső, a nagy utazó vetette papírra ezeket a sorokat 1931 augusztusában.

Utazni: színház. Döcögök a pekingi autóbuszon, a Tien an men tértől a szállodánk felé. Be vagyunk zsúfolva, egymáson állunk. Mindenki engem néz, leplezetlenül: az egyetlen fehér vagyok. És akkor az ablakon kinézve észreveszem. A hömpölygő, dudáló autók áradatában az izzadó és lihegő férfit, aki egy triciklit hajt. A tricikliben, vagy helyesebben a keresztbe vetett deszkán, egy asszony fekszik. Arca kínban, görcsben. Hasa fölfelé. Szül. A férfi pedálozik, de alig haladnak. A szomszédaimra nézek. Visszanéznek, őszinte kíváncsisággal. A szülés érdektelen. A fehér ember érdekes. Az autóbusz elhajt a szülő nő mellett és befordul a sarkon. 1987 tavaszán történt. Ha megszületett, a kínai kislány vagy kisfiú négy éves. Mennyi minden történt Kínában azóta! És sohasem fogom megtudni, hogy kik voltak, mi lett, mi lesz velük.

Utazni: színház. Jövünk haza Ungvárról. És bár a szovjet-magyar határon szinte semmit nem szabad áthozni, hosszú-hosszú autósor áll. Délután fél kettő, reggel óta állhatnak az előllévők. Úgy döntünk, hogy delegációnak álcázzuk magunkat. Elhajtok a dühöngő kocsisor mellett, és lestoppolok a leintő kiskatona előtt a sorompónál. Elővesszük a pecsétes papírunkat. Az nem rossz, van rajta egy becsületes és érthetetlen pecsét. A katona szolgálati útlevelet követel. Nincs nekünk. Útitársam megpróbálja elhíttetni vele, hogy Magyarországon már nincs külön szolgálati útlevél. Ezt nem hiheti el, mert előttünk fél órával mehettek át magyarok szolgálati útlevéllel. Nem is hiszi, félreállít. Tanácstalanul álldogálunk az autó mellett. Most várhatunk estig. Vagy visszafordulunk, és megpróbálkozunk a csehszlovák határral. Nézem a katonát. „Van nála fegyver?” - kérdem a többieket. „Ki tudja, géppisztolya nincs.” Üljetek be! Beülünk, rálépek a gázra, elhajtok a katona mellett, a senki földjén át a határig. Közben a visszapillantóban nézem, hogy mit csinál. Fut-e utánunk, elővesz-e valamilyen fegyvert, beleszól-e a rádiójába, hogy állítsanak meg minket. Nem. Egyszerűen elfordul. Nem is néz utánunk. Vadul irányítja a többieket. A szovjet birodalom összeomlott. Mertem volna én két éve a katonával dacolni. Eljutottam-e, eljuthattam-e akkor egyáltalán a határig? (Bennem a másik, két héttel későbbi élmény. Moszkva, 1991. március 28. A magyar delegáció megérkezik a repülőtérre. Fogad a szovjet pénzügyminiszter. Beszállunk a nagy fekete Csajkákba és Volgákba. A város határától mindenütt kis utcákban kanyargunk. A Jelcin melletti tüntetők elállták a főutakat. Rendőrblokádok. Amikor délután kijövünk a Pénzügyminisztériumból, lezárva az egész utca, három sornyos rendőrkordonnal. A Csajkával kikanyarodunk a Ljubjankára, balra a KGB szürke monstruma Dzerzsinszkij szobra mögött. Szemben a tüntetők. Lobognak az orosz zászlók. A GAJ - a közlekedési rendőr - elé kanyarodunk. A sofőr kivakkantja: „mehetünk-e egyenesen, szembe a tüntetőkkel?” A GAJ vállat von: „Ha meg akarják öletni magukat.” A sofőr visszahúzza a fejét. Hallgat. Mi is. Megkerüljük a tömeget.

De a következő sugárúton is találkozunk velük. Jönnek és jönnek, végeláthatatlan sorokban. Lassan imbolygunk előre a nagy fekete kocsiban. Mire megmagyarázzuk, hogy magyarok és barátok vagyunk, addig agyonverhetnek. Kiszálljunk és rokonszenvezzünk? Hogyan néznének egy állami autóból kiszálló barátokozóra? A tüntetők nem foglalkoznak velünk. Mennek fagyoskodva a szállongó hóesésben. A Szovjetunióval szembe, Oroszország felől mennek. Széles szovjet úton, üres szovjet boltok előtt.)

Utazni: színház. A washingtoni Georgetownban mendegélek az M-street felé. Szikrázó napsütés, déli órák. Nagy forgalom. Villogó rendőrautót látok, és már hallom is a hangot a hangszóróból. „Azonnal álljon meg és maradjon ott!” A felszólítás egy fiatal feketének szól, aki egy Toyotában ül. A két autó áll egymás mögött, a rendőrautó hátul villog. Benne egyedül egy fekete rendőr. A rádiójába beszél. Az utca kiürült. Meglepve érzem, hogy egyedül vagyok a járdán. „Te marha, mondták később barátaim, persze, hogy szétfutottak, féltek, hogy keresztútba kerülnek.” Megérkezik villogva a második rendőrautó. Benne színes rendőr. A másik mögé hajt. Várnak zümmögő motorral. Újabb felszólítás: „maradjon a helyén!” A rendőrök kiszállnak az autóikból. Lassan és óvatosan mennek előre, kezük az övükön. Azután felrántják az ajtót és valósággal kikapják a nagydarab fiatalembert. Megfordítják és neki-döntik a kocsijának. Nincs itt jogok ismertetése, semmiféle huzavona. Megmotozzák, ráteszik a bilincset. Behajítják az egyik rendőrautóba, és villogva elhajtanak. Ki volt, mit tett? A virágzó cseresznyefák között az M utcára tartok. Mindenki siet, én vagyok az egyetlen sétáló.

Másnap elmegyek a National Gallerybe. Másodszor állok René Magritte képe előtt. „La condition humaine” - az ember sorsa. Ablak előtt festőállvány, amelyen folytatódik a kinti táj. Csak egy kis vágat. Csak az állvány. A kövér fekete teremőrnő unottan ásít. Egyedül vagyok a teremben. Utazni: színház.

1991. május 18.

Határ vagy kenyér

Tegnap este Jászi Oszkár levelezését lapozgattam. Így találtam rá az 1939. június 29-i, Rónai Zoltánhoz írott levelére. „Nem elég európai egységről vagy federációról beszélni. Európai egység nem jöhet el addig, míg a százmilliós *Zwischenland* Németország és Oroszország között az egymást gyűlölő államocskák anarchiája. Erre nem mutatott Beneš elegendő erővel, bár mondotta, hogy területek elvételeivel vagy hozzáadásával a problémákat nem lehet megoldani. Tegnap egyik intim emberével hosszasan vitatkoztam ezen. Azt mondta, hogy a dunai federáció ma már egy meghaladott probléma. Ez igaz is, de másrészt a kis népek problémája a Baltikumtól az Égei-tengerig sorsdöntőbb, mint valaha, s ezt a problémát nem lehet rábízni a majdan győztes nagyhatalmakra, mivel már láttuk egyszer, hogyan lehetett a wilsoni pontokat meghamisítani. A kis népeket kellene egy új erkölcsi és politikai tartalommal telíteni... Kétes, hogy újra nem fogják-e becsapni a kis népeket, melyeknek problémáit nem ismerik és nem képesek megoldani.” Két hónap volt a világháború kitöréséig.

A kilencvenes években újra *Zwischenland*, a köztes terület gondjainak megoldására várunk. Nyugat-Európának, s talán valamennyi tömegdemokratikus piacgazdaságnak komoly illúziói voltak e térséget illetően. Feltevésük szerint, ha a Szovjetunió - és ezáltal a közvetlen katonai, politikai és gazdasági fenyegetés - kikerül a térségből, akkor a *Zwischenland* kis országai gyorsan demokratizálódhatnak, megvalósíthatják az áttérést a piacgazdaságra, és liberális módon egyeztetethetik új, integratív politikai, gazdasági és nemzetiségi kapcsolataikat. Külön-külön, de még inkább együttesen megkezdhetik menetelésüket a fejlett Európa felé. Csakhogy az illúziók szétfoslottak. A demokráciák csak nem akarnak úgy kinézni, ahogy Európában elváratik, de ami rosszabb, a gazdaságok sehogyse tudnak piacgazdasággá, sőt működő gazdaságokká válni. És a kisállamok önmagukon belül és egymás között nem tudják megoldani nemzeti problémáikat. Kelet-Európa minden szempontból válságövezetté vált. A kisállamok különböző politikai körei ma megint a határ vagy kenyér dilemmáját fontolgatják. Az egyik lehetőség ugyanis az, hogy a harmincas évek végét, negyvenes évek elejét vesszük alapul. Mi ennek a gondolatmenetnek a lényege? Ha egy a korábbi háborúban vesztes, megcsönkített ország - méghozzá a *Zwischenland*ot meghatározó ország, Németország - visszaszerezte területeinek jelentős részét és elmozdította a határokat, akkor minden területi sérelem orvosolható, valamennyi határ elmozdítható. Kelet-Európában pedig mindenkinek vannak sérelmei. És ha már a kis országok közötti viszonyban elmozdult az egyik határ, akkor idő kérdése, hogy egy másik is elmozduljon. Egyre több kelet-európai vezető képzele magát titkon Kohl kancellár, a nagy egyesítő szerepébe. Ugyanakkor mindegyik a másikat vádolja titkos irredenta gondolatokkal és akciókkal. A különböző Nagy-országok - Nagy-Magyarország, Nagy-Románia, Nagy-Lengyelország, Nagy-Szlovákia, Nagy-Szerbia stb. - természetesen kölcsönösen kizárják egymást. Fehér lovon bevonulni Kassára vagy Újvidékre, a pópák sorfala között ellépkedni a „visszaszerzett” Kisinauban, harangzúgással áldatni az ősi lengyel Wilno-ban - ezért „érdemes áldozatot vállalni”. Mert akkor bizony nemigen lesz kenyér. Akkor talán háború lesz.

De illúzió a *zwischenlandi*, vagy ezen belül egy kisebb integráció megteremtése is. A szegények csak a szegénységüket rakhatják össze. És nehezen hihető, hogy a gazdaságok végzetes romlása az országokat a liberális együttműködés felé löki. A kis országok közötti gazdasági kapcsolatok a mélypontra zuhantak. A kelet-európai egységes bugyorba kerülni, a véget jelenti.

Magyarország Kis-ország. 1918, majd 1945, illetve 1955 után, a nagy Ausztriának bele kellett nyugodnia, hogy Kis-országgá változott. Ez nem ment könnyen. Aki ma bármilyen módon

belesodródik a kelet-európai viszályokba, vagy netán maga kelti azokat, nyugodtan lemondhat a kenyérről. Nemcsak azért, mert akkor Európa nyugati fele nem ad egy fillért sem, hanem mert olyan célt tűz maga elé, amely az országot elviszi a polgárosodástól, a civilizálódástól, és nem közelíti ahhoz. Magyarországnak a kenyér Nagy-országává kell lennie. Ausztria ma kelet-közép-európai irigyelt gazdasági nagyhatalom. Kegyeit keresik csehek és szlovákok, magyarok és lengyelek, szlovénok és horvátok, szerbek és románok. Osztrák útlevéllal, schillinggel rendelkezni többet jelent, mint bárhány hadosztály. És Kis-Magyarország kis-magyar polgára az osztrák „hadviselést” választotta, amikor Nyíregyháza és Békéscsaba, Szolnok és Pécs „KGST-piacain”, „lengyel-piacain”, vagy éppen Ungváron és Temesváron, Szabadkán és Bécsben megerősítette a forintot. Egy kis ország Kelet-Európában azzal segíthet legtöbbet önmagán, határon túli testvérein és a többi kelet-európai államocskán, ha ezer s ezer szállal - a polgárok, a vállalatok, a bankok, mindenféle intézmények hálózataival - teremt kapcsolatokat, ha mindent megtesz azért, hogy a többi országot is Európa szemhatárára hozza. A kis Ausztria többet tett a Kádár-rendszer békés felbomlásáért, a magyar polgárosodásért, mint a nagyhatalmak. Beoltotta a magyar polgárt, hogy másként is lehet élni. És most a magyar polgár fertőzhetné ezzel a másként-éléssel a román, szerb, ukrán vagy szlovák társát. Nem határ, hanem kenyér. Nem turulos vagy citoyen ábránd, hanem földhözragadt „kicsinypolgári” tevés. Tudom én, hogy minél kevesebb a kenyér, annál több az ábránd. Ettől azután még kevesebb a kenyér, még több a véres rémálom.

Tovább olvasom Jászit. Egy 1946. január 4-i, Károlyihoz írott levelében e sorokat találom. „Épp most fejeztem be egy nagyobb cikket What is happening in Hungary címen. Kérlelhetetlenül nyílt és őszinte vagyok benne, s bár a magyar demokrácia útját védem és az eddigi eredményeket elismerem, tanulmányom nem fog tetszeni sem bal felé, sem jobb felé. Taktikázni csak annak lehet és szabad, akinek hatalma van. Nekem pedig nincs.” Szegény Jászi. Szegény mi.

1991. március 23.

Szökés

Úgy jön be a szobába, hogy nem néz ránk. Hátraveti magát a széken, állandóan izeg-mozog, rángatózik. Az arca hamuszürke, csontsovány. A halál előtti Szaharovra emlékeztet. Kopott öltöny, hanyagul kötött nyakkendő, amelyet állandóan facsargat. A koponyáján kulcsolja össze a kezét. Whiskyt kér, amitől még jobban elszürkül, szívét dörzsöli, lihegve vizet iszik. Professzor Satalin. A szovjet radikális gazdasági átalakulás fő alakja, az ötszáz napos program kidolgozója. Motyog. Néha felvisít a hangja. Nagyon öreg és beteg. Játsszik, mint egy gyerek. A magyar miniszter, miután szemügyre vette, mint egy ritka, némileg érdekes majom-példányt, megkérdezi tőle, hogy hogyan látja a Szovjetunió helyzetét. „Helyzet? Agónia. Végünk van.” „Most voltam Scserbakovnál - az újonnan kinevezett miniszterelnök-helyettesről van szó -, aki nagyon őszintén beszélt a gondjaikról.” „Mi, micsoda? Miről tud Scserbakov nagyon őszintén beszélni? Ugyan, kik ezek? Bábuk. Senkik. Méghogy őszintén!” „Kérem, talán annyira nem reménytelen. Talán lehetne külső forrásokhoz jutniuk. Például, most voltam Japánban, ott nagy az érdeklődés a szovjet piac iránt...” „Ne higgye, ne gondolja! Nem érdeklik őket. Mi már senkit sem érdeklünk. Mindenki jól megvan nélkülünk, sőt, mi is magunk nélkül. Japán? Hát azok tudnak számolni! Ne mondja nekem, hogy kölcsönösen függünk egymástól, hogy ők függenek a mi nyersanyagainktól. Egyáltalán nem. Tudják, hogy belőlünk nem jön ki semmi.” „Nincs igaza! Amikor ott voltam, komoly érdeklődést mutatnak.” „Ez csak udvariaskodás.” Nem érdekli az ellenvélemény. Nem engedi kilendíteni magát. „Amíg ezek vannak - és fölfelé int -, itt nem lesz semmi jó.” „Ön most a Jelcin-csapatban van?” „Én a Satalin-csapatban vagyok. Elegem van a tanácsadásból. Elegem van abból, hogy elengedik a fülük mellett, amit mondok. Nem azért, mert rossz emberek. Csak egyszerűen nem akarják csinálni.” „Gorbacsov?” „Nem zsarnok. Nem is egy hatalomvágyó diktátor. Épp olyan ember, mint mi. Csak nagyon elfáradt. Tudja, én atléta voltam. A Szpartak kapitánya. Futó 400 méteren. A legrohadtabb táv. Na most, én tudom, hogy milyen, amikor 330-on merevedni kezd az ember lába, megváltozik a légzés. Amikor kezd feketedni minden. Gorbacsov 330 méternél van.” „De ilyenkor kell hajrázni.” „Igen, ha az embernek van tartaléka.” „És Ön szerint Gorbacsovnak van?” „Meg fog lepődni, hogy én mondom, de szerintem van. Sőt, bízom benne, hogy van.” A miniszter föláll, búcsúzik. Meghívja Magyarországra. „Maguknál azért jó. Maguk előbb kezdték.” „Van nálunk is elég baj.” „Mert ugyanaz a szocialista rendszer, amely olyan problémákat szül, amelyek nem volnának, ha a rendszer nem volna.” A miniszter kimegy. Mi ott maradunk. Elnéz mellettünk. Nem vagyunk partnerek. Hadzsi Murat ül így, amikor a kormányzó kilép. Megvet minket. Nem kérdezi a nevünket, hogy kik vagyunk. Kérdezhetünk, mert még nem állt fel. „Mikor szakított Gorbacsovvál? Hogyan történt? Egyszer csak nem fogadta? Vagy egy tárgyaláson őszintén megmondta, hogy nem tudja tovább követni a radikális úton?” „Nem, nem. Benyújtottam a programot. Egyetértett. Azután elmentem két hétre Amerikába. Mire hazajöttem, minden megváltozott.” „Már másként beszélt?” „Gorbacsov ugyanúgy beszélt. Lehetett győzködni. De már más történt.” „Összevesztek?” „Igen, a balti események után. De mondom, nem zsarnok. Nyugodtan mondhattam neki mindent, és a nyilvánosság előtt is. Látják, semmi sem történt velem, szabad vagyok, mindent megtehetek. Gorbacsovnak csak az a baja, hogy nagyon elfáradt. Nem jut semmi új az eszébe.” „És mit tenne Gorbacsov helyében? Milyen sürgős intézkedésre venné rá?” „Azonnal leváltanám a kormányt, elküldeném ezt a Pavlovot, ezt a majomcirkuszt. És koalíciós kormányt neveznék ki, kompetens emberekből.” „Vannak még kompetens emberek?” „Miért? Satalin nem kompetens?” „Tehát kormányt alakítana, ha felkérnék? Éppen az előbb mondom, hogy nincsenek politikai ambíciói.” „Én a politikai ambícióra köpök.” És valóban, majdnem a padlóra köp, szenvedélyében. „Ez nem politikai ambíció. Itt dolgozni kell.” „És mi lenne a Satalin-kormány első három döntése?” „Földet

osztani, a hadsereget leszerelni, a tagköztársaságokat szabadon engedni. De mindezt azonnal. Nézzék, a hadsereget teljesen leszerelném, ha nem volna Kína és az Észak-Dél probléma. Amerika miatt nem kell a hadsereg. Csak Kína és az iszlám miatt. Ne gondolják, hogy fajgyűlölő vagyok, de attól azért nagyon félek, hogy a Szovjetunió, Oroszország tizenöt éven belül sárga lesz, Európa pedig fekete vagy barna, vagy mi a csuda. Szaddam Huszein csak a kezdet. Az iszlám itt van, a kínaiak itt vannak. Addig kell a hadsereg, persze korlátozottan. Mert itt bombák fognak robbanni.” „És mit jelent, hogy el kell engedni a tagköztársaságokat?” „Azonnal. És öt perc múlva vissza fognak jönni. Könyörögni fognak, hogy visszajöheszenek. Nem tudnak meglenni Oroszország nélkül. Hagyjunk nekik öt percnyi függetlenséget, és akkor majd kiderül, hogy nem megy.” „Ne haragudjon, de pontosan ugyanezt gondolta Lenin is 1918-ban Lengyelországról, Finnországról, Ukrajnáról vagy Grúziáról. De azok öt perc után sehogyse akartak visszatérni. Akkor aztán sértetten elindultak visszafoglalni őket.” Megütődik. Első ízben figyel föl. Rángatózva tapogatja a szívét. „Azért az más volt. Akkor még sokkal fejletlenebb volt a gazdaság. Akkor még nem voltak csővezetékek, nem volt úgy összefonódva minden. Ezeknek az országoknak egymagukban nincs esélyük.” „Elismerem, hogy gazdaságilag ésszerűtlen lehet, de a nemzetek nem mindig gondolkoznak ésszerűen. Érzelmek is vannak. Társadalmak akkor is akarhatnak függetlenséget, ha ez gazdaságilag nem racionális. Fel kell készülniük arra, hogy millió és millió orosz kerülhet a határokon kívülre, hogy üldözni fogja őket az ukrán vagy a román állam. A beloruszok, az ukránok legalább olyan dühösek, mint a baltiak.” „Először is beloruszok nincsenek. Azok oroszok. Az ukránoknál is csak a vallási különbség számít. Elszakadni nem akarnak, nem akarhatnak.” „Ezt állítja Szolzsenyicin is, hogy a szláv egység fönnmrad. De jobb lenne, ha elmennének Ukrajnába, és látnák az ellenkezőjét.” „Azt hiszem, Ukrajna tényleg nagy probléma lesz.” Kis hallgatás. „És most mivel foglalkozik?” „Semmivel. Satalin semmit sem csinál. Pihenek. Figyelem ezeket az impotenseket.” A követség munkatársa később meséli, hogy az Akadémia ülésén Satalin a következőket mondta az előadásában: „Tudják, hogy mi volt az oroszok jellemzése az első külföldi tudósításban az 1700-as években? Lopnak. És az 1800-as években? Lopnak. Most mit írhatnak rólunk?” Szünetet tart. Bekiabálják: „még mindig lopnak!” „Nem. Inkompetencia.” Ahogy ott ül, felismerem. „Megismeri? Kopaszra borotvált fej volt, erősen előre-dudorodó homlokcsonttal, fekete, nyírott szakállal és rövid bajusszal. Egyik szeme nyitva állt, a másik félig lehunyva; a beretvált koponya több helyen véres volt, látszott, hogy több kardcsapás érte, de egyik se törte be egészen. Orrlyukaiban megalvadt, fekete vér látszott. Temérdek sebe ellenére az elkékült ajkak körül gyermekded, jóságos kifejezés ült.” Az öreg Tolsztoj embere: Hadzsi Murat. Megszökött Samiltól az orosz cárhoz, azután megszökök az orosz cártól önmagához. Nincs hová menni. El lehet lovagolni egy éjjel Gorbacsovától Jelcinhez, majd Jelcintől sehová. El lehet szökni egy éjjel a fehér emberekhez. Mi végre? „A halált juttatta eszembe a szétzúzott bogáncs a fölszántott föld közepén.” Ezt a sort az az öregember írta, aki egészen Asztapovo állomásig menekült Samil és Miklós cár elől.

Fjodor Dosztojevszkij pedig följegyezte naplójába: „Ott tartunk, hogy Oroszországot tanulni kell, meg kell tanulni mint egy tudományt, mert képtelenek vagyunk közvetlenül megérteni.”

Moszkva, 1991. március 30.

Kis közép-európai kultúra

Kedves Barátom! Leveledben kérdezed, hogy miért írtam Kolozsváron megjelent cikkemben „kis közép-európai” kultúráról, és te mint szegény erdélyi, miért söpörtetted le morzsaként erről az asztalterítőről. Jól értem a kérdéseidben lévő keserűséget. Mégis meg kell erősítenem: bizony az elmúlt negyedszázadban létrejött egy „kis közép-európai” kultúra, amely különbözik mind a korábitól, mind pedig a széles értelemben vett közép-európai, illetve kelet-európai kultúráktól. A magyar, a szlovén, a horvát, a cseh és a morva civilizációk, polgárosodások immár erősen eltérnek a lengyel, a szlovák, a szerb, a román, a bolgár, az albán és a lett, litván, észt, ukrán kultúráktól. Ahogy cikkemben is írtam, három területen mutatkozik leginkább eltérés. Az első, a fogyasztói polgárosodás, egy civilizációs nyitottság, a második a középosztályos értékek, szokások, erkölcsök általánossá válása, a harmadik pedig a társadalmak fokozatos, egyre gyorsuló államtalanodása, a társadalmi mikrovilágok győzelme a makrovilág szabályozása felett. Nem vitatható, hogy az eltéréseket befolyásolja a történeti múlt is, a Monarchiához tartozás. De fontosabb, hogy ezek a kis civilizációk különböző időszakokban elszakadtak a szovjet típusú társadalmi és gazdasági modelltől. Magyarország a hatvanas évek közepétől - 1956 hatására -, Jugoszlávia nyugati tagköztársaságai 1948-ban, majd az 1965-ös gazdasági reform után. És a cseh-morva civilizációs örökség talán kitartott a hetvenes évekig, és megújítható most, a kilencvenes években. Hangsúlyozom, hogy a fogyasztói polgárosodás, a civilizációs nyitottság nem valamiféle faji, nemzeti sajátosság, amely mélyen a múltban gyökerezik. Ellenkezőleg. A modern fogyasztói civilizációnak éppen az a jellegzetessége, hogy sokkal inkább utánzásra, átvételre épül, mintsem valamiféle történelmi múltra. Ebben a civilizálódásban a polgár közvetlenül összehasonlítja magát, fogyasztói világát egy másik, nála éppen egy kevéssel - elérhető kevéssel - magasabb fogyasztói világgal, amelynek utolérésére, követésére vállalkozik. Amikor a szlovének a bajor vagy a karintiai osztrák fogyasztást célozzák meg, ahogy a magyarok a burgenlandit, akkor megindulnak azon az autópályán, amely az osztrák utánzásból a német, a németből az amerikai irányba vezet. Összehasonlítják a fogyasztási javakat, részben pedig a munkahelyeket és a vállalkozásokat. A fogyasztói polgárosodásban az emberek százezrei tapasztalják, hogy mennyit ér a nemzeti pénzük, árujuk, hogy mi mennyi, mivel mit lehet tenni. Azért takarítanak meg, azért hajtják magukat, hogy lépésről lépésre megszerezhessék a már kiszemelt javakat. E nyitottság révén veszik át, szinte észrevehetetlenül a fejlettebb kultúrák értékviszonyait. A szovjet típusú gazdaságok a családtól az államig, a műhelytől a tartományig zártak és magukba fordulóak. A „kis közép-európai” kultúrák bizonyos versengésre kényszerítettek, elsősorban a fogyasztásban, másodsorban a bémunkában, harmadrészt a vállalkozásokban. A kelet-európaiaknak nincs és nem is lehet mindennapos tapasztalata a más kultúrákkal való cserében. A magyarokat vagy a szlovénokat az osztrák, az olasz, a német kultúra *neveli*, ahogy a nomád kalandozókat is nevelte a letelepült Európa.

A kelet-európai kultúrák részben parasztiak, részben az utóbbi negyven évben munkás jellegűek. A szocialista iparosítás munkássá tette a társadalom jelentős többségét, óriási tömegeket zsúfolt be nagyipari üzemekbe és lakótelepi betonvárosokba. Ha kinézel az ablakon, éppen a monostori negyedre látsz, ahová tízezreket költöztettek be szörnyű betonkolosszusokba. És ezek a tízezrek indulnak hajnalban el, hogy keresztülbumlizva a városon az iparnegyedekbe érjenek. De ugyanilyen Zaporozsje vagy Radom, Ózd vagy Ostrava. És az életforma: nyolc óra időtöltés és négy óra munka piszkos, bűdös műhelyekben, egy-két óra sorbanállás kenyérért, húsert, mindenért, üzemi kázinó, éjszakai mosás és fürdés. Csak hogy a magyar Ózd kezd kivétellé válni a középosztályos Magyarországon. A munkásszolidaritás helyét átveszi a középosztályok szolidaritása: csak magadra számíthatsz, távolságot kell tartanod a szegényektől, a fogyasztói

kultúrába bekapcsolhatatlanoktól. Kelet-Európában munkásfelkelések, munkásellenállások zajlanak. Ahogy 1956-ban Magyarországon. Majd később 1970-ben a lengyel tengeremelléken, 1976-ban Varsóban és Radomban, 1977-ben a romániai Zsil völgyében, 1980-81-ben Lengyelországban, 1987-ben Brassóban, 1989-ben Temesváron vagy éppen napjainkban a szovjet-orosz bányákban, illetve a belorussziai üzemekben. Mind-mind *munkásmozgalmak*. E munkásmozgalmak néha szocialisták, néha keresztényszocialisták, néha szindikalisták, de mindig a nagyüzemi munkáslétből fakadnak. Viszont a magyar, a szlovén vagy a cseh „rendszerátalakítások” fogyasztói, középosztályos, „lábukkal békésen szavazó” mozgalmak, amelyek tömegeket ausztriai vásárlásokra, középosztály-érdekű blokádra visznek ki. A magyar vagy szlovén változások fő kérdése, hogy ki tudnak-e menekülni a tömeges tulajdonú, középosztályos polgárosodásba, vagy visszazuhannak a munkás típusú kelet-európai életmódba. Itt már a spontán privatizáció révén sebesen zajlik a tulajdon felé menetelés. (Egy kissé ezért vagyok bizonytalan a cseh vagy a horvát jövőt illetően, ahol a privatizáció teljesen államosított, ahol a szocialista nagytulajdonok helyét a nemzeti nagytulajdonok veszik át.)

Aki egy kissé belepillant a magyar vagy a szlovén gazdaságok mindennapi életébe, az meglepve fogja tapasztalni, hogy milyen nagy mértékű a gazdaság államtalanodása. A polgárok az államtól nem várnak semmi jót, örülnek, ha nem érkezik onnan valami rossz. A gazdasági élet az állam alá szállt, az emberek mindennapi viselkedése egyre kevésbé függ az állami szándékoktól. A nyolcvanas évtized az államtalanodás és a dekoncentrációs évtizede. A polgárok nem közelednek, hanem elhúzódnak az államtól, az érdekképviseletektől, a nagy szervezetektől. Az elmúlt időszak magyar állama gyengeségből, vagy jól felfogott érdekből hagyta kicsúszni kezei közül mindazokat, akik a többes jövedelmek elérésére törekedtek. A liberalizáció és a magánemberek összjátéka lehetővé tette, hogy a jövedelmek jelentős részét az állami csatornákon kívül forgassák, „privatizálják”. Az államtalanodásnak ma kissé olaszos jellege van: laza állami szabályok, amelyekben belül a kormány és az állampolgárok bújócskát játszanak. Az ország pedig sakktáblára emlékeztet, itt egy szép, fehérre meszelt, osztrák város vagy falu, amott egy fekete, kopár és kihalt vidék. Ahogy különböztek és különböznek egymástól, az északi Emilia tartomány és a déli tartományok. Az államtalanodás a helyi sikereket és kudarcokat erősíti, az állami siker vagy kudarc ellenében.

Kolozsváron mindettől nem lesz nektek könnyebb. Azt nyilván te is érzékeled, hogy a Partium és a Bánát városai, falvai éppúgy igyekeznek rátapadni a magyar fogyasztói kultúrára, mint ahogy Nyugat-Magyarország az osztrákra. Ez a tapadás szögezi a nagyváradi románt is a magyar televízió elé, és ülteti kocsijába, hogy Békéscsabán vagy Szolnokon adjon és vegyen, ez hajtja a szatmáriakat Debrecenbe vagy Nyíregyházára. A tucatszámú „lengyel-piac”, „kis KGST-piac” ők cserélgetnek mindent mindenre. Ha Magyarország a kelet-európai népek nagy átjárója lesz, ha itt alakul ki a legnagyobb árubörze - az ország száztizenöt vagy kétszázharminc pontján -, ha Magyarország felneveli az osztrákokhoz hasonlóan a partjain élő fogyasztókat, akkor a kolozsvári már járhat Váradra, a brassói Kolozsvárra, a craiovai Brassóba stb. Nem vigasztal, ha azt mondom, hogy az osztrákoknak, az olaszoknak, a németeknek több mint egy évtizedre volt szükségük, hogy az őket gyűlölő, irigylő nomád magyarokat betörjék, némileg civilizálják a modern árubőséghez. Választékra, kalkulációra, más kultúrákkal, nyelvekkel, értékekkel szembeni toleranciára nevelődünk és nevelünk. Bár ti is bejárhatnátok az általunk megtett utat, és nem követnétek el ugyanazokat a hibákat, amiket mi elkövettünk. Bárcsak nálatok is legyűrné a civil mikrovilág az állami makrovilág szorítását. Bár még vigasztalóbbat írhatnék.

Mennyit álltal ma sorban? Van-e fény, hogy elolvashasd a levelem? Van-e még az öregeknek küldött gyógyszerekből? Van-e ott...

1991. április 13.

Egyedül vagyunk?

Uram, mi itt egyedül vagyunk. Már csak saját magunkra számíthatunk. Hiszen éppen Ön mondta az előbb, hogy a Nyugat csalódott Kelet-Európában, csalódott saját illúzióiban és szkeptikus velünk szemben. Akkor most mire alapozza, hogy mégis számíthatunk rájuk? - egy vidéki város előadótermében fordultak így hozzám. Való igaz, hogy a Nyugat - legyen az Európa, Japán vagy az Egyesült Államok - csalódott várakozásaiban és hiteiben. De a csalódás mellett keresik a kiutat. Csak nem szabad elhítenünk magunkkal, hogy ez gyorsan és feltétlenül ésszerűen megy. Nekünk is le kell számolnunk a Nyugatot illető illúziókkal. Mégsem következik ebből, hogy az egyik végletből - a Nyugat meg fog menteni bennünket - a másik végletbe - cserbenhagytak, egyedül vagyunk - kellene esnünk. A Nyugat jelenleg különböző szerkezeti és befogadási stratégiákon töri a fejét. Szerkezeti (strukturális) stratégiái mind a segélyprogramokra, mind a hitelezési programokra vonatkoznak. A befogadási stratégiák pedig az országok, régiók, intézmények közötti politikai, gazdasági munkamegosztást tükrözik.

A szerkezeti stratégiák nyolc irányt mutatnak. 1. Sürgősségi segélyek: akut válságokban a Nyugat közvetlenül nyújt élelmisszer és energiasegélyt a rászorult országnak. 2. Technikai segélyek: a kelet-európai országokat képzési, közigazgatási, gazdaságtechnikai segítségben részesítik (bankrendszer, új államigazgatás, statisztikai rendszer stb. fejlesztése). 3. Infrastrukturális segély: felmerül a közép-európai országok, illetve Nyugat-Európa közvetlen összekapcsolásának, a régió egységes infrastruktúrája (út, vasút, telefonhálózat stb.) fejlesztésének gondolata. 4. Menekültprogram: Európa rákényszerül, hogy valamiféle közös menekültprogramot (táborok, segélyezés, egyeztetett határkezelés) valósítson meg a várható keleti menekülthullámokkal szemben. 5. Diszkriminációk oldása. 6. Egyes országokban - Lengyelország, Bulgária - adósságelengedés, adósságenyhítés végrehajtása. 7. A közepesen fejlett, fizetőképes országokban önkéntes adósságátstrukturálás lehetősége. 8. Új Marshall-terv kialakítása Kelet-Európára vagy egyes országaira. Ha végignézzük a fő irányokat, azt tapasztaljuk, hogy a Nyugat sokszor ad vagy garantál sürgősségi segélyt, a kelet-európai országok hozzájuthatnak a technikai segélyekhez is, de nem került sor átfogó infrastrukturális program kialakítására és finanszírozására sem Keleten, sem Nyugaton. Folynak az egyezkedések a menekült-programok vonatkozásában és állandóak a tárgyalások az Európai Közösség korlátainak módosítására, a COCOM-lista oldására. A fizetéseképtelen országok adósságelengedési akciója, főleg a lengyel adósságelengedés komoly ellenérzéseket váltott ki a magán-pénzpiacon és elriasztó hatást gyakorolt az amúgy is gyanakvó magántőkés beruházókra. Sem a nyugatiak, sem a keletiek nem találtak még ki semmi újat arra, hogy mit kezdjenek a még fizetőképes országok adósságaival úgy, hogy a fizetőképesség ne csorbuljon, de az adósság szerkezete változzék. Ugyanakkor a felek eljutottak arra a felismerésre, hogy valamilyen kezdeményezésre szükség van. Végül, a Marshall-terv új formájának felvetése mind politikusok, mind szakértő csoportok részéről illúziónak tűnik.

Ami a befogadási stratégiákat illeti, itt is több vonalat látunk.

A) Kétoldalú munkamegosztás, kétoldalú befogadás: a nyugat-európai országok válasszanak ki egy kelet-európai partnert, amelynek befogadása rajtuk keresztül történik (pl. Ausztria Magyarországot, Franciaország Csehszlovákiát, Olaszország Jugoszláviát stb.).

B) Németországgal a középpontban jöjjön létre egy kelet-európai gazdasági tér, ahol mindenki Németországhoz kapcsolódik.

C) Közép-európai kooperáció, amely individuális szerződéseken keresztül, bilaterálisan kapcsolódik az Európai Közösséghez (pl. a PHARE-program).

D) Multilaterális kapcsolatok az Európai Közösség és a volt európai KGST-országok között (pl. EBRD), egyes javaslatok szerint új kapcsolat kialakítása az Európai Közösség és a KGST helyére lépő kelet-európai regionális gazdasági szervezet között.

E) Multilaterális kapcsolat az Európai Közösség és egy közép-európai regionális - lengyel, csehszlovák, magyar - együttműködési szervezet között.

F) Együttműködési szervezet közép-európai alapon (Pentagonale).

G) Adós ország és legnagyobb hitelezői közötti speciális kapcsolat (pl. Magyarország és három legnagyobb hitelezője, Japán, Németország, Ausztria közötti sajátos viszony). Természetesen egyes befogadási stratégiák ellentétesek egymással, míg mások kiegészítik egymást. Azt már látjuk, hogy az „egy gazdag testvér karoljon fel egy szegényt” elképzelés nem megy. Németország középponti szerepe a régióban történelmi hagyomány, és a hetvenes évektől ismét jelentkezik a kis országok sugaras kapcsolódása a német gazdasághoz. Ma sokan számon kérik a nagyobb német szerepvállalást, szemrehányást tesznek azért, hogy Németország saját keleti részének modernizációjáért cserben hagyja keleti partnereit. Németország középponti gazdasági szerepe Európában elvitathatatlan. A sugaras függőség mindenképpen ki fog alakulni. Átmenetileg most a német túlsúly másokkal - olaszokkal, franciákkal, amerikaiakkal és távol-keletiekkel - egyensúlyozódik ki, azokban az országokban, ahová még vagy már megy a tőke. Ezen nem búsulunk, inkább öröndenünk kell. Sokan gondolják úgy az európai szakértők közül, hogy a KGST helyébe új, piaci típusú regionális együttműködési szervezetet kellene a kelet-európaiaknak létrehozniuk, hogy együtt oldják meg problémáikat. Csakhogy e szépen hangzó gondolat nem számol ezeknek az országoknak igen eltérő fejlettségével, gazdasági és politikai kultúrájával. Egy „kelet-európai szegényház” kapuján beadott bármilyen segély nem tenné e szegényházat gazdagabbá. Nagy valószínűség szerint a Pentagonale, a PHARE, az adós ország és fő hitelezői közötti megállapodásos rendszer egymást nem zavarják, hanem erősítik. Ha mi megcsináljuk a tulajdonra, vagyonra vonatkozó fontos törvényeket, leteszünk az asztalra egy modernizációs programot és higgadtan politizálunk, akkor nem vagyunk egyedül, akkor nem hagynak magunkra. Illúziók nélkül, dolgoznunk kell ezen. De azt is tudva, hogy a gazdaság félig-meddig lélektan. Ha sokan, sokszor mondják, hogy „egyedül vagyunk”, „minket becsaptak”, „csak azért jönnek, hogy kizsákmányoljanak”, akkor valóban egyedül maradhatunk. És ennél rosszabbat aligha kívánhatunk magunknak.

1991. május 25.

Vörös Hadsereg

A Vörös Hadsereg kivonul Magyarországról. A Vörös Hadsereg ki fog vonulni Németországból, Lengyelországból és Csehszlovákiából. A Vörös Hadsereg tovább állomásozik Ukrajnában és Moldáviában, Belorussziában és Litvániában, Oroszországban és Észtországban. A szakértők vitatkoznak ennek a hadseregnek a további szerepéről, a katonai államcsíny és diktatúra lehetőségéről. Másrészt morfondíroznak azon, hogy mire lesz képes és alkalmas a szovjet hadsereg a birodalom bensejében, mire az elengedett kelet-európai provinciákon, és mire a világ különböző ütköző zónáiban. Talán nem felesleges - a megkönnyebbült búcsú pillanataiban - nekünk is elgondolkodni a szovjet birodalom hadseregének jelentőségéről.

Sem túlbecsülni, sem lebecsülni nem érdemes a szovjet hadsereget. Egyes nyugati szakírók a szovjet superhatalom katonai erejét és befolyását érthetően magasra becsülték, bizonyítva a szovjet katonai térnyerést a világfegyverkezésben épp úgy, mint a helyi összeütközésekben. E nézetek szerint Gorbacsov és a mögötte álló vezérkar nem hozott igazi katonai áldozatot a „puha” Kelet-Európa feladásával, az ázsiai átcsoportosítással, ellenkezőleg, csak teret adott föl költségmegtakarításért, idő nyéréseért. Figyelmeztetően mutatnak rá: az 1918-ban szét hullott, demoralizált szovjet-orosz hadsereg három év alatt legyőzte ellenfeleit és offenzívába ment át; az 1939-es, Sztálin által lefejezett, Finnországot megtörni képtelen hadsereg három év múlva megállította a németeket Sztálingrádnál; a Sztálin halála után megzavart, a hruscsovi reformoktól elbizonytalanított hadsereg a hatvanas évek elejétől megalapozta a Szovjetunió superhatalmi pozícióját. Hallatlan rugalmasság és életképesség egy merev és befejezett világban. Nem csapda-e a mai látszólagos gyöngeség? (Nem jól szervezett komédia-e, hogy Sevarnadze a katonai diktatúra veszélyére hivatkozik és támogatást kér Gorbacsovnak, aki minden további nélkül felhasználja a hadsereget, vagy az őt?) Vigyázat, csapda! Gyengéknek, civileknek álcázzák magukat, valójában erősek, összefonódtak és ők játszanak velünk, nem mi velük. A héják kiindulópontja: a Szovjetunió nemcsak pártállam, hanem katonáállam. Nincs külön párt, pártapparátus, pártfőtitkár, államapparátus és elnök, vezérkar és hadsereg-főparancsnok, mindezek egyetlen hatalmas gépezet részei. A civil élet látszat. A katonáállam valóság. Nem lehet katonai diktatúrát csinálni egy olyan államban, amely maga a katonai diktatúra. Legfeljebb az egyik katonacsászár palotaforradalommal megdönti a másikat. És mivel a társadalom végcélja a katonalét, így természetes a civil élet zavar, sőt, hiánya, a katonalét rugalmassága. A hadsereg ereje és jelentősége ezért nem is becsülhető túl - vissza akarnak és vissza is fognak vágni, amint tehetik.

Valószínűleg alábecsülik a szovjet hadsereg súlyát, akik a kelet-európai kivonulásból, a Varsói Szerződés felbomlásából, az Öböl-háborúból, a litvániai katonai beavatkozás kudarcából a hadsereg gyengeségére, Gorbacsov és a hadsereg vezetőinek éles összeütközéseire következtetnek. Az igazi kérdés az, hogy mit nyer a szovjet hadsereg a NATO viszontleszerelésével, hogy mennyiben váltak védhetőbbé a kelet-európai államok éppen a Szovjetunióval és egymással szemben. Az amerikai „sikerek” az Öböl-háborúban nem jelentik a szovjet superhatalom kiiktatását az övezetből. A Gorbacsov-Primakov-terv elvetése nem feltétlenül szovjet vereség. A szovjet béketerv, amely legalább annyira szólt a szovjet-iszlám világnak, mint az arab közvéleménynek, nem bizonyos, hogy elfogadásra épült. Ma már látjuk, hogy az amerikaiaknak a háborúval nem sikerült többet elérniük a szovjet béketervnél: Szaddam Huszein maradt, az iraki hadsereg fő erői megmaradtak, mindössze Kuvaitból kellett kivonulniuk. A szovjet hadsereg és politika további szerepet játszhat az Amerika-ellenes arab világban. Végül a litván megleckéztetés bizonyította, hogy a polgárháború megkockáztatása a

hadsereg beavatkozását eredményezi, viszont a hadsereg nem megy messzebb a figyelmeztetésnél, hogy elkerülje a polgárháborút. A galambok szeretnék elhinni, hogy a hadsereg Gorbacsovval, netán Jelcinnel, vagy a kettejük szövetségével viaszorítható és átformálható.

A Vörös Hadsereg, a katonai-ipari komplexum nagy belső energiákkal rendelkezik. Ma nem nagyon lehet tudni, hogy a nagyipar átalakításában militarizálásra vagy civilizálódásra, privatizációra került-e sor. Mindenesetre a Varsói Szerződés megszűntét nem kevésbé súlyos megpróbáltatások fogják kísérni, mint a KGST összeomlását. Sajnos, a szovjet katonapolitikai vonzás - fegyverzet, védő- és támadó stratégia, felvonulási tervek, hadsereg-felépítés, szolgálati rend, nyelv, gondolkodásmód - legalább akkora, mint a gazdasági. A NATO nem tud mit kezdeni a kelet-európai országokkal. Arra kényszerül, hogy elfogadja a szovjet hadsereg sajátos státusát. Együttműködésre kényszerülünk a menekült-probléma miatt; és fohászkodnunk kell, hogy a kelet-európai konfliktusok ne jussanak odáig, hogy a Vörös Hadsereget hívják, küldjék döntőbírónak.

A Vörös Hadsereg kivonul Magyarországról. A Vörös Hadsereg itt marad Kelet-Európában. Lépjenek oda a könyvespolcukhoz. Amikor leemelik onnan a régen olvasott *Háború és békét*, az utolsó oldalakra lapozva megtalálják Pierre Bezuhov és Nyikolaj Rosztov párbeszédét. Pierre egy új társaság megteremtéséről beszél: „A társaság lehet nyilvános is, mihelyt a kormány engedélyezi. Gentlemanek társasága, a szó teljes értelmében. Mi csakis azért, hogy holnap ne jöjjön Pugacsov, ne vágja le a gyerekeim meg a gyermekeid fejét, hogy Arakcsjev ne változtassa falvaimat katonateleppé - csakis azért fogunk össze, a közjó és a közös biztonság az egyetlen célunk.” Nyikolaj emelt hangon vág vissza: „És ha Arakcsjev most azt parancsolja, hogy menjek rátok a századommal és kaszaboljalak le benneteket - én nem gondolkozom egy másodpercig sem, hanem rátok megyek. Ítéld úgy, ahogy akarsz!”

1991. június 1.

Búcsú

„Ezékiel, vond össze a függönyt. Jelentsd be a véget. / A csata elveszett. Leszerelik az angyalt valahol. / Nem sikerült hát ez a kísérlet. / Kutya az ember. Habár nem csahol.” Románul írták ezt egy levélben Mihail Bulgakov úrnak, Kijevbe. Évtizedekkel a halála után. Jó levél.

Nézek a Lavra harangtornyából lefelé. Az aranyló kupolákra. A titánból formált Maty Rogyinnára, amely kivont karddal védelmezi Kijevet és Ukrajnát a hódítókkal szemben. A Dnyeperre és Kelet felé fordul. Lent a bazároknál azok, akik öt éve Lenin-jelvényt, vagy „Hős város”-kitűzött vettek, most hamisított ikonokat, énekeskönyveket, ilyen-olyan keresztet gusztálnak, majd sarló-kalapácsos rubeleket számolnak le értük nagyszakállú pópák kezébe. Ismét hisznek. És újra tudva tudják, hogy az egyetlen és legyőzhetetlen pravoszláv egyház hordozza az üdvözítő eszméit. Ezért zarándokoltak ide, találtak magukra, gyűjtanak gyertyát. Megtértek, visszatértek felnőtt fejjel. Egy másik templom előtt a Moszkvától független ortodox ukrán egyház hívei énekeltek, tüntettek és verekedtek. A két hívő tábor gyűlöli egymást. Távolabb, a lengyel-ukrán határ közelében a pápa mond misét, százezrek előtt. Sokan keresztet formálva testükből fekszenek a földön, mások zokognak. Hisznek abban, hogy az egyetlen lehetséges hitben hisznek. Hisznek abban, hogy a kommunizmus Isten büntetése bűneinkért. Hisznek abban, hogy az isteni jogoknak kell érvényesülniük az emberi jogokkal szemben, a pápaság intézményében megtestesült isteni értelemnek kell uralkodnia és döntenie minden sorsról és életről. A katolicizmus fogja megoldani mindazt, amit nem oldott, nem oldhatott meg diktatúra és kommunista egyenlőségelv, demokrácia és liberális szabadságelv. Ha van erő, amely a szláv, szovjet-orosz birodalom egybentartásán dolgozik, az a hierarchikus pravoszláv egyház. Mögötte fundamentalista szenvedélyek, az európai modernizmus, más-hitűség elítélése, gyűlölete. De nem maradnak el tőlük az ortodox nemzeti - román, szerb, ukrán - egyházak sem. Ha van tradicionális ellenérő, amely a kelet-európai országok missziós újratérítésén és hierarchikus betagolásán fáradozik, az a kelet-európai katolikus fundamentalizmus. Lengyelországban, Szlovákiában, Horvátországban és... másutt is egy keresztény Európára hivatkoznak, amelyhez csatlakozni lehet, amelyet Kelet felé védelmezni kell. Keresztény Európa nem létezett, nem létezik, s jaj keresztényeknek és másként gondolkodóknak, ha létezni fog. A kereszténység egy életforma, az élet és halál elviselésének egy formája a sok közül. Az iszlám egy másik lehetséges életformát kínál. A judaizmus egy harmadikat, a buddhizmus az ötvenkettediket. A félő és irgalomban nem hívő szkepszis, az engedékeny racionalizmus tán a kilencvenkilencedik. De jól látom, hogy fundamentalizálódó világunkban az utóbbinak nincs helye. Amikor amerikai magyar barátom arab tanárának bevallotta, hogy nem hívő, az kimeresztette a szemét: „de hiszen akkor maga rosszabb, mint egy zsidó!”

Aki elvesztett egy hitet, nagyon szeretne egy másikat. Akit ütöttek egy igaz hit nevében, behúzódik egy másik igaz hit melegébe. De Auschwitz, Babij Jar és a gulagok után nehéz az ima. Melyik zsinat, melyik egyházi gyülekezet nézett szembe önmagával? Ránk, hívőkre és nem-hívőkre maradt a magányos önvizsgálat. Búcsú.

„Megöregedtem. Már régóta nem ismerem ki magamat abban a labirintusban, mely a fiatal nemzedék számára tágas és egyenes, akár egy légifolyosó. Én most halódom. Nincs más orvosságom, mint a kezdet. Én, aki mindent elhibáztam, látom hóhérom zárt arcát, s szeretném neki elmondani, hogy 1926 - nem, 1956 - karácsonyán esett a hó, puhán, merőlegesen, s még makulátlan kezemmel úgy emeltem számig egy képeskönyvet, ahogy csak az állatok áldoznának, ha egyszer fölengedne a természet ridegsége, és Isten csakugyan odaadná magát

a medvék éhségének és a patkányok metszőfogának is. Enni kell, aludni és szeretni ahhoz, hogy a hajnalok szépek lehessenek, elfoglalhassák méltó helyüket. Még bizonytalanul jártam, amikor szembe találok a virágokkal, a faágak és a szirmok hatalmas tanácstalanságával, röptével és jelentőségével. Ha irgalmas lesz halálom, a hóhér pallosa alatt ezek a virágok és ezek a faágak fogják leírni azt a bátorítást és üzenetet valahol a fűben, valahol a levegőben, amire az emberi beszéd már kevés. És ez az üzenet nyaktiló pontos lesz és irgalmas és lágy, mint egy madárcsapat kitörése a pillanat és az alkony fészkeből, igen, mint a teremtés mélyrepülése, talán egy kifosztott szántóföld, talán egy folyó, talán egy kéményerdő felett. Először és utoljára.”

Kivárjuk a harangszót. Arany és zöld. Lerecsegünk, kopogunk a töredezett, egyenlőtlen lépcsőn. Kitaszítjuk a szárnyas nagy vaskaput. És elhagyatva állunk a fényben.

Kijev, 1991. június

Európai koncert

Európában újak a politikai rendezőelvek. Azok az elvek, amelyek Európában is az országok, nemzetek, gazdaságok közötti viszonyokat kormányozták, átalakultak, s részben ellentétükbe fordultak. Amióta az első világháború végét vetette a dinasztikus elveken alapuló rendezési elveknek, és megjelent a wilsoni liberális nemzeti önrendelkezés, valamint a lenini forradalmi nemzeti önrendelkezési elképzelés, a hagyományos európai koncert csődöt mondott. Európában nem lehetett többé a régi módon rendezni. 1918 után úgy születtek forradalmas vagy ellenforradalmas lendülettel a kis országok, államok, hogy a nemzeti önrendelkezés szenvedélyei párosultak a versailles-i békecsinálók biztonsági törekvéseivel. A jaltai békemegállapodás és a párizsi béke már fikarcnyit sem törődött a nemzeti önrendelkezéssel, hanem a nagyhatalmak vágyai szerint rendezte át Európát. A megszilárdult tömbök pedig lehetővé tették, hogy Európában minden rendezés a két nagyhatalom, a Szovjetunió és az Egyesült Államok megállapodásán nyugodjék. Gorbacsov és Bush máltai megegyezése a német egység megteremtéséről, illetve a Szovjetunió katonai kivonulása a kelet-európai országokból a kétpólusú nagyhatalmi egyezkedések, alkuk végét jelzik. A Szovjetunió és az Egyesült Államok akarva-akaratlanul élesztették az új európai koncertet, új európai intézményeknek és részben elveknek teremtettek lehetőséget arra, hogy Európa ügyeit kézbe vegyék. Ma egymással ellentétes érdekek és eszmék küzdenek Európában. Összeegyeztethetetlen a nagyhatalmi biztonság, a nemzeti önrendelkezés, a határok sérthetlensége, az emberi jogok, a gazdasági ésszerűség. Mint ahogy korábban is rangsoroltak a rendezőelvek kialakítói - akkor elsősorban a Szovjetunió és az Egyesült Államok -, most is megtörténik a rangsorolás. A hetvenes évek közepe óta a nagyhatalmi biztonság és a tömbök sérthetlensége mellé előtérbe került az emberi jogok számonkérése. A kapcsolatokat nem, vagy kevéssé befolyásolta a nemzeti önrendelkezés vagy a gazdasági racionalitás. 1989-90 óta fokozatosan átrendeződnek az alanyok és az elvek. Eltűnt a tömbök sérthetlensége, és a német egység megkérdőjelezte a határok sérthetlenségét is. Ugyanakkor a máltai megállapodások és a nagyhatalmi logika következtében mindkét elv megsértése ellentételekkel járt. A tömb ugyan megsérthető és részben felszámolható, vagyis a szovjet birodalom külső köre leválasztható, de a Nyugat nem, vagy kevéssé támogatja a birodalom belső körének, a tagköztársaságok leválasztásának politikáját. Másrészt, mintha megint kis cédulák csúsztak volna át az asztalon, ezúttal nem Churchill és Sztálin, hanem Bush és Gorbacsov között, amely az érdekövezetek százalékát tartalmazza. A Nyugat, a korábbi tömbön belül megkülönböztet három reformországot - Lengyelországot, Magyarországot, Cseh és Szlovákiát -, a többieket félkommunista, féldemokratikus országoknak mondja. Már nincs tömb, de van ösztönzés új tömb kialakítására. Ami pedig a határok sérthetlenségét illeti, a rendezőelvek mai kialakítói hangsúlyozzák, hogy a német egység kivételes dolog volt, a többi határok sérthetetlenek. Tehát mindazok, akik azt hiszik, hogy a két Németország közötti határ megszűnt a kelet-európai országok határait automatikusan megmozdítja, hogy állapotaink a század harmincas éveinek végének felelnének meg - tévednek. Németország az egység érdekében valóban lemondott keleti területeiről. Ma egyik nagyhatalom sincs abban a helyzetben, hogy területeket ajándékozzon vagy büntetésként elvegyen. Visszaszorult és tovább fog vissza szorulni a korábban fontos rendezőelv az európai kapcsolatokban: az emberi jogok számonkérésének elve. Az emberi jogok számonkérése a kommunizmuson népszerű és viszonylag hatékony befolyásoló elvnek bizonyult. De a kelet-európai felemás demokráciákon, a nemzeti ellentétekbe bonyolódott államokon éppúgy nem kívánatos a Nyugat számára számonkérni az emberi jogok betartását, mint Délkelet-Ázsiában, vagy Dél-Európában.

A kétpólusúból hárompólusúvá alakult európai megállapodás-rendszerben három rendezőelv küszködik egymással. Kettőt a gazdag, a harmadikat a szegény országok alkalmazzák. Az európai gazdagok az általuk értelmezett európai biztonságot és a gazdasági ésszerűség elveit védik. Az európai szegények a nemzeti önrendelkezés elvével lépnek sorompóba. Az európai biztonság félúton van a szuperhatalmi biztonság és a nemzetállami biztonság között. Az Európai Közösség világossá tette, hogy Európa keleti határai - az Oderától az Adriáig - sérthetetlenek, oda belépni csak az általa megadott ütemben, szigorú feltételekkel lehet. Az európai koncert most azt jelenti, hogy Nyugat-Európa, Németország vezető szerepe mellett, a továbbiakban nem, vagy csak közvetve engedi, hogy területére a két szuperhatalom bármiféle döntést hozzon, ugyanakkor jogosultnak érzi magát, hogy a kelet-európai rendezésekbe aktívan beleszóljon. A brioni megállapodások Szlovénia és Horvátország, illetve Szerbia vagy Jugoszlávia jövőjéről bizonyította, hogy az Európai Közösség mit tart az európai biztonságról. Az európai koncert másik rendező elve a gazdasági ésszerűség. Másként szólva, meddig terjed az Európai Közösség gazdasági befogadóképessége. Miként az ötvenes évek második feléig a nagyhatalmaknak azon kellett töprengeniük, hogy meddig terjeszkedhetnek katonailag, azóta a gazdasági befogadóképesség vált fontos tényezővé. Az Európai Közösség nehézkes és lassú összeegyeztetése bebizonyította a benne résztvevők számára, hogy csak nagyon korlátozott mértékben élhetnek a gazdasági és társadalmi befogadás eszközeivel. Éppen ezért szigorúan számonkérjük a „modernizációt”, a gazdasági racionalitást, és a számonkérés legfontosabb eszköze a gazdasági támogatás megvonása. Mivel a kelet-európai országokban a lázongásoknak egyik legfontosabb oka a gazdaságok katasztrofális állapota, és csak a nyugati támogatásban reménykedhetnek, ezért a gazdasági támogatások megvonásával hatékonyabban lehet büntetni, mint a katonai megszállással. Az európai gazdagok legalább annyira undorodnak a szegények által kiabált nemzeti önrendelkezéstől, mint a versailles-i békeszerzők. Jobb híján engednek az erőszaknak. És mivel a nemzeti önrendelkezés elve sérti a Szovjetunió mint birodalom alapvető érdekeit, és nem vág az Egyesült Államok érdekeibe, az Európai Közösség európai biztonsági elve találkozik a nagyhatalmak biztonsági érdekeivel. Nemzeti önrendelkezésen alapuló szuverenitás? Csak akkor, ha nem ütközik az európai biztonság és a gazdasági ésszerűség elveibe. Ha beleütközik, akkor a nagyhatalmak határozzák meg a nemzeti önrendelkezés és a szuverenitás határait, bevetik katonai, diplomáciai és gazdasági eszközeiket. A nemzetközi pénzügyi intézmények és az Európai Közösség jóváhagy országos gazdaságpolitikai programokat, hiteleket, támogatási tervezeteket. Az országok ezek szűk terében mozognak. Az európai koncert legfőbb hatóereje most a gazdasági készítés. Az éhez, fázó, többet akaró kelet-európaiakra ez jobban hat, mint a fegyverek.

Milyenek lesznek az erőviszonyok az európai koncerten belül? Hogyan fogják túrni az európai koncert működését a nagyhatalmak? Milyen lesz a rendezőelvek új keveréke? Valószínűleg ezt nemcsak én, de senki se tudja.

1991. július 27.

S a bombák fönt a gépben

zuhanni vágytak. Ellenükre élek. Már megint ellenükre élünk. Ki gépen száll fölénk tán szerb, tán bosnyák, tán makedón. Futunk mint megriasztott hangyaboly. Nem igaz. Nyugodtan alszunk.

Filip Latinovicz horvát festő huszonhárom év után tér vissza külföldről a pannon mocsárba, Szlavóniába. Miroslav Krleža 1932-es regényében ez az a véres mocsár, amelybe a mindenkor legyőzött és vesztes horvát történelem belefűlt. A falvak, ahol Filip megtér - Spirótól tudom - beszélő nevűek: Kostanjevec (Csontfalva), Blato (Mocsárd), Jama (Árok), Krivoput (Tévút), Kolac (Karó). A hadijelentés falvai. Filip Latinovicz huszonhárom év után a semmit találja. „Valamikor meleg tengerek csillogtak itt, aranyszínű narancsok értek az évszázados, öreg fákon: a derűs ég boldog csendje és egy teljesen önmagába zárt aranykorszak szélcsendje. Hajók a gazdag kikötőkben, minden szélben kifeszített vitorlákkal a kék vizeken; nyikorogtak a vitorlások a fahéj, a búza, a banán, az ananász és a szőlő súlya alatt: rendkívül szépen festett képe volt ez a csendes életnek a római Európa tenyerén, aki nyugodt öblökben fürdött és bronz bikán járt-kelt a világban, s minden szín frissen lángolt, mint valami pompeji freskón. E sírok felett most Konstanjevec áll, a sáros pásztor- és gulyásfalu, s az egyetlen esemény, ami ezen az átkozott Kostanjevecen történt, hogy a harangozó elültetett egy körtefát.” Azóta történt valami. A körtefát bomba döntötte ki. S a bokorban hanyatt a harangozó fia fekszik. Oldalán a két lyukon, legyek járnak ki-be. Filip ma szétlőve találná Krivoputot. Az egyetlen esemény: háború van. Vajon hogyan festené meg Filip Latinovicz, az 1968-ban Párizsba menő, európai festő a háborút? Milyen színbe csavargózna az elkergetett szerb lány, akinek horvát férje van? Sápadt sárga? És a szomszéd, Lazar Blatóból, aki csetniknek állt, lábát meglőtték, egész éjjel üvöltött, de vigyék s ápolják az övéi, ha akarják. Halott. Bakancsbarna. Filip sokat elmélkedett azon, ki is a horvát. Kostanjevecen éppen most dől el. A jó horvát a halott horvát. Kolacon a jó szerb a halott szerb. Magyar szín nem kerülne Filip képére. A képről nem tudnánk meg, hogy ki volt a tankkal legázolt horvát anyja, milyen nyelven beszélt. Mindegy. A szegénység nyelvén. És ki volt a tankban megégett szerb fiú apja, milyen szavakat formázott? Mindegy. A szegények szavait. „Aki őket egybehányta, az öreg lapátos, / akárcsak egy esztergályos a hullott forgácsot, / annak aztán édes mindegy...”

„Maga fél?” „Na ne legyen olyan érzékeny, messzi van az.” „Hát jó, felebarátaim, de vajon mi csakugyan vészett kutyák vagyunk-e, és meddig fogjuk még tulajdon húsunkat tépni és miért?” „Hagyja már abba ezt a fekete káromgést! Nem bírom, hogy minden áldott nap többször megmentsék életemet, s reggelente ünnepélyesen, egy kis hideglelés mosoly kíséretében közölgék velem, hogy éjszaka, míg aludtam, ismét elhárították fejem felől a háború veszedelmét. Nem bírom, hogy őszintén tárgyaljanak egymással, szemem láttára nyílt tűzhelyen pirítsák a jobb sorsra érdemes emberiséget, mint az angol szakács az ürücombot, s visszakívánom a legtitkosabb diplomáciát, mely békében hagyott bennünket, legalább akkor, amikor béke volt, néha egy-két emberöltőn át is, s csak akkor követelte, hogy megpukkadjunk és fölpuffadjunk, amikor itt volt az ideje. Nem bírom a lelki lövészárok ez állandósítását, a kolera és haslövés intézményesítését, a rossz lelkiismeret üldöztetési tébolyát, mely rövid és egyetlen életünk hétköznapijaiból is poklot teremt. Nem bírom, hogy helyettem álmodjanak lidérces álmokat, s az én fejem fájdítsák meg velük.” „Igaza van. Künn ragyog az őszi verőfény, pompeji színekben vörösen sárgulnak a fák, és az embereknek láthatóan kutyabajuk sincs. Ha félek, akkor magánhasználatra félek. Talán nem is az áttévedő harci géptől. Az áthangzó ágyúdörgéstől. Nem bírom a redőkbe vont, borús, keveset sejtető és kifejezéstelen homlokukat. Nem bírom nevető vagy röhögő arcukat sem, amint egymásra vigyorognak a vonatablakban indulásuk idején vagy pezsgős lakomákon, döntő tárgyalások után, olyan köz-

vetlenül és igénytelenül, mintha semmit a világon el nem intéztek volna, noha a valóságban semmit nem intéztek el.”

Emlékeznek az adriai nyarakra? Az útra, a kibukkanó tengerre, a gyerekek boldog kiáltozására? Ott lőnek. Azokra, akiket ismerünk, azok, akiket ismerünk. Most tagadják meg egymást. Most különböztetik meg egymást. Most döntik el, hogy soha lányukat hozzá nem adják, gyermekeiket egy iskolába nem íratják, temetőikbe együtt nem temetkeznek, vendéglőikbe be nem ülnek, járdájukra soha nem lépnek. Nem szegény különbözteti meg magát a gazdagtól, s gazdag a szegénytől. Nem. Szegény a szegénytől. Tempósan, megfontoltan, ahogy fegyvert tisztítanak, töltenek.

Egy Miroslav Krleža nevű, háborúkat élt horvát író már 1936-ban ezt látta csillagtalan planetáriumában: „Szikrányi fény nélkül, / éjsötét pincében, / zúgó szél hallatszott a nagy ürességben, / véres körmökkel agyamban, epémbe és beleimbe, / mint magányos és halódó, véres eb, felüvöltöttem.”

S a bombák fönt a gépben zuhanni vágytak.

1991. szeptember 21.

A szél mindegyre lapozott

Levele a finom borítékban, sarkában kissé ferdén Nelly Sachs profilba fordult képével, belül óvatosan hajtogatva - egy másik világ. Waldalgesheimből és a harmincas évekből ír, küld kéziratot a 2000-be. „Egy ötsoros megírt és elküldött levélnek jobban örülök, mint egy ötoldalas tervezetnek. Nagyon köszönöm a csatolt füzetrel együtt” - *A Szovjetunió vége* füzetcskéjét küldtem el neki - „amelyet szombaton és vasárnap egy szuszra elolvastam. Ha igaz, hogy azért írtatok orosz, ill. szovjet pártokról és programjaikról nagyon keveset, mert nincsenek, akkor ez nagy baj. Nem mintha a pártok és a programok önmagukban jó dolgok lennének, de legalább mutatják, hogy az agyak dolgoznak és rendszereznek. Így értékeltem annak idején az SZDSZ programját is, amikor hozzájutottam.

Nagyon jól esett, hogy mindenképpen meg akarsz tartani a 2000 szerzői sorában. Megdöbbsz, hogy Keleten nagyobb a kereslet a nemzetiszocializmusra, mint Misesre vagy Hayekre. Igaz, itt is nagyobb a futballra, teniszre és a rockra, mint bármire, amit én szépnek és nemesnek tartok. Megpróbálok utánanézni, van-e értelmes forrás annak megvilágítására, mi volt az oka a náciizmus kezdeti sikereinek és tömegbázisának. Egyfajta gyakorlati és fölfokozott keynesianizmus működött, amely azután átcsapott a hadigazdaságba?”

Köszönöm leveledet, mindig élvezettel olvasom. Ami a szovjet vagy orosz pártokat illeti, nem nagyon lehet szólni érdemi programjaikról. Ezek a pártok még a magyarokhoz képest is embrionális állapotban vannak. Ennél nagyobb baj, hogy hiába is lenne zseniális programjuk, az orosz vagy az ukrán társadalom, a „homo sovieticus” szinte mozdíthatatlan. Hidd el, hogy semmiféle elfogultság nem szól belőlem, amikor azt mondom, hogy ezeknek a társadalmaknak valóban nem lehetett módjuk arra, hogy hozzászoktassák magukat bármiféle nemzetekintélyuralmi viszonyhoz. A parancs és engedelmesség, a hiányok sorbarendezése már a sejtekbe ivódott. A szovjet - orosz, ukrán, belorusz - ember el sem tudja képzelni, hogy ne alá- és fölévetettségi viszonyban tárgyaljon, hogy ne oktasson ki és ne fogadja el a kioktatást, hogy ne álljon sorba, ne takarékoskodjon állandóan a munkaerejével. Cikkemnek éppen az a lényege, hogy a szocialista alapú modernizációs „átvágás” sikertelensége semmivel sem teszi sikerre esélyesebbé a piaci „átvágást”. Az oroszok vagy az ukránok, a románok és a bolgárok ma még Miseset és Hayeket kiáltanak, hallani sem akarnak az etatizmusról, a gyűlölt pártállamról. Csakhogy Miseset és Hayeket is kötelező érvénnyel, államilag akarják bevezetni, ugyanúgy harsogják a piacot, ahogy korábban a tervet. Nem azért fognak vonzódni, vagy már vonzódnak ma is a nemzetiszocializmushoz, mert az mint eszme tetszik nekik, hanem mert a nemzetiszocialista állami intervencionizmus, a nemzeti ipar védelme, a „búzacsata”, a törzsökös polgárok földhöz vagy eszközökhöz juttatása, az ár- és bérkartell alapvető igényeiket és érdekeiket elégíti ki, miközben a szabad piaccal, az árak felszabadításával, a külföldi termékek beáramlásával azonnal elveszítik munkahelyeiket, nincs több árú, nincs többé a korábbi szolgáltatás sem, nincs hová menekülniük. A versailles-i szerződés gazdasági követelményei ellen írt Keynes-röpirat, az abban kifejtett liberalizmus-kritika hozta meg Keynesnek az ismertséget, váltotta ki mind Lenin, mind Mussolini, majd később Schacht tetszését és elismerését. Ha a Nyugat által diktált liberális lépések csak arra jók, hogy összeomlasszák a rendszert, akkor arra következik is a reakció. Az orosz, az ukrán, a bolgár vagy akár a litván ipari üzemeknek a döntő többségét azonnal be kellene zárni, ha kiteszik őket a nyugati versenynek, azonnal összeomlanak. Az ipar semmiféle feldolgozóipari terméket nem tud felajánlani a vidéknek az élelmiszerért cserébe. Sőt, lassan már energiát és anyagot sem. Egy versailles-i béke után vannak „nemzeti háborúik” - a polgárháború, a honvédő háború - meggyalázva, „nemzeti békéjük” gulággént vagy jobb esetben pangásként szégyenkezik, fizetésképtelenek, könyöradományokra szorulnak. Mindebből következik jövőendő

könyvem kissé habozó tézise. Itt nem egy egységes szocializmusból tartunk egy egységesnek tekinthető kapitalizmusba, a tervtől a piachoz, a diktatúrától a tömegdemokráciához. Ellenkezőleg. Többféle kelet-európai modellből - szovjet, magyar, részben jugoszláv - megyünk többféle piaci és félpiaci modell felé. Nincs és nem volt egységes szocializmus, mint ahogy nincs és nem volt egységes kapitalizmus sem. Ahogy a harmincas években típusosan különbözött egymástól a német nemzetiszocializmus és a brit félliberális posztindusztrializmus, az olasz fasizmus és az amerikai New Deal, vagy éppen a skandináv és a francia fejlődés, nem beszélve a sztálini Szovjetunióról. Most is eltérő fejlődési pályák lesznek; Oroszország vagy Ukrajna fejlődése nem az angolszász liberalizmusra vagy a „rajnai” szociális piacgazdaságra, a kelet-ázsiai „kis-tigrisekre” fog emlékeztetni, hanem sokkal inkább a harmincas évek német nemzetiszocialista vagy olasz fasiszta, korporatív államú gazdaságokra. Ez utóbbiakról tudjuk, hogy nem tervutasításos, nem egyközpontú gazdaságok, jelentős bennük a nagy ipari monstrok és a bankok szerepe, a szovjet modelltől eltérő az ár- és bérszabályozásuk. Nem azért fordulhatnak erre, mert szeretik vagy egyáltalán ismerik Hjalmar Schachtot, Giuseppe Bottait, hanem mert erre van út és nem Hayek vagy Mises társadalmi felé. „A szél mindig egyre lapozott / egyszerre elállt a szava / s papír zörgött megint / még nem az igazi.” (Rába György) Most az elállt szónál, még nem az igazinál vagyunk. Félő, hogy mi itt leszünk egy forgatag közepében, Budapesten biztosan, Waldalgesheim talán megússza. Hát ezért kell neked, kedves barátom, az „Új terv”-ről, a nemzetiszocialista szerzőkről írnod. Régi barátsággal üdvözöllek.

1991. november 30.

Sátor alatt

Kiállítás

Nem mentem volna el, de a fiam - legújabbkori ízlésem alakítója - azt állította, hogy meg kell néznünk. Nagy volt a tömeg, egész Budapest ott táncolt. Az első tárlót meg sem tudtam közelíteni, az elnök urat vette körül izgatott emberek légiója. A másodikat is csak oldalról vehettem szemügyre. Láttam, ahogy Rajk László nagy hévvel éppen a cöveket veri be. Mellette, egy másik képen, Havas, Vági, Kenedi hevernek a fűben, és Fekete Gyula a kocsijában kotorász. Csurkát olvassák - mormolom magamnak. Mert ez az első nap Monoron, 1985-ben. Azután egy nagytotál a Rózsakert étterem belsejéről. Sinkovits állva mesél széles gesztusokkal, az asztal körül nevető, hahotázó arcok: Csurka, Kis, Csoóri, Donáth, Vásárhelyi, mefisztói mosollyal T. G. M. Most látom csak, hogy a képaláírás mellett egy sor: a BM ajándéka. És egy gyönyörű kép: Mészöly Miklós tágra nyílt szemmel figyel, nekidőlve a sátorkarónak. A tárló mellett egy telefonmasina, amelyen nem a vezetést hallani, hanem éppen Konrád és Bence vitáját a sátor mellett: kell-e minden magyarnak, éljen bárhol, otthont adni e hazában, ahogy a zsidóknak Izraelben, a németeknek Németországban? A Belügy-minisztérium szíves ajándéka - jól hangzik. Az utolsó képen Donáth Ferenc óvatosan fogja Csoóri kezét, szinte simítva. Az arcokon meghatottság, szeretet, hamiskás mosoly. És egy vékony, éneklő hang: „Látják a bejáratí fényben / a szőlőlugast? A meszelt padot? / A levelek nyomasztó, viaszos zöld / távollétét? *És mégis itt állt.*” Láttam.

Visszanézek az első tárlóra. Kádár János beszél a XIII. kongresszuson. Saját viccén nevet. Éppen egy évtizedre döntötte el a magyar társadalom és gazdaság sorsát: csináltatott újabb tízmilliárd dolláros adósságot.

A betiltott, nem közölt, átírt könyvek, cikkek jegyzékét és darabjait csak átfutom. Letiltó, visszautasító levelek garmadája. Két-három jó telefonfelvétel egy főszerkesztőtől, egy kiadó igazgatójától. Nem érdekel. Ajánlásgyűjtemény magyar íróktól és tudósoktól - Kádár Jánosné, Aczél György ajándékai. Minek ez - mondom Andrisnak -, ettől a verseik nem lettek se jobbak, se rosszabbak. De a tömeg sorba áll és szörnyülködik. Átmegyek a másik terembe. Ott az 1986-os ellenzéki megemlékezések dokumentumai. Lackó Miklós finom és ideges arcéle. Egy pártközpontos hang felelősségre vonja Hajdú Tibort. Ahogy lépek tovább, megüt Kis János nevetős, szakállas arca: Dani fiához lehajolva magyaráz az utcán. Jó felvétel, jó autóból, jó géppel. Egy külön sarok az írók lázadásáról. Azután a Szerb vendéglő kert-helyisége. Az asztal körül Vásárhelyi és Mécs, Csurka és Kis, amint az izgatottan gesztikuláló Kenedit hallgatják. Persze, ez a népiek és az ellenzékiek szakítása 1987 júniusában. Lakitelek. Pozsgay magányosan álldogál egy budi mellett, Lezsák tanyája előtt. Meghallgatom a hangfelvételt: „na, ellenség, te oda ülj!” Für Lajos vastag hangja. És rá Kis Gy. Csaba: „Ide figyelj, Lajos, nekünk ő nem ellenségünk, csak elmondta a véleményét. Ha még egyszer ilyet mondasz, én felállok és elmegyek.” De hiszen ez Lezsák házában történt a *Nyilatkozat* szövegezésénél! Az ifjabb Bibó, arcán gyermeki mosollyal. Bíró Zoltán komoly arccal hajol Csurka felé. És mindenütt fehéringes, megilletődött emberek.

A sarokban nagy nevetés. Odamegyünk. Videón összevágva Grósz Károly nyilatkozatai. Őszinte szemek, beledőlve a kamerába, és mondja ugyanannak az odáját és a visszáját. Azután megöleli Ceausescu. Pozsgay mondja egy ismeretlennek: „Elszántam magam. November végére, december elejére Őszödre összehozunk egy kétszáz fős társaságot. Oda aztán meghívom az ellenzék képviselőit is. A két nap alatt jól összejöhetünk, utána sajtóértekezleten az ellenzék is megjelenhet.” Alatta hang: elhangzott 1988. október 25-én reggel, Pozsgay Imre irodájában. A BM ajándéka. Nem vagyok kíváncsi a november 16-i felvételre: „Most nem vállalhatom stb. stb.” Elfáradtam. A következő teremben a pártok alakulása, gyűlések,

dokumentumok. A feliratokon egyre több Európa. Egyre több szabadság. Egyre több liberalizmus. Az 1989-es március 15-e a Múzeum-kertben. Szép. A Nagy Imre-temetés. „Látod, ezért a képért volt értelme jönni” - mondja a fiam. Kopjafa mellett álló öreg, kendős asszony, sír. Öreg parasztember levetett kalappal tanácstalanul áll. Messze, nagyon messze a gyászolók szertartása. A kép aláírása: Népmagány. „Nincs is ilyen szó.” „Ezért jó.” Megyünk kifelé. Választási plakátok, idézetek beszédekből. Jaj! A hangszóróból kesernyés, régi hang: „A szabadgondolkodónak kislánya született, kit nem Katinak, Bözsinek nevezett, hanem Európának. Európa szopott. Európa gumipelenkát kapott. Európa fogzott. Egy ízben meglátogattam e rendkívül művelt, rokonszenves családot, s Európa iránt érdeklődtem. Finoman értésemre adták, hogy Európának egy kis hascsikarása van, de mindjárt jön.” Ákombákom. Mint a felirat az üvegkalickán a CHANGE alatt: rögtön jövök. Rendszer van, váltás nincs. Na, majd legközelebb.

1991. február 9.

Sátor alatt

Mostanában Lakitelek általános viszonyítási ponttá vált. Hivatkoznak az 1987-es találkozóra innen is, onnan is. Már van „lakiteleki szellem”, „lakiteleki gondolat”, vannak „lakiteleki alapító atyák”. Az ott egybegyűltek hol vad népiek, hol reformkommunisták, hol nemzeti liberálisok, hol pedig az egész magyar nép történeti képviselői - attól függ, ki, melyik oldalról glosszázik. A *Társadalmi Szemlé*ben most folyamatosan megjelenik a tanácskozás jegyzőkönyve. Vajon magunkra ismerünk-e? Kik is voltunk, akik ott voltunk? Vállaljuk-e akkori önmagunkat, és vállaljuk-e a mait?

1986 második felétől, hétről hétre találkozott egy kis csoport, amelyik azért gyűlt össze, hogy az 1985-ös monori találkozó második találkozóját előkészítse. A demokratikus ellenzéket Kis János és Kenedi János, a népi tábor Csurka István és Für Lajos, az 56-osokat Vásárhelyi Miklós és Mécs Imre, a reformközgazdászokat Bauer Tamás és Lengyel László képviselte. Donáth Ferenc szellemi örököséként Vásárhelyi vezette a tanácskozásokat. A cél egy olyan nyílt találkozó szervezése volt, amely immár programot ad a hatalommal szemben. Egységes nemzeti, politikai és gazdasági programot egy egységesülő ellenzék számára. Valószínűleg 1987 elején álltunk a legközelebb ahhoz, hogy létrejöjjön egy ellenzéki koalíció. Az országnak az 1985-ös találkozóan megjósolt válsága ekkor egyértelművé vált. De az is bebizonyosodott, hogy a régi, kádárista vezetés, és személyesen Kádár János, nem hajlandók sem a válság tényének elismerésére, sem további politikai és gazdasági reformokra. A párton belüli reformerek visszavonulásra kényszerültek. Ugyanakkor sikeresnek bizonyult az ellenzék szervezte 56-os emlékülés, és a reformközgazdászok az asztalra tették az első gazdasági - részben politikai - reformprogramot, a *Fordulat és reformot*. A népi tábor radikalizálta az Írószövetség ügye, a hatalom nyílt és otromba támadása. A vendéglői találkozások azt mutatták, hogy van lehetőség egy igazi egységre, az előítéleteket a felek levetkezik. Persze voltak parányi, fontos jelek, amelyek a kölcsönös gyanakvást mutatták. Egyszer például Für Lajos összetévesztette a várbeli Vörös sünt a vízivárosival, és nem jött meg. Azonnal kipattant a feltételezés: a népiek szakítani akarnak, csak a látszat kedvéért tárgyalnak. Máskor Csurka panaszkodott nekem, hogy kisebbségben érzik magukat, hiszen ők csak ketten vannak, s a többiek mind a másik oldalon. De a hangulat általában baráti és rokonszenvező volt. Újra meg újra elemeztük a helyzetet, amely 1987 tavaszán nagyon ingadozó volt. Érződött, hogy a hatalom megzavarodott, a húzd meg-ereszd meg korábban évekre porciózott politikája hónapokra csökkent. Ez az asztal körül ülőket is megzavarta. A párt reformerei - elsősorban Pozsgay Imre - hol előjöttek a barlangjukból, hol visszamentek. És miközben folyt a nagy találkozó előkészítése, a csoportok a háttérben is állandóan tárgyalgattak, önmagukon belül, egymással, illetve a hatalom reformereivel. A demokratikus ellenzék magában azzal gyanúsította a népi tábor, hogy összejátszanak Pozsgayval és körével, és az első engedményre cserbenhagyják a radikális ellenzéket, hozzájárulnak teljes félreszorításukhoz. A népiek pedig attól tartottak, hogy a radikális ellenzék egy titkos és veszélyes akcióval magával rántja őket az illegalitásba, elvágva ezzel a pártvezetés reformereihez fonódott szálakat. Később mindkét fél igazolva látta gyanúját. Amikor a *Beszélő* csoport titkon megjelentette a *Társadalmi szerződést*, benne az ismert nyitó mondattal - „Kádárnak mennie kell” -, a népiek úgy érezték, hogy nincs más választásuk: vagy ők is szalonképtelenként „szamizdat-ellenzékbe” vonulnak, vagy az ellenzéki tárgyalóasztaltól állnak fel. Félték minden titkos akciótól, s nem volt semmiféle bázisuk arra, hogy a szamizdatba meneküljenek. És ellenérzésüket fokozta, hogy a radikális ellenzék már a találkozó előtt közread egy programot, amellyel őket versenyhelyzetbe hozza. De a demokratikus ellenzék is árulást kiáltott, mert tudomására jutott, hogy a háttérben már szerveződik a Demokrata Fórum, és nélkülük a lakiteleki tanácskozás. Ismét

kiéleződött a vetélkedés az ellenzék vezető helyéért. Ismét előkerültek a régi sémák: tömeg vagy szellem, többség és kisebbség. És a vádak: ti lefeküsztek a kommunistákkal, ti pedig volt kommunisták és jakobinusok vagytok. Csurka István 1987 nyarán levelet intézett Vásárhelyi Miklóshoz, amelyben megindokolta, hogy miért nem hajlandó a népi tábor a tárgyalásokat folytatni. Ma már elképedek rajta, hogy erről a levélről sem írója, sem kézhez vevője nem tartott érdemesnek tájékoztatni, létezéséről nem is tudtam addig, amíg meg nem jelent a sajtóban évekkel később.

Most, hogy leírom a Lakitelekhez vezető (egyik) utat, látom, hogy a mai politikai sérelmek mennyire ott gyökereznek a közös politikai akciókban is. Megvallom, hittem a szétesett kapcsolatok összeférfelésében. Azt gondoltam, hogy Lakitelek nem lesz szakítás. Egyeztetni próbáltam. Veszekedtem, vitatkoztam, kértem, könyörögtem. Nem sikerült. Nem először, és nem utoljára.

Csöngött a telefon. Gombárral beszéltem meg találkozást. „Tudod, lesz egy találkozó, tíz nap múlva. Gyere el.” Együtt indultunk Lakitelekre. „A leghívebb a legbarátibb társaság / tanácsadni a múlt. Bár úgy hív az is: be mégsem bocsát: úgy nyitja: csapja is be a kaput. / A legnépesebb egyedüllét.”

1991. március 9.

Sátor alatt 2.

Szabad-e elmenni egy olyan politikai gyűlésre, zászlóbontásra, ahová nem hívták meg a barátaink egy részét? Lehet-e nem elmenni egy ilyen fontosságú eseményre, az ország egyik legnagyobb politikai mozgalmának megmozdulására? Bojkott és távolságtartás vagy részvétel és vita? Minderre gondolnom kellett, amikor elszántam magam, hogy elmegyek Lakitelekre. Tudtam, hogy kockáztatni fogom meg nem hívott barátaim ellenérzését. Sőt, esetleg engem is bojkotálni fog egy politikai kör. Mindmáig az a véleményem, hogy a magyar politikai élet tisztább lenne, ha nem bojkottok és ellen-bojkottok alakítanák, hanem a vitázó felek szemtől szembe próbálnák meg meggyőzni egymást. Oda kell menni, ha kell, a távollevőkért vitatkozni, veszekedni, botrányt csinálni. A legrosszabb az elhallgatás.

Két dolog is feltűnt, amikor megérkeztünk Lakitelekre. Az egyik egy meghatóan érdekes „népi együttműködés”. Jól látszott, hogy a szervezésben részt vállaltak olyanok, akiknek semmiféle politikai múltjuk nem volt, akik jószándékból, együttérzésből, kíváncsiságból segítettek. Parasztgyerekek irányították az autókat, bácsikák igazítottak útba. Az egésznek valamiféle lakodalmas jellege volt. Vagy inkább templomból jövők beszélgetése. Mindenütt fehéringes, ünneplős emberek. A másik feltűnő az volt, hogy a fővendég, Pozsgay Imre, egyedül álldogált egy falusi budi mellett, körülötte senki. Erősen megörült, amikor odamentünk hozzá. Tőlünk kérdezte, hogy ismerünk-e valakit, a többségről láthatólag nem tudta, hogy kicsoda. „És téged hogy engedtek el?” - kérdeztem. „Nem kértem engedélyt. Grósz Károlynak megmondtam, hogy lesz egy ilyen találkozó, javallottam neki, hogy akár jöjjön el velem. Azt válaszolta, hogy ennek még nem jött el az ideje. De üdvözetét küldi, és sok sikert kíván, amit itt el is fogok mondani.” „Én nem hinnék ebben az emberben. Te is tudod, hogy kicsoda.” „Ő a miniszterelnök. Jobb, ha mellettünk van, mint ha ellenünk.” (Ezekre a szavaira volt a válasz, amit a nyilvánosság előtt is mondtam: „1935-ben volt egy miniszterelnök, aki fölkinálta még a szövetséget is egy Bajcsy-Zsilinszky Endrének, képviseletet is fölkinált - mit kell erre válaszolni? ...ne higgyük el feltétlenül azt, ami a szavakban van, vagyis lehet, hogy felkínálják a mandátumot, de gondoljuk meg újra meg újra - az itt ülők éppen úgy, mint azok a politikusok, akik a reform oldalára álltak -, hogy lehet-e hinni annak a kormánynak, amely egészen más hangnemben beszél, mint tesz, és tud más hangnemben beszélni reform helyett is.” Vannak kezek, amelyeket sohasem szabad megszorítani.) Ahogy beszélgettünk, odajöttek a szervezők közül többen, Lezsák, Bíró, Csurka, és kiderült, hogy nem három, hanem négy előzetes beszéd fog elhangozni: Pozsgay beszéde után nemcsak Bihari és Gombár, hanem Csurka is referátumot mond. Pozsgaynak egy arcvonása se rezdült. (Ekkor mondotta nekem Csurka: kitűnő a cikked a *Medvetáncban*, igazán tetszett. „De hiszen eléggé leszedi a keresztvizet a népiekről.” „Nem baj az, ránk fér.” „Pedig most is dühös vagyok rátok, el is fogom mondani.” „Nem félünk, látod, azért vagy itt.”) Lezsák beköszöntője illet a hangulathoz. Annál kevésbé Pozsgay hosszú beszéde. Az elején átadott üdvözet Grósz Károlytól fagyasztotta a légkört. És a demokratikus szocializmusról előadott gondolatai nem nyerték meg a többséget. Tisztelték, szerették, de távolságot tartottak. Jelzéseket vártak, hogy ugyan mit is tegyenek. Mit mondjanak el otthon. Arról mégsem számolhattak be családjuknak, figyelő szemű barátainak, tanítványaiknak, hogy hogyan lehetne az államot demokratizálni, a szocializmusnak emberarcot adni. Olyan beszéd volt ez, amely legalább annyira készült a lehallgató készülékeknek, mint a közönségnek. A fontosabb a gesztus volt: Pozsgay Imre egy sátor alatt van ellenzékiekkel, féllenzékiekkel, párton belüli és párton kívüli máskéntgondolkodókkal. Csurka hosszú, írói referátuma egy dologban mindenkire közel férközött: kimondta, hogy félünk. Fél itt mindenki. Félünk a hatalomtól, s a hatalom fél tőlünk. Elmondta, hogy nem szégyen félni, de ideje abbahagyni. Ez fontos volt. Egy olyan ember vallotta be,

hogy fél, akiről mindenki feltételezte, hogy ellent mer állni. A sátorban ott lebegett a megkönnyebbülés. (Csurka írói és politikusi tragédiája, hogy átérez és megfogalmaz egy együttes, közös hangulatot, de azután nem bírja abbahagyni. Beleszeret, kifejti, öltözteti. Suttogás helyett harsogja. Belehergeli magát. És aki kezdetben bólogatott, egyre rosszabbul érzi magát.) Gombár csendesen és szilárdan állást foglalt a többpártrendszer mellett. Nem hatott, pedig az egész gyűlés legradikálisabb gondolata volt. (Jellemzően, a pártközpontban ezt jobban észrevették, és még egy évvel később - 1988 őszén - is pártfegyelmi vizsgálatot indítottak ellene a szavaiért. Tudomásom szerint ilyen nagy nyilvánosság előtt Gombár Csaba mondta ki először a többpártrendszer követelését.) Bihari referátuma ugyancsak a levegőben maradt. A hozzászólások lehangoltak. Csengey Dénes nagy viharban, dörgés és villámlás közepette adta elő profetikus szövegét. Miközben a szél a ponyvát cibálta, Csengey a vidéki magyarság „nevében” szól: „Budapest ma sem Magyarországon fekszik, hanem a levegőben lebeg kétfelé szakadva az ideológiai irányadó Moszkva és a hitelező Nyugat között. Hasadt arca egyik felével fegyelmet jelez erre, a másikkal liberális hajlandóságokat amarra. Mimi-kájában nincs szabad kapacitás egyébre. Ami alatta hallgat és sötétlik megnevezetlenül, az Magyarország.” Ez a beszéd volt Lakitelek mélypontja. Tapasztalataim szerint a nagy többség egyáltalán nem azonosult vele, ellenkezőleg. Kevesen, vagy senki sem hitt a vidék lázadásában, annál többen a vidék és Budapest egymásra találásában. Nemhogy távolítani kívánták a „bűnös fővárost”, hanem éppen azért imádkoztak, hogy a fővárosi liberálisabb szellem eljusson végre hozzájuk is. Csak akkor lesz itt országos mozgalom, ha a fővárosi értelmiségiek támogatják a vidékieket. Nem széthúzást, összefogást akarunk. Ezt a vágyat tükrözte, amikor megtapsolták Benda Kálmán tisztességes, számon kérő szavait: miért nem hívtatok meg az ellenzék magvát? A közérzet nem volt sem város- vagy fővárosellenes, sem antiszemita, sem az ellenzékét elítélő.

„Nem lehet Magyarországon a progresszió bármelyik erejének kihagyásával közmegegyezést teremteni. Igenis jogosnak látom a magyar függetlenségi gondolatot. De hol vannak azok, akik ezt például a zászlójukra tűzték?! Nekem hiányzik Vásárhelyi Miklós, például, itt kéne ülnie! Nem lehet a magyar demokráciáért évek óta szót emelők nélkül itt ülni. Hol vannak a Kis Jánosok? Nekem hiányoznak! Nem lehet meg a magyar progresszió az európai fölzárkózásért küzdő közgazdászok nélkül. Nagyon félelmetesnek tartom, történelmileg már Magyarországon nagyon sokszor előfordult, hogy a magyar progresszió különböző szárnyai egymást ütötték, különböző ürügyekkel szakítottak egymással, egymásra kenték, kijelentették egymásra, hogy kormányügynökök, idegen ügynökök, nem tudok veletek tárgyalni, gyanakodtak - ebben a vonatkozásban mindig a kormány nyert és mindig az ország veszített. És ebben a helyzetben nekünk az a kötelességünk, hogy ebben a sátorban vagy egy jövőbeni sátorban mindezek a progresszív erők találkozzanak. Ha nem találkoznak, csak veszíthetünk.” És amikor kimondtam ezeket a szavakat, kitört a taps. Én hittem ennek a tapsnak. Hittem az őszinteségében. Meg voltam győződve arról, hogy ha lett volna még két-három fölszólaló ebből az irányból, kiegyensúlyozhattuk volna a további kapcsolatokat. Amikor beválasztottak a *Nyilatkozat* szerkesztői közé - igazi kívülállók voltunk ifjabb Bibó Istvánnal, Bíró Zoltán, Für Lajos és Kis Gy. Csaba mellett -, elhittem, hogy az ottlévők egy kiegyensúlyozott *Nyilatkozat*ot kívánnak. (Lehet, hogy ma már nem hinném. Akkor mérges voltam a szervezőkre, dühös sok hülye felszólalásra, de nem gondoltam, hogy itt és most végleg szakítani kellene.) Nem tudom, hogy mi a „lakiteleki szellem”. Oda tartozik-e Konrád György megszólalása, aki elismerte az MDF-szerveződés mint többségi szerveződés indokoltságát, és toleranciát kért a kisebbség számára? És Kosa Ferenc befogadó válasza? Csak azt tudom, hogy akkor még hozzátartozott a „szellemhez” a másvéleményűek meghallgatása. Már hozzákezdtek a felek a lövészárkok megadásához, de még nem alakultak ki a mai erőrendszerek. A parlamentereket még nem lőtték le.

Lakitelek visszahozhatatlan. Új sátrak kellene, új helyeken. „Mivel lehetetlen, hogy a végzet Magyarország elsőprését vette volna programjába, mi lesz ebből? Azok, akik politikailag vezetnek néhány esztendő óta bennünket, méltóak-e arra, hogy egy történelmi nemzettel élet-haláljátékocskát játszanak? Vagyunk-e mi ez idő szerint Európában s a kerek világon annyira népszerűek, hogy legalább egy kisujj nyúlják értünk, ha baj lesz? Vannak nekünk igazi hőseink is, akik csak nem jelentkeztek, de jelentkezni fognak, ha baj lesz? Legalább most már vegyük észre, hogy hol vagyunk, s tudjuk meg, hogy mi fullaszt meg bennünket, ha megfúlunk.” Ady Endre kérdései ezek, 1908-ból.

1991. március 15.

Halottak beszélgetnek

A halottak beszélgetnek. Szenvedélyesen és okosan. Néha okoskodóan, közbe-közberöhögve. Olykor dühítően ostobán. Az egyiküknek elkezdett rettentően fájni a lába. Majd elmúlik. És ment fölfelé a rettegtető, ziháló fájdalom. Mire a kórházba értek, már haldokolt. Elpusztult negyven évesen. Vagy több volt? Esetleg kevesebb? Milyen magabiztos, ésszerű volt különben. Csak a halála ésszerűtlen. A másik halott állandóan ott rezeg a képernyőn. Szenvedélyesen mondja, mondja az életét. Nem tudom, hogyan vergődött. Egy nap múlva találtak rá. Két nap múlva gondoltak rá. Három nap múlva nyitották vagy törték rá az ajtót. Mindenkinek hiányzott. Mindenkinek hiányzik. Mindenkinek hiányozni fog. Csak abban a halálos öt percben nem volt ott senki. Éppen a szív fájdalmának irtózatában nem jártak haza. „Kulcs elkallódni, / zár bezárulni, / cipő megállni, / mennyire csak számok tudnak valakit / kézreadni és idegenné tenni, / olyan mély a mi elhagyatottságunk.” Negyvennyolc óráig egy halott, lélegzetviassafojtott lakásban. Elsárgulva, görcsben. Mivégre voltak a vágyak? Mivégre a szeretetek és a gyűlölködések?

Vági Gábor beszélget Csengey Dénessel. Két halott egy politikusi élet nyílásáról. Azon gondolkozom, hogy ha élnének, mit szólnának egymáshoz. Ha járnának az utcán, ha hallgatnák a barátaikat, ha terveik volnának, akkor legfőljebb kioktatnák egymást. Akkor az 1988-as film elkészülte után már egy évvel csépelnék egymást. Nemzedékem tehetségei. Nemzedékem elviselhetetlenjei. Nemzedékem elmenői. De vajon elviselhetők-e azok a változások, amelyektől nem álltak szóba egymással? Mikor barátaik egyik fele elhagyta őket, másik felét ők hagyták el. Az elmúlt két év teli barátok, harcostársak egymás elleni gyűlölködésével. Vági és Csengey nem voltak barátok. De 1988-ban még érdekelték egymást. Még beszéltek. Ma már a halottak kérdeznek valamit a másiktól. Titkolnivalójuk nincsen. Nem kell magyarázkodniuk, miért nem szóltak egymáshoz hónapok óta.

Sokszor képzeltem a televízió előtt dühöngve, hogy felhívom Csengeyt: „ne bolondozz, miért csinálod ezt? Miért teszed ezt velünk, magaddal? Honnan ez a mániákus düh? Honnan a félelem, amiért azután másokat rettegtetsz?” Nem hívtam föl. Nem is írtam. Ismertem egy évtizede. Ettem az ebédjét, hallgattam a panaszait s a reményeit. Régen volt. Régiek vagyunk. Vesztettél. Vesztettünk. Nem az én telefonomon múlt. Múlt.

Látjátok, halott barátaim, mi úgy vagyunk, hogy három napig minduntalan sürgölődünk, fél órákra beosztunk, kiabálunk, veszekszünk, fontoskodunk, később segítünk valamit, feldobogunk a lépcsőn, besodródunk az ajtón, az előszobában még kiáltunk is, vagy csak nyögünk. És azután a félig nyílt ajtón belesünk. Hallgatunk. Hiányozni fogunk magunknak. Vas István, aki fiatalabb nálunk és élni fog, amikor mi már régen nem nézzük a Dunát, hiába írta a mi nemzedékünknek is: „Nem irgalomra / lesz szüksége a földnek. / A buta bestiát, a gőgöt öld meg / Bennünk, Uram, / Különben minden hasztalan. / Óvj meg minket a hatalomtól!” Nem óvott meg. S a hatalom magányában negyvennyolc órát lehet holtan feküdni.

A sokszor be nem mutatott filmből még életben vagyunk hárman. Nem rossz arány. A film befűzni. A kulcs elkallódni. Zár bezárulni.

1991. április 20.

Reggel

„Nálunk nagyon nehéz végigfutni egy pályafutást. Beérkezni könnyű. Elvágódni az út felén vagy a cél előtt szintén könnyű. De küzdeni fokról fokra, átmenni az egyéniség fejlődésének minden változatán, kibontani mindazt, ami a lélekben van, biztosan és a maga idejében: ez a küzdelem, ez a szép szenvedés és bús diadal nemigen adatott meg magyar tehetségeknek.” Kosztolányi Dezső írja ezt egy jelentős magyar színésznő kapcsán. Ugyanígy van ez az 1988 óta alakult politikai pártok „egyéniségével” is. Mert egyéniségként érkeznek be, esnek fenékre, ki így, ki úgy.

Levelet kaptam, amelyben arról kérdeznak, hogy milyennek láttam megalakulásakor a Fidesz-t, változott-e azóta, és milyen lesz a Fidesz szerepe a jövő magyar politikai életben. Amikor 1989 őszén a politikai pártokról és mozgalmakról írtam, nem szóltam a Fidesz-ről. Láttam az MSZMP alkonyatát, értettem, hogy az MDF hogyan s miért került delelőre, orromban volt az SZDSZ ötórás teájának illata, hittem egy szociáldemokrata hajnalban, de a Fidesz nem érdekelt. Láthatatlan volt előttem. Ma már bánom, hogy nem írtam akkor a Fidesz reggeléről. Amit most papírra vetek, csak utólagos vázlat.

A Fidesz megalakulásakor, 1988 tavaszán, ingadozott egy szocialista ifjúsági mozgalom, egy liberális ellenzéki ifjúsági csoportosulás, egy szakkollégiumi hálózat között. Sorsát ekkor csak részben döntötte el az, hogy a mozgalomban részt kérők, vállalkók mit akartak, legalább ennyire számított, hogy hogyan határozza meg szerepüket, lehetőségüket az MSZMP vezetése, az MSZMP-n belüli harc. Furcsa időszak volt ez. Lakitelek után teljes sebességre kapcsolt a párton belüli reformmozgalom. Pozsgay Imre és a pozsgaysták egyszerre tapogatóztak a szerveződő MDF, a demokratikus ellenzék és az egyetemisták mozgalmi felé. A szakkollégiumok, a Fidesz forrásvidéke, évek óta fórumot adtak az ellenzéki, fél-ellenzéki szónokoknak és eszméiknek. Az induláskor lefolytatott vita a mozgalom jellegéről és nevééről, a szocialista jelző elhagyása és egy radikálisabb ellenzéki álláspont elfogadása még nem vágta el a szálat az MSZMP-n belüli reformerektől. És még nem tette véglegessé a választást, hogy a Fidesz a liberális demokratikus ellenzékhez, vagy az MDF-hez pártol-e. 1988 márciusában és április elején konzervatív hullám söpört végig Magyarországon és a táboron. Ennek a hullámnak az egyik csapása érte el a Fidesz szervezőit. (A kádári hatalom megint szokása szerint járt el. Kádár János a Politikai Bizottságot és a Központi Bizottságot kívánta megfegyelmezni, mert csak innen sejdített veszélyt hatalmára. Ezért az Új Márciusi Frontot - Nyers Rezső körét - megfeddte, négy radikálisabb pártellenzékit kizáratott, a Fidesz fiataljait adminisztratív büntetése. Üzenet volt ez a párton belüli, felsőszintű pártoskodóknak. Már elkésett.) A májusi pártértékezés után a Fidesz válaszút elé került, miként valamennyi politikai erő. Hogyan tovább? Együttműködés vagy szakítás? A Fidesz-nek egyszerre volt szerencséje és szerencsétlensége az 1988 tavaszi indulás. Szerencséje, mert a politikai színtéren minden mozgásban volt, egyetlen politikai erő vagy szövetség sem tudta kizárólagosan uralni a terepet. Ennek következtében egyik erős politikai mozgalom se tudta megenni, magához vonzani a fiatalok kezdeményezését. Az MSZMP reformerei el voltak foglalva saját bajaikkal, és hittek abban, hogy reformkörökből vagy a Fidesz-szel versengő fiatal szervezetből tudnak segédcsoportokat toborozni. Az MDF nem nagyon tudott mit kezdeni a radikális ifjakkal, saját sorait rendezte. A demokratikus ellenzék a Hálózatot szervezte, ahová szívesen beépítette volna a Fidesz-t, de a Hálózat maga sem tudott megszilárdulni. Ma már csak az a kérdés, hogy mi lett volna akkor, ha a Fidesz aktivista szervezőivel konkuráló, szakértői alapokon álló, a szakkollégista hagyományokat szorgalmazó csoportosulás megszerveződik, akár a Szárszói Front, akár valamelyik más szerveződés égisze alatt. (Emlékeim szerint a Rajk Szakkollégium fiatal közgazdászai és az onnan jött seniorok 1988 nyarán Szárszón próbálták

meg a szakmai, szakértő, programon alapuló szerveződés létrehozását. Mikor és hol vesztettek, azt a Fidesz történetét jól ismerők tudják majd megírni. Annyi bizonyos, hogy ez a korábban egyenrangú közigazdász csapat a Fidesz szélére, más politikai pártokba vagy a politikán kívülre szorult.) A Fidesz 1988 őszéig tartó „hőskorszaka”, a vezetők magatartása rokonszenvesen riasztó volt. Szerencsétlenségük, hogy akkor kezdtek a nagypolitikába, amikor az átgondolt programok helyébe a politikai gesztusok léptek. Mindenki gesztikulált. A tegnapi elmélyült gondolkodók jelszavakba menekültek. A kimondás hősiessége elfedte a mondanivalót. A Fidesz riasztóan ökölrázóvá vált. Atyáskodva persze lehetett ezt a „fiatalság bolondság” kategóriájába helyezni, én szomorú voltam. Ismertem őket, s tudtam, hogy ugyan-ezek a fiúk a politikai szakértelemre is képesek lennének. Az ökölrázás nem érdekelt.

A Fidesz és a szabaddemokraták szerelembe esését, házassági viszályait és válását megint a jövőbeni elemzőre hagyom. Az öregedő, mindenkinél okosabb és delibb férj és a fiatal, lelkesedő, majd megkeseredett feleség féltékenységi drámái sok tanulsággal szolgálhatnak az utókornak. A Fidesz igazán 1990. március 15-e óta érdekes. Ekkor vágta az első tányért a falhoz, innen datálódik a válás és az önálló háztartás története. A szabaddemokrata nagyratörő férj ekkor mutatta meg a legnyíltabban: szép, szép a liberalizmus a társadalomban, mindenütt a világban, de itthon, a családban egyetlen hang van csak, az enyém. A választások után a Fidesz a helyét kereste, és talán az egyetlen párt, amelyik meg is találta. A kemény és kihívó hang mellé kezdett visszatérni a szakértelem. Az a kis, szakértő liberális párt kezd lenni, amivé a szabaddemokraták válhattak volna. Reggel lett, Orbán Viktor, Fodor Gábor, Deutsch Tamás és társaik felébredtek. Nem ők kukorékolták ki a reggelt, de észrevették, hogy reggel van. Ráérnek délig, ráérhetnek még délutánig is. Csak tudjanak kis párt maradni. Csak ne higgyék a népszerűséget csálhatatlanságuk jelzésének. Csak ne bonyolódjanak újabb szerelmi játékokba idősödő nemzeti vagy szociálliberális urakkal.

Személyesen szerettem őket. Állandóan éreztem, nincs ránk szükségük. Nincs rám és a tanácsaimra. „Hagyjatok minket békén, menjetek a fenébe!” - mondják minden kádárkori politikusnak és szakértőnek. Esetleg udvariasan meghallgattak és az ellenkezőjét csinálták. Jóval kevésbé tetszettek akkor, amikor jótanulóként más pártok igazságait adták elő. A politikai panoptikumban ők még nem befejezettek.

A poros utcán, a fára rajzszögezve, girbegurba betűs cédula: „eladó 1 jó karba vaskájha 1 lavór 1 sezlony sok befőtesüveg használt ruhák (női) 1 asztal 2 hokkedli 1 macska (fekete) 1 szekrény 1 öregasszony 1 ország”. Tán arra megy valamelyik, s megveszi.

1991. augusztus 10.

Szabaddemokrata Párt

Szerencsénk van a szabadelvű demokratáknak. Minél előbb esik át egy párt létrejöttének válságán, annál előbb lesz képes modern pártként megszületni. Kis János önzetlen erkölcsi gesztusa a Szabaddemokrata Párt, egy valóságos párt megteremtését teszi lehetővé. Időben. Egy évvel vagy fél évvel a választások előtt vajúdni a biztos vereséggel ér fel. 1991 telén megkezdődik a pártszerveződés negyedik szakasza, amely két év alatt sikerre vezethet.

Az első szakasz a Demokratikus Ellenzék hőskorszaka. Ebben a szakaszban fontos szellemi és erkölcsi erőt képviselő, eltérő álláspontú, de a kádári hatalommal szemben egységesen ellenálló értelmiségiek alkottak baráti, törzsi közösséget. A szamizdat sajtó, az ellenzéki akciók közössége, a röpkülő egyetemek és a külföld előtti képviselet, a programírás és a más csoportokkal folytatott viták, egyezkedések nem egy illegális pártot építettek. Körök, klubok, szalonok szorosabb-lazább szövetsége ez. Ellenzékinek lenni egy diktatórikus rendszerben - életforma. Nem politikai szakma, nem filozófiai elmélkedés, nem erkölcsi kiállítás, hanem mindez együtt, és valami több. Ez az életmód, életforma kivételes volt Magyarországon. A másként gondolkodás másként élést jelentett. A demokratikus ellenzék „intézményei” ehhez a másként éléshez nyújtottak kapaszkodókat. Néha jó és felemelő, de legtöbbször rossz és kínlódó volt ez a másképpen élés. De élet volt, a maga mindennapi berendezkedésével, a napi könyvtárba járással, a fordítással, a követők elviselésével, a vég nélküli beszélgetésekkel. Titkos hatalomra készülés? Dehogy. Összeesküvők társasága? Ugyan. Mindez utólagos bele-magyarázás. Konspirátorok nem tudnak olyan közösséget létrehozni, mint amit az azonos életforma, a szegénységek összerakása, a padlószobák légköre biztosíthat.

A második szakasz a Szabad Kezdeményezések Hálózata. A Hálózat mozgalomnak, még hozzá tömegmozgalomnak készült. Minden olyan társadalmi mozgást, mozgólódást föl kívánt szívni, amelyek a Kádár-kor végkifejletében itt is, ott is felütötték a fejüket. A kis munkásközösségektől az elnyomott nemzetiiségi csoportokig, a reformközgazdászoktól az ötvenhatosokig, a vallási bázisközösségektől a szociális jogvédőkhöz. Mindazokat, akik nem az MSZMP reformköreiből vagy az MDF-ből keresték a változásokat. A Hálózatnak ez a terve nem sikerült. A „szabadság kis körei” nem tudtak szervezetileg összekapcsolódni, a nagyon eltérő érdekek és értékek szétvitték a laza szerveződést. A szakértelem és a mozgalmiság nemhogy összekapcsolódott volna, inkább szétvált. A Hálózatot megosztotta az is, hogy nem voltak világos kapcsolódási pontjai a Demokrata Fórumhoz, illetve az MSZMP reformereikhez.

A harmadik szakasz az *előpárt* korszaka. A Hálózatból előpárttá fejlődik a Szabaddemokraták Szövetsége. A szabaddemokrata új képződmény nemcsak a liberális, a szociáldemokrata és polgári radikális álláspontokat egyesítette, de már a Hálózatból felszívott egy következetes antikommunista, antiszovjet populizmust. A Szabaddemokraták Szövetsége valóban szövetség és nem párt. Mind szervezeti felépítésében, mind a párton belüli érdekek és értékek összehangolásában, mind a vezetők és a tagok viszonyában, a „pártközpont” és a frakció kapcsolatában csoportok, személyek, platformok és akciók áttekinthetetlen szövevénye. Ezt az előpártot nem tiszta hatásköri és döntési rend jellemzi, nem a gyors és erőszakos döntések végigvitele, vagy egy szűk monopolista csoport túlhatalma, hanem összemosódó hatáskörök, ad hoc akciók, megválaszolatlan levelek, az adminisztrációba halálosan belefáradt, döntéseket halasztgató vezetők jellemzik. A válság számos oka közül csak az egyik, hogy a demokratikus ellenzékhez tartozók életformája felbomlott, tarthatatlanná vált, ami számtalan személyes válságot idéz elő. Csak egyik ok, hogy ezek a kiváló személyiségek, akik bátran és eszesen álltak helyt a Kádár-rendszerrel szemben, a rendszer múltán, megfáradva, nem tudnak mit

kezdeni a mai átmenettel. A személyes válságokon túlmutat, hogy az előpárt gyermek-korszaka véget ért. Az össze nem illeszthető társadalmi csoportok semmiféle szövetségbe nem rakhatók össze. Egy választási párt nem képviselheti egyszerre a gazdagodó, adómegtagadó vállalkozót, akinek hitelre, a tulajdon biztonságára és a gyorsuló privatizációra van szüksége, és a szociálisan hátrányos helyzetbe kerülő bérből és fizetésből élőket. A szabaddemokraták ebben a politikai vívódásban felélték, felőrölték a saját szakértőiket. Kilátástalanná tették legkiválóbb közgazdászaik, közigazgatási szakértőik, szociológusaik számára, hogy áttekinthetőség, miért, és milyen alapon dönt a pártvezetés egyik vagy másik tervezet mellett, mit tesz a szakértői anyagaikkal. Ugyanazok az emberek, akik tegnap még a Szabaddemokraták Szövetségét tekintették nemcsak szakmai fórumuknak, hanem a demokrácia, az európai gondolkodás letéteményesének, ma már nem, vagy jóval kevésbé hiszik ezt - inkább számítanak Göncz Árpádra, a sajtóra, vagy saját szakmai körükre. És az előpárt tanácstalanul hagyta az önkormányzati vezetőket éppúgy, mint azokat a vidéki képviselőket, akik sehol nem találtak egy meleg sarkot a saját pártjukban.

A Szabaddemokraták Szövetsége párt lesz vagy felmorzsolódik. Bárki kerül a párt élére, meg kell szerveznie azt. Már nem az fog számítani, hogy honnan jött, hanem az, hogy hová megy. Az eszmék, az emberek szabad áramlását semmiféle természetes vagy természetellenes tekintély nem akadályozza. Hivatásos politikusok hivatásos programokat írhatnak. Magyarországon mindig több egy ellenzéki párt dolga, mint egy kormánypárté. A kormánypártot feleszi a kormány, a pártmozgalom vértelenül és sápadtan próbál futni a kormány után. Az ellenzéki párt önálló arculatot találhat. Öntörvényű lehet. Nem kell óráját állandóan a miniszterelnökéhez igazítania. (Az már egy másik kérdés, hogy Antall József felhalmozott annyi kérdést, amennyi pontosan egy paktum előtti helyzetbe illik bele. Valószínűleg fel is fogja ajánlani. Talán el is fogják fogadni. Minden lehetséges.) A Szabaddemokraták Szövetsége taktikailag szinte mindig veszített, de ettől még stratégiaileg győzhet.

Keynes ismert mondására - „hosszabb távon valamennyien halottak vagyunk” - Hayek kategorikus válasza: „inkább most haljunk meg, hogy később feltámadjunk, mint hogy halódjunk”. Kinek-kinek a maga igazsága. A papírszeletről még idemácsolom, fáradtan: „Jobb így. / Egészbe véve jobb így. / Csak rosszabb ne legyen, Uram. / Hadd lélegezzem egyet / két kávé / és három háború között.”

1991. november 23.

Lelkek forradalma

Akkoriban dagály nyújtózott a lelkekben. A kavicsos, sziklás, rideg parton hullámok csapkodtak. „Akkor egy ország nemzet akart lenni a nép által.” Akkor 1848-ban. Akkor 1956-ban. Mindkettő után elcsüggedtünk. A lelkekben apály. A rideg part kibukkant. A tenger habzására szörnyűségek emlékeztettek. De emlékeztettek. „Világos és Arad rettenetes emlékü helyek, s egy új Világostól vagy új Aradtól mentse meg az isten ezt a boldogtalan országot. De Világosból és Aradból egy hosszú félévszázadig erőt merítettünk. Egy katonátlan Világos, egy bitóatlan Arad azonban félezer évre vagy örökre megsemmisítheti ezt a nemzetet.” Egy felkelők nélküli Corvin-köz és Tűzoltó utca, s egy bitóatlan kisfegyházi udvar elsüllyesztette volna a nemzetet az országban.

De minek ismétlem mindezt. Nem tolakszom én az ünnepi szónokok közé. Szólni se szólnék, ha ma nem kellene a dagály tiszta hullámverése helyett a dagályosság szózuhatagait hallgatnom. Újra s újra hallok, hogy „1956 óta csak lefelé ment ez az ország. E nép nem gazdagodott, hanem szegényedett. Amije tegnap volt, mára urai által elragadtatott. Az országot szovjet és csatlós kommunista gazdái kifosztották. A munkás nincstelen bérabszolgává, a paraszt földnélküli zsellérré, a szellem embere megalázott és megfélemlített élőhalottá lett. Mocsarakban bújunk, mint a török s a labanc elől. Tudván tudtuk, hogy e rendszer kezdetétől válságban volt, halálra ítélt, csak be kell várni az összeomlást. És az be is következett.” Jól, igen jól hangzik ez, barátaim, kár, hogy nem így van. Kezdjük a kezdő és a végponttal. 1956 „népe” az ipari munkásság és a diákság volt. Ez a fölkelés nem polgári célokért, nem középosztályi értékekért folyt. Klasszikus munkásmozgalom. Igazi szociális és demokratikus szabadságharc. Csakhogy a nyolcvanas évek mozgásai állampolgári és polgári mozgások, középrétegek érzelmeit és értékeit kifejező „mozgalmak”. Mivel történelmünk nem egy folyamatos lefelé zuhanást mutat. A megtorlások évei után, a konszolidációs kádári kor jelszava: „gazdagodjatok és tartsátok a szátok!” A hatvanas évek közepétől a hetvenes évek közepéig ez a társadalom és gazdaság a maga erejéből emelkedett, majd külső forrásokból hosszabbította a fogyasztói emelkedést. A második gazdaság, a kettős jövedelem, a vagyoni felhalmozódás, a szabadon engedett magánélet, a fogyasztói magatartás változása közepre tartó, fogyasztásra nyitott, felemásan modern középrétegeket teremtett. Lakótelepi lakás, kis ház, kis kert, telek, hétvégi ház, kis autó, kis európai kalandozás, sok munka, sok kis alku kis képét, kis nemzetét, kis Magyarországot hoztuk össze. Nincs már munkás és szolidáris, harcos munkásmozgalom. Van helyette különböző munkaerő-piaci, és alku-helyzetű, eltérő értékrendű rétegek sora. Nincs már paraszt. A Kádár-kor negatív kiegyezése - „ti ott lenn csinálhattok, amit tudtok, amíg minket itt fenn politikánkban, s hatalmunkban nem bolygattok”, avagy „mi nem ártjuk magunkat a ti politikátokba, amíg ti bennünket lent békén hagytok” - nem hagyható figyelmen kívül. A negatív kiegyezés nem arra a félelemre épült, hogy a társadalom belátta, nincs mit tenni, élni kell, lehajtott fejjel, belenyugodva a változtathatatlanba, hanem arra a meggyőződésre, hogy a keretek bővíthetők, hogy a reformok javítanak, hogy a magánélet megnyerhető a közélet elvesztése árán. A Kádár-kor változásai igazolni látszottak a felek várakozásait. Ezért nem egységesen hanyatló, tespedő idő ez, hanem „tündöklés és bukás”. 1867 után 1848-ra hivatkozni egészen mást jelentett, mint előtte. 18%-ban nem lehetett 1852-es igaz ígéket mondani. 1968 után - a hatvanas évek után - egészen mást mond 1956. 1848 és 1956 a „mi lehettünk volna”. 1867 és 1968 a „mi lettünk”. A kiegyezés korának nem az a baja, hogy rosszabb, mint az előző kor, vagy hogy nem hozott változást. Az a baja, hogy folytathatatlanak bizonyult. A Kádár-kor nem volt rosszabb vagy ugyanolyan, mint a Rákosi-féle magyar sztálinizmus. Hozott fejlődést is. Csak ez a fejlődés zsákutcába jutott. Nem az a tragédiánk, hogy a korábbiakhoz vagy a többi kelet-európai országhoz képest

mélyre süllyedtünk, hogy 1956 véráldozata hiábavalónak bizonyult. Az a szomorú, hogy ez a hatalmas erő kifejtés, nemzedékek befektetésének nagyobb része elpazarlódott, hogy a fejlődés nem volt elegendő, hogy történelmi szerencsével lehattunk volna mi is Finnország vagy Ausztria. Tisztelem a 48-asokat. De eszméiktől az 1880-as és 90-es években nem lett Magyarország új és modern. Tisztelem az 56-osokat. Eszméik ma ott virágoznak Kelet-Európa munkás- és diákmozgalmaiban, demokratikus lázadásaiban. Ők még 1956-ban tartanak. Mi azonban, 1956 októberének is köszönhetően már-már megfoghatjuk a kilencvenes évek és Európa csücskét. Ha majd az apályos, meszesedett nyolcvanas évekből végre kijövünk. Az a szomorúan dühös fogyasztói forradalom, amelyben a magyar középrétegek felmondták a negatív kiegyezést, mert a fölüllevők vállalásuknak és az európai kihívásnak nem tudtak eleget tenni, nos, ez a forradalom még a nyolcvanas évek. Ebből még nem jött sem szellemi, sem erkölcsi változás. De miért ne jöhetne? „Mert ez az ország, Magyarország, mindig a politikának, a lármás együgyűségnek országa volt, itt bizony nagy dolog egy intellektuális forradalom. Bizonyos az, hogy egy ideák nélkül élő országra sikerült rábocsátanunk azokat a veszedelmes ideákat. A francia forradalom azt hirdette, hogy vannak halottak, akiket nem lehet elégszer megölni. Ez nálunk is, mindenütt és örökre igaz igazság, de nálunk ez az igazság meg is hizott. Nálunk vannak élők, akik halottak, s akiket fölösleges fáradság volna még alaposabban megölni.” Így Ady Endre tud csak szólni. S bizony, ebben a tiszapistas, bethlenistvános, kádárjankós Alkuországban, ebben a lármás politikus, csendesen kamarillás öreg világban kellene már a fiatal eszmék.

Mit mondhatnánk mást október 23-án, mint amit Ady vetett papírra: „Demokrata, tudatos, erős, magyar, polgári Magyarország lehetséges itt vagy semmi. Ha ezt nincs erőnk megcsinálni, hajtsuk járomba a nyakunkat, s ne nevezzük magunkat nemzetnek és országnak.”

1991. október 22.

Egy közgazdász emlékeihez

Érdeklődéssel olvasom Farkas Zoltán beszélgetését Bauer Tamással a *Mozgó Világ* 1991. 10. számában. Korrekt és őszinte párbeszéd ez, ahogy ez a partnerekről feltételezhető is volt. A visszaemlékezésbe csúszó apró tévedések alkalmat adnak arra, hogy néhány gondolatot fogalmazzak meg az érdekes közgazdász életéről és az egyes eseményekről.

Apró emlékezetbeli hiba, hogy Bauer Tamás úgy emlékszik, én ültem vele a reformközgazdászok nevében annál az asztalnál, amelynél a monori találkozót a legnagyobb titkossággal előkészítették. A valóságban Tardos Márton volt ott, s én már azt is nagy megtiszteltetésnek vettem, hogy egyáltalán meghívtak a találkozóra. Meghívóm Bauer Tamás volt, természetesen nem magától, hanem a többi csoportok képviselőivel egyeztetve. Bauer emlékezetét az zavarhatta meg, hogy 1986 telén és 1987 tavaszán, a második Monor megtervezésekor ültünk együtt heteken át Vásárhelyi Miklóssal és Mécs Imrével, Csurka Istvánnal és Für Lajossal, Kis Jánossal és Kenedi Jánossal.

Bauer felemlíti, hogy 1984-ben nyolc közgazdász feljegyzést írt a pártvezetéshez *Az óvatosság kockázata* címmel. Felsorol az aláírók között, pedig nem voltam közöttük. Juhász Pál kiváló szociológus barátunk volt a nyolcadik aláíró. De míg az előző részt-nem-vételnek mindössze az az egyszerű oka volt, hogy „túl kisfiú” voltam egy ellenzéki gyűlés megszervezéséhez, a 84-es aláírás elmaradásának tanulságosabb története van. Amikor 1983 őszén az MSZMP Politikai Bizottságának határozata alapján kormánybizottságok jöttek létre a gazdasági reformok kidolgozására, mi hittünk e bizottságok jelentőségében, a reformok kialakíthatóságában és bevezethetőségében. Ki az a mi? Azok a pénzügykutató és pénzügyminisztériumi fiatalok, akik 1981-ben már közösen összeállítottak reformtervezeteket, és akik majd a *Fordulat és reform* íróivá és szerkesztőivé váltak. És bár barátaim többször fejemre olvasták 1981-es írásomnak azt a mondatát, hogy itt „földről jövő reformokban hinni jozefinista illúzió”, engem is elkapott a reformista átalakítási düh, a „hátha mégis sikerül” szenvedélye. Az őszi és téli hajszolt bizottsági munkálatok igazolni látszottak a „reformillúziókat”. Értékes anyagok születtek a pluralista vállalati szervezeti és tulajdonosi rendszerről, a IV. munkabizottság elnöke, Hetényi István pénzügyminiszter, szabad kezet adott a bizottság titkárságának. Csillag Istvánnak és Matolcsy Györgynek, Draskovits Tibornak és Voszka Évának, valamint nekem és a félig illegálisan velünk dolgozó Bauer Tamásnak. Gögös kiskakasként járhattunk saját szépen összehordott reformszemétdombunkon. Csakhogy 1984 elején megkezdődött a bizottsági anyag felhígítása, elmocsarasítása, a posványos ön- és közcenzúra alkalmazása. Életre szóló tanulság volt ez a munkában résztvevőknek. Ahogy ez lenni szokott, mindenki alkatának, tapasztalatainak, vérmérsékletének megfelelően vette tudomásul, fojtotta el magában, vagy ismerte be nyíltan csalódását, átkozódott kedves eszméinek feláldoztatásán. Én a minden alapot nélkülöző bizakodásból átkozódó kétségbeesésbe, sápadt letargiába estem. „Hát érdemes volt ezeket szolgálni? Érdemes volt bepizkolódni?” Pedig nem történt semmi szégyenletes. Nem aláztak meg minket. Nem röhögtek ki gúnyosan. Nem történt meg velem, ami Stendhal hősével, Lucien Leuwennel, aki egy általa is megvetett kormányt képvisel Blois-ban, és az arcába kap egy lapát sarat. A háziszolga nem rólam kiáltotta le az ablakból az embereknek: „Ni, milyen mocskos! Jól odakentétek a lelkét a pofájára!” Mégis ott volt a gyötrő szégyenkezés. Nyilván a korábbi magabiztos „sikerülni fog, mert most mi csináljuk”ért. És a düh mindazok ellen, akik becsaptak minket, és azok ellen, akik erre a becsapottságunkra figyelmeztetni mertek. Egy ilyen figyelmeztetés volt a nyolcak levele. Nem szerettem. Nem tartalma miatt, amivel teljesen egyetértettem, hanem erkölcsi alapállása miatt. Figyelmeztetett reformillúzióimra, úgyhogy akik aláírták, maguk is megszenvedték ezt. De nem megtagadtam az aláírást, hanem Bauer Tamás nem hozta oda, hogy aláírjam. Érezte

ellenséges érzeléseimet? Vagy túlságos reformillúzióban marasztaltattam el? Máig sem tudom.

Farkas Zoltán felteszi a kérdést: „Ön tagja volt a Pozsgay-csapatnak, vagy csak szimpatizánsnak tekintették?” Bauer válasza: „Nem hiszem, hogy beletartoztam volna, de nem tudom, mit kell Pozsgay-csapatnak tekinteni.” Mivel a kérdést számtalanszor tették fel nekem is, ideje megírnom teljesebben a véleményemet. Pozsgay-csapat nem létezett. Pozsgay Imre politikai tragédiája, hogy sosem volt csapata. Nem volt csapata politikusokból, nem állt össze csoportja politológusokból vagy közgazdászokból, bármiféle szakértőkből. Nem azért, mintha nem akarták volna többször, többen is megszervezni ezt a csapatot. De minden kísérlet megbukott Pozsgay Imre csapatmunkára való alkalmatlanságán. Ezt az alkalmatlanságát maga az érdekelt is elismerte, tanácstalan mosolygással tárta szét karjait, de változtatni a dolgon nem tudott, még ha talán akart is. Ezért nem volt csapata az a közgazdász kör sem, amely a *Fordulat és reformot* írta, de nem képezték csapatát a Hazafias Népfront Társadalompolitikai Főosztályára összegyűjtött szakértők sem, nem sorakozott föl mellé a Nyilvánosság Klub újságíró gárdája stb. A felsoroltak mind szerettek volna segíteni, talán számítottak is arra, hogy Pozsgay Imre csapatához fognak tartozni, csak hogy az érintett, minden jószándéka ellenére, az egyéni játékot választotta. Csapatok voltak Pozsgay körül, de azok nem voltak Pozsgay csapatai. (Volt-e valamelyik politikusnak csapata? Nyers Rezsőnek? Nem. Németh Miklósnak? Nemigen. És ma van-e? Antall Józsefnek? Nincs. Surján Lászlónak? Nincs. Torgyán Józsefnek? Nincs. Hát az ellenzéki pártoknak, azok vezetőinek? Nincs, nincs, nincs. Érdekes.)

A Bauer-interjúban sok szó esik a reformközgazdászokról. Ez a hajdan népes állatfaj mára kihalt. Ma már el sem tudjuk képzelni, hogy a nyolcvanas években volt egy (vagy kettő, három) közgazdász kör, amely magát nem reformkommunistaként, reformszocialistaként, liberálisként, konzervatívként, ellenzékiként vagy kormánypártiként, urbánusként vagy népi-ként, hanem reformközgazdászként különböztette meg.

A reformközgazdász azt az érzületet jelentette, hogy létezik egy közgazdasági szakma, annak kötelessége feltárni, hogy az ország a válság felé rohan, és nemcsak radikálisan bírál, hanem javaslatokat is tesz reformokra, változtatásokra. Bauer Tamás vagy Laki Mihály csak részben ellenzékiként beszéltek 1985-ben Monoron, legalább annyira reformközgazdászként. Ennek a furcsa állatfajnak saját külön helye volt. Külön helye volt az első monori találkozón és a második előkészítésekor, valahol Csurka, Kis és Vásárhelyi mellett. (Ma se reform, se gazdaságtan. Mindent újra kell tanulnunk.) Az ancien régime-ben ez egy szakmai-politikai mozgalom volt. Hittem, hogy van értelme a fennállót bírálni? Hittem. Hittem, hogy van értelme reformokat csinálni? Hittem. És hitte Péter, Jakab, János - talán Tamás is. Úgy kell nekünk. „Ha igazság ítéli meg, / Nem irgalom, a bűnömet, / Jaj, hová lennék? - / Sokasodnak a bosszúállók: / Magyarországnak ne igazságot / Adj, de szerencsét.”

1991. október 26.

Donáth

„Mindig hittem az első benyomásnak, akár emberrel, akár írással találkoztam. Megtörtént, hogy később a tapasztalás egy-egy észleletet kiigazított, vagy látszólag rá is cáfolt, de az idő aztán igazolta, amit a megismerés percében tapasztaltam, és vissza kellett ténnem hozzá. Bebizonyosodott, hogy emberismeretben, léleklátásban az első futó tekintet, mely egyszerre osztályoz, selejtez, ítél, s egy pillanatig tartó ihletés munkában összefog alig érzékelhető jeleket és tulajdonságokat, sejtelmeket és lehetőségeket, melyek még az öntudatba se kerülhettek, mélyebb bűvár és jobb bíró, mint a gyalogosan járó, módszeresen haladó értelem.”

Ez az első pillanat, benyomás Liska Tibor egyik első nyilvános előadásán volt 1979-ben. Akkor még csak huszan-harmincan lehettünk egy kisebb teremben, Liska már javában szónokolt - mit szónokolt! dadogott, ordított, sziporkázott, kalandozott -, amikor Donáth Ferenc Csoóri társaságában megérkezett. Egyiküket sem ismertem. Donáth lábujjhegyen, tipegő léptekkel, figyelmes-komoly arccal ment végig a termen. Leült és bocsánatkérően intett Liska felé - fölöslegesen, mert őt egy hadsereg bevonulása sem zavarta volna meg. Volt időm Donáthra figyelni. Én ekkor még Liskát olyan bohócnak tartottam, aki legföljebb egy alkalommal hallgatható meg, a kacagtató újdonság, a politikai szurkálódás annyi fölös lepelbe burkolódik, hogy másodszor már nem élvezhető. Miért jön ide egy ilyen okos ember, s miért összpontosít ilyen figyelmes arccal? Donáth megfigyelő ember volt. Mintha túljutott volna az önkiadás azon korán, amikor meg kell zavarni, fel kell kavarni a másikat. Csak az tud így figyelni másra, aki önmagával, élettel s főleg halállal mindent elrendezett. Miért emlékszem vissza ilyen pontosan? Mert éppen Donáth megjelenésének és figyelmének hatására kezdtem hinni, hogy fontos helyen vagyok, hogy Liskára oda kell figyelni. Ekkor ismerkedtem meg Liskával, kezdődött barátságunk és évekig tartó kapcsolatunk. Igazi magyar dolog ez! Egy félreszorított közgazdász előadásain prédikatori dühvel és svejki szellemmel ostorozza a Hatalmat, ahol megjelenik egy politikus, aki megjárta valamennyi rendszer börtönét, egy lírai költő társaságában. Nesze neked, angolszász liberalizmus! Donáthot nem láttam évekig, s csak 1985-ben ismerkedtem meg vele. (Egyszer volt csak vele közvetett kapcsolatom. Amikor a szakma aláírt Magyar Bálint kirúgása ellen, elvitték hozzá az ívet. „Gondolják meg, nem lesz-e bajuk belőle, ha én is aláírom?”)

1985 tavaszán meghívtak előadni a Szövetkezeti Kutatóba. Az egyik asztal mögött Donáth Ferenc ült. Utána odajött. Aprókat bólintott a fejével, talán helyeslően. „Donáth Ferenc vagyok” - mondta nyugodtan és lassan, „nagyon érdekes, ahogyan ezt te látod. Találkozunk és beszélünk még.” Nem értettem, mire céloz. Néhány nap múlva a Közgazdasági Egyetem folyosóján Bauer Tamás átadta a meghívást a Monori Találkozóra. Fel s alá járkálva előadta, hogy egy ellenzéki találkozó lesz titokban Monori erdőn, egy kempingben, nem szólhatnak senkinek stb. stb. Amikor nekiindultam Monor felé, féltem. Féltem, hogy megállít egy rendőrautó és bevisznek. Féltem, hogy követnek és én buktatom le a találkozót. Féltem, hogy elvesztem az állásomat. Féltem a botránytól, a kínos jelenetektől. Féltem attól, hogy félek. Amikor megérkeztünk, Donáth már mint házigazda várt. Fején valami nevetséges vadászkalappal, mosolygós szemhunyorítással üdvözölt mindenkit. Ott voltam éppen, amikor megtudta, hogy a népiek egy kis csapata az előző nap tudomására hozta a pártközpontnak: lesz egy ilyen ellenzéki találkozó, eljönnek, mert bár nem ellenzékiek, de egyetértenek. Donáth hümmögött. Oly biztatóan nézte a magyarázkodókat, mintha szurkolna nekik, hogy vágják ki magukat. Akkor, igaz ami igaz, többet vártam a találkozótól. Gyakorlati programot, konkrét együttműködést. Nem elégített ki, amit az öreg minduntalan hangoztatott: „fő, hogy itt vagyunk, hogy együtt vagyunk”. Ma már tudom, hogy Monor a csúcs volt, és ez nagyobbírszt

neki köszönhető. Azelőtt és azóta sem találkoztak így az ország vezető értelmiségiei, ellenzéki politikusai. Donáth türelmének, tapintatának, tekintélyének volt köszönhető, hogy mindenki a legjobb formáját igyekezett mutatni, az emberek emberek voltak egymáshoz. Megkockáztatom: szerettük és becsültük egymást, elnyomtuk magunkban ellenszenveinket és előítéleteinket. „Itt összefogdoshatták volna Magyarország jövőjét” - említette mosolyogva.

Öt éve halott. Mit tudott volna még tenni? Megállíthatta volna-e az egymásra acsarkodókat? És mi lenne vele most? Hová állna?

Valljuk meg, kevés ellenálló tudta igazán fenyegetni a Kádár-rendszert. S még kevesebben voltak Kádár Jánosnak igazi ellenfelei. Donáth Ferenc valódi ellenfél volt. Nemcsak 1956 véres árnyait idézte fel, hanem már kezdte sejdíteni, hogy miért és hogyan fog megindulni a birnami erdő az agguló Machbeth vára ellen. Ha valakitől félt Kádár János, tőle félt. Félhetett. Pedig Donáth Ferenc nem állt ellen. Csak állt. Állt.

1991. augusztus 3.

Régi új helyzet

ANNAPOLIS

„Soha a nép kívánataira kevesebb tekintet nem fordítottatik, mint oly időben, mikor állítólag minden csak a népért történik. Valamint a despotia a nép érdekeit, úgy a szabadelvű törvényhozások a nép érzeményeit tapodják lábaikkal. A nép gyermekhez hasonló, de olyanhoz, ki maholnap ifjúvá növend; a despotia mint csecsemővel bánik vele, amaz száz pólyával köti be, ez elszedi játékait, s férfias munkát s komolyságot követel tőle. Még nagy kérdés, a két állapot közül melyikben érzi magát szerencsétlenebbnek.”

Eötvös József jegyzi e sorokat 1850-ben füzetébe. Most, hogy a magyar alkotmányozás oly igen nehezen, dőcögve ballag, s a nép érzeményeit lábbal tapodják, gyakran teszik fel nekem a kérdést, ugyan meddig mehet ez így? Nem következik-e be a kormány és parlament válsága, bukása? Ha nem a vállrándító „minden lehetséges” választ fogalmazzuk, akkor azt mondom, hogy nincs több négy lehetőségnél a politikai változásokkal kapcsolatban. E négy lehetőség egyszerre sok, és igen kevés, mint majd látni fogjuk.

Az első lehetőség, amelyre oly sokan utalnak és gondolnak, az azonnali, rövid távú kormányválság, majd a parlamenti válság, az új választások kiírása és a parlamenti erők átrendeződése. Ennek az érvelésnek az alapja az, hogy a kormány immár alkalmatlan a gazdasági problémák kezelésére, a társadalmi konfliktusok megoldására, hogy a koalíció önmagán belül megosztott, sőt, a kormányzó pártok is súlyos belső problémákkal küszködnek. Az országban veszélyesen eluralkodnak a szélsőségek, és a szélsőséges politikai erőknek kiszolgáltatva hányódik a kormány. A centrum politikai ereje elfogyott.

A magam részéről nem így látom a helyzetet, és az azonnali kormányválságnak kevés esélyt adok. Mindenekelőtt, az alkotmányos szabályozás a kormánykoalíció külső megdöntését lehetetlenné teszi, a koalíció pártjai pedig, minden belső válságuk ellenére jobban ragaszkodnak a hatalomhoz, miniszteri helyeikhez, semmint megdöntnék saját kormányukat. Az elmúlt időszak azt bizonyította, hogy a pártok jelszava nem az, „vesszen inkább a hatalom, de őrizzük meg elveinket”, hanem ellenkezőleg, „feledjük az elveket, ha a hatalom múlik rajta”.

A gazdasági helyzet, a kormányozhatóság romlása nem idéz elő automatikusan válságot a politikai életben. És valamennyi párt látja, hogy jelentősen más koalíciós megoldás nem hozható össze. Egy új koalíció összeabroncsozásához még kevesebb anyag található, mint a régi megtartásához. De akkor jönnek a szélsőséges erők, jön a diktatúra, a despotia kényszere - állítják sokan. A változatlanság ugyan mindenkit dühít, fokozhatja a pártok és a parlament hisztériáját, de ez még nem teremt valóságos politikai erőket a széleken. Ijesztgethetjük magunkat, de ez egy közép-re tartó társadalom, ahol a politikai erők is középre tartanak.

A baj csak az, hogy senki sem tudja, hogy hol van a közép. Az első lehetőség, a szétesés, a politikai anarchia, a „mindenki harca mindenki ellen”, nem kizárt, mint ahogy az azonnali kormányválság sem, de valószínűsége kicsiny.

A második lehetőség a hatpárti egyeztetés intézményesülése, a pártközi egyeztető tanács vagy kollégium létrejötte. Itt nem arról van szó, hogy a pártok alkalmilag, meghatározott időre egyezkednek, hanem arról, hogy a parlament mellett, mögött egy olyan intézmény létesül, amely folyamatosan helyettesíti a parlamentet. Az a felismerés, hogy a pártok képtelenek megegyezni a parlament plenáris ülésein, illetve a bizottságokban, és ezért a törvényalkotó munka nem halad; ha tehát előre akarunk haladni, akkor előre meg is kell egyezni - érthető gondolat. Ez a nemzetmentést valamennyi párt kötelezettségévé tenné, ugyanakkor remek

alkalmakat adna azokra az alkukra, amelyeket a Kádár-korból örököltünk. Természetesen felértékelné a pártvezetőket, akik a tárgyalóasztalnál úgy dönthetnek, hogy pártjuk véleményét nem kell kikérniük. Megnövelné a miniszterelnök-pártelnök szerepét, aki egyeztetne és kormányozna. Így a pártok visszanyerhetnék befolyásukat, amelyet silány parlamenti szerepléseikkel elvesztek. Véget vetnének a kölcsönös döfködésnek. Megvallom, nem érdekel, hogy mit találnak ki a tanácskozás technikájára. Ha megszületik az intézmény és működtethető egy fél évig, akkor be fog épülni a politikai rendszerbe, akármilyen is a technika.

Van-e a hatpárti egyeztető tárgyalásoknak esélye? Úgy vélem, hogy van. A pártoknak kiutat kell találniuk mai romló helyzetükből, és ez lehetséges kiút.

Képes-e működtetni egy ilyen egyeztető fórum a politikai és a gazdasági rendszert? Képes, bár alig jobban, mint a jelenlegi. A kormányzó pártok belevesztek a kormányzás labirintusába, így újító politikai megoldás kiötlésére képtelenek. A miniszterelnök személyes ügyessége, hogy megfelelő pillanatokban új pókhálókat tud fonni. Ahogy a tavalyi parlamenti választások után összehozta a paktumot a szabaddemokratákkal, kizárva a többieket, most összehozhatja a hatpárti paktumot, kizárva a parlamentet. Kétségtelenül szellemes, hogy az előbbi paktumot is egy lelkes SZDSZ állította össze, most pedig a népszerű Fidesz. A hatpárti alku azonban nem változtat az alapproblémán: a pártok még nem ismerték fel választóik érdekeit, és tapodnak érzeményeiken.

A harmadik lehetőség az, hogy a politikai rendszerben eltolódik a hangsúly a parlamenten kívüli erőkre, illetve a parlament és az érdekképviselők, a nemzeti intézmények között valamiféle új egyensúly jön létre.

Ma már látjuk, hogy a pártok szinte döntőbíróként használják az Alkotmánybíróságot, és az érdekképviselők követelik a nagyobb beleszólást a politikai és gazdasági kérdésekbe. Az is látható, hogy a politikai rendszerben kitüntetett helyet foglal el a sajtó, amelynek nyilvánossága ma inkább dönthet minisztert, kormányt, mint az ellenzék. E harmadik lehetőség azt jelentené, hogy a magyar politikai rendszer részben korporatizálódna, aktív érdekcsoportok hálózatába kerülne, részben olyan tömegkommunikációs érdekek befolyása alá, amelyek képesek a puha politikai pártok értékformáló szerepének átvételére. Bármennyire mutatnak is jelek ebbe az irányba, mégis úgy vélem, hogy nem erre tartunk. Nem mintha nem mozognának nagy érdekcsoportok a gazdaságban, amelyek hatalmat és tulajdont akarnak. De ezek az érdekcsoportok nem akarnak, nem tudnak korporációkba, érdekképviselőkbe szerveződni. Nem mintha a tömegkommunikáció nem szorítaná meg a hatalmat és az ellenzékét. De ugyanez a tömegkommunikáció döntéseket mégsem képes kikényszeríteni.

Végül a negyedik lehetőség, a kormány „szakértelmesedése”. Ez nem szakértő kormányt jelent, amely a pártok fölött lebeg. Nem, ez a jelenlegi politikai erők kormánya, csak az eddiginél több szakértővel. Ha a kormányban többségbe kerülnek a szakértő miniszterek - és ez nem lehetetlen -, akkor a mögöttük álló politikai erők csak közvetett ellenőrzést gyakorolhatnak. Ebben az esetben a decemberben megkezdett kormányátalakítás ésszerű folytatásáról van szó. A pártközi egyeztetések helyébe éppenséggel miniszteri egyeztetések és megfelelően előkészített törvénycsomagok kerülnének. Ha már nem tudtuk a parlamentet dolgozó parlamentté tenni - egy ilyen létszámú és választási szempontú parlamentet nem is lehetett -, akkor legalább a kormányt kellene munkaképessé varázsolni.

A „szakértelmesedésnek” több dolog is ellene szól. Egyrészt a politikai pártok ellenkezése. Másrészt a miniszteri és minisztériumi munka szakmai lejáratosága. Harmadrészt a miniszterelnök személyes súlyának csökkenéséből adódó problémák.

A nép választott. Akár tetszik, akár nem, ezt a választást el kell fogadnunk. De választóknak és választottaknak egy év után le kell vonni a tanulságokat.

„A nép közönségesen csak a közjót akarja, de midőn azt keresi, sokszor csalatkozik. Midőn a népnek valóságos érdekei a nép kívánságaival ellentétben állnak, akkor azoknak, kikre a nép érdekeinek oltalma bízva van, kötelességük megküzdeni azon csalódásokkal, melyek a nép józan ítéletét egy pillanatra félrevezették, hogy ideje legyen tájékozódni és hidegvérrel megfontolni az ügyeket.”

Eötvös Annapolisra, az amerikai alapító atyák tetteire emlékezett így. Nem tudom, hogy merre fekszik a magyar Annapolis - politikusainknak oda kellene utazniuk. Kilépve parlamenti alkotmánygyárunk, törvényüzemük kapuján, akár gyalog is elindulhatnak a magyar Annapolisba.

Washington, 1991. április 23.

Önmagunkban eltévedtünk

Az elmúlt években annyit bújócskáztunk és bújócskáztak velünk, hogy sikerült önmagunkban eltévednünk. Képzeljük csak el, hogy mi mindenben mentek keresztül a barátságok és az ellenségeskedések 1988 óta. Olyan bonyolult útvesztők, akadálypályák épültek az egymás közti viszonyokban, hogy minden megszólítás, kérés, elutasítás vagy szolgálat titkos szándéknak tűnik. Önzetlenül adni - ugyan ki, és miért tenné? A politikai pályán hiú lökdösődés. Az üzleti életben állandó készenlét és gyanú a becsapásokkal szemben. Még magunkban sem bízhatunk. A szellemi életben távolságtartó védekezés az általános sirámokkal szemben, vagy a „meneküljön, aki tud” futása. És fiunkra nézünk, akinek megígértük, hogy biztosítjuk a sorsát - most ezt aligha tehetjük, tehát hallgatunk. Ezer szövedék. Szívesen fognánk valakire vagy valakikre, hogy ő vagy ők a csábítók, a félrevezetők. Csakhogy mi is ott voltunk a félrevezetők között. Ebben a folyamatban nagy az értelmiség erkölcsi felelőssége.

„Nem külső tekintetben vezetett félre másokat, hanem belsőleg, önmagunkat illetően. Van valami lázító abban, ha valaki egy utat tévesztett vándort ellenkező irányba küld, s aztán az eltévedtet sorsára hagyja, de mily jelentéktelen dolog ez ahhoz képest, ha valaki odáig juttat egy embert, hogy önmagában tévedjen el. Ám a tévelygő vándornak megvan az a vigasza, hogy a vidék folyton változik körülötte, s minden változással új reménye támad, hogy megtalálja majd a helyes utat; annak, aki önmagában téved el, nincs oly nagy területe, ahol mozoghat, hamar észreveszi, hogy körben jár, s ebből nem tud kikeveredni. Rókalyukán hiába van sok kijárat, abban a pillanatban, amikor megrémült lelke már-már azt hiszi, hogy látja a napvilágot, kiderül, hogy új bejárat következik, s felriasztott vadhoz hasonlóan, kétségbeeséstől kergetve mindig kijáratot keres és bejáratot talál helyette, melyen keresztül önmagába tér vissza.” Azt hiszem, hogy túlzott „okosságunktól” vezetett, ideológiai előfeltevésektől elkábulva, jóslatokba bocsátkozva elhitettük a magyar társadalommal, hogy mi tudjuk, hogy merrefelé tartunk, hogy mi kézben tartjuk a dolgokat, hogy az események a mi előrelátásunk szerint, egy értelmiségi menetrend indulási és érkezési időpontjainak megfelelően alakulnak. A falujából és városából éppen kimozdult vándor-társadalmat, mely útját kereste, magabiztosan küldözgettük egyik irányból a másikba. Ennél nagyobb baj, hogy a politizáló értelmiség állandóan a morális ítéletekkel operált. Erkölcsi alapon ítelt, és a kádári, középre tartó, lanya, többségi pragmatizmus helyét a legkitartóbb, a legellenállóbb értelmiségi kisebbségi csoportok morális radikalizmusa vette át. Erkölcsi ítélkezés és intrika egymást erősítették. Az értelmiségi elit próbálta fejben tartani az ösvények és a tisztások bonyolult térképét, de végül nemcsak a társadalmat sikerült másfelé irányítani, az értelmiségi elit önmagában is eltévedt. Ki-bejár önmagában. Próbálgatja a politikus, az üzletember, a maffiózó, a népbarát, a szakértő, az erkölcsbíró szerepeit. De minden kijáratnál bejárat van. Azzal a korábbi önmagával találkozik, akivel nem tud mit kezdeni, nem akar szembe menni. Új kamaszkor ez. Minden lehetünk, vagy semmi. Ha akarom, pártelnök, ha akarom, kft.-király, ha akarom, államtitkár. Csak a sok ágas-bogas intrika, szervezkedés, kapcsolatsinálás ne zavarná annyira össze a belső világunkat is! A magabiztos korábbi én belezavarodott önmaga magabiztosságába. Az ésszerűnek mondott ésszerűtlenné válik. Töprengésnek nincs helye. Önmagadnak önmagadban nincs helye. Már csak a kórházban találkozol magaddal. Amikor belátod, hogy minden „szerep” valószínűtlen és hívságos, helyette annál nagyobb kényszerrel jelentkezik a tarisznya kiürítésének szükségessége, ahogy ezt Bibó István írta.

Rád gondolok, innen a messzi Amerikából, barátom, te teli naptárú privatizátor, te elfoglalt pártvezér, te maffiás vállalkozó és te rettegő bankkirály. Nem csinálod rosszul. Nem csináljuk rosszul. Mégis, miért veszünk el önmagunkban? Kamasz öregemberek lettünk. „Átizzadt fekvőhelyeden / fölülve, halkán, betegen / - emlékszel? - azt mondtad nekem, / hogy ne hozzak virágot.” Viszek.

Washington, 1991. május 4.

Politika

„A legnagyobb baj az lenne, ha az emberek nemcsak a pártokból, hanem a parlamentáris demokráciából is kiábrándulnának” - olvasom egy nagy párt vezetőjének nyilatkozatát. Egy angol újságíró pedig azt kérdezi tőlem: „Mondja, miért nem politizálnak a magyarok? Nagy csalódás ez nekünk, hogy a magyarok nem akarnak élni a demokráciával, nem mennek el szavazni, közömbösek mindennel szemben.” Felidézem magamban boldog emlékezetű párttitkárom harsogását: „Nem értem, hogy miért ilyen közömbösek az elvtársak? Most, amikor minden lehetőségük megvan arra, hogy kifejtsék a véleményüket, hallgatnak. Hogyan javítsunk a hibáinkon, ha az elvtársak még csak nem is szólnak?” Na tessék. Csak nem akarom a mai megváltozott korszakot a pártállami diktatúrával összevetni? Csak nem az jutott az eszembe, hogy azok beszélnek a polgárok közömbösségéről, akik mindent megtesznek azért, hogy saját pártjukon belül se jussanak szóhoz más, vagy egyszerűen csak vélemények? Talán azok az értetlenkedők, akik úgy tartanak politikai gyűlést, hogy utána a párttagoknak vagy pártönkívülieknek csak arra van módjuk, hogy a jövőre halasszák kérdéseiket - „a képviselő úrnak nagyon kell sietnie, Budapest még messze van”, vagy „vegyék figyelembe, hogy az ügyvivő úr már a harmadik gyűlést tartja ma” -, esetleg tudomásul vegyék, hogy kérdéseikre nincs válasz. Járom az országot, és mindenütt nagyon dühös párttagokat találok. És ezek a párttagok nem a vetélytárs pártra haragszanak, hanem a sajátjukra. Még annyi haragvó megjegyzést az MDF-re és kormányára nem hallottam, mint MDF-tagoktól! A múltkor pedig az SZDSZ egyik képviselője állított meg az utcán, hogy saját pártját átkozza. Panaszaik, dűheik kísértetiesen emlékeztetnek az MSZMP-tagok 1987-88-as kifakadásaira. „Mi azt hittük, hogy egy szavahihető, demokratikus pártba léptünk be. Most meg azt látjuk, hogy valahol néhányan kialakítják a »pártvonalat«, a pártvezetők egy sajtóértekezleten közlik, hogy ez az álláspont, és nekünk képviselnünk kell. Senki nem kérdezi, hogy egyetértünk-e. Felszólalnak a parlamentben, anélkül, hogy előtte bármit megtudakoltak volna arról, ami a mi ügyünk. Felszólalok, azonnal a szavamba vágnak. Hogy már elkéstem. Ez már régen eldőlt. Aztán egy hét múlva az ellenkezőjét mondják annak, amit eddig állítottak, de nekünk azt is el kell fogadnunk.” Mivel a magyar pártok befelé a demokratikus centralizmus kellemesen hasznos elvét alkalmazzák, ahol demokráciára nincs idő és hely, annál több a centralizmusra, a pártokon belül gyorsan kialakult az a helyzet, amit a Kádár-kor hanyatló pártjában megismertünk: a vezetőknek alig van közük a tagokhoz, a tagok állandóan lázadoznak, hogy őket senki nem hallgatja meg, veszi figyelembe. És a vezetők - akár Kádár János - csak arra ügyelnek, hogy a frakciók ne támadjanak, hogy az elnökségben, az ügyvivő testületben legyen meg az egyensúly. „Ha a Politikai Bizottságban rend van, akkor a párt felől nyugodt lehetek” - gondolhatta Kádár János. Csak a palotaforradalomtól félt. A tagok soha nem juthattak abba a helyzetbe, hogy a vezetést megbuktassák, csak a vezetés egyik fele buktathatta meg a másik felét. Az MDF-tagok nem válthatják le az MDF elnökségét, az SZDSZ-tagok az SZDSZ vezetését, a Fidesz-tagok a Fidesz ügyvivőit stb. A pártrendszer úgy alakították ki, hogy ha a vezető kellően ügyel arra, hogy a vezetésen belül ne legyen még egy vagy két erős ember vagy csapat, akkor fittyet hányhat a tagok ordításaira. És ezt Antall József, Kis János, Orbán Viktor, Horn Gyula vagy Surján László jól tudják. (A kisgazda kivétel csak erősíti a szabályt.) Csak azt figyelj, hogy minden fontos területen legalább két ember veszekedjen a vezetői posztért, versengésük foglalja le őket, és ne lázítsák fel a pártot. (Istenem, hogy tudta ezt Kádár elvtárs!) Mégis azt hiszem, hogy a pártvezetők rosszul számolnak a tagság nélküli párt koncepciójában. Mert a párttagok mellett, hogy tömegesen távoznak a pártokból vagy visszavonulnak a pártélettől, ma már olyan csoportokba, horizontális közösségekbe kezdenek szerveződni, amelyek alaposan megnehezíthetik a „demokratikus centralisták” dolgát. Ahogy az MSZMP-n belüli szakmai körök, klubok, majd a reformkörök szétvitték a pártot és

kikényszerítették a változások egy részét, úgy következhet be, hogy megjelenik a tagok mozgalma a Demokratikus Demokrata Fórumért, a Szabad Szabaddemokraták Szövetségéért, a Fiatal Fidesz-ért vagy Szakértő Fidesz-ért, a Demokrata Szocialista Pártért stb. És miközben a különböző pártok vezetői egymást csépelik vagy egymással egyezkednek, saját pártjukban, saját parlamenti frakciójukban fognak viharok támadni. A magyar politizálásról a kül- és a belföld csak a pártvezetők szintjén értesül. A sajtó nem tud mit kezdeni a székesfehérvári vagy veszprémi Liberális Kör-tagok morgolódásaival, a szegedi vagy kaposvári MDF-klub düheivel, az önkormányzati vívódásokkal. Csak hozza, hozza szépen sorjában a frakcióvezetők, pártelnökök, vezetők nyilatkozatait, cikkeit, és megpróbál eligazodni azon, hogy milyen lehet a közöttük lévő viszony. Új kremlinológia ez. Új Fehér Házak, pártközpontok pletykáit, személyi váltásait, elejtett megjegyzések következményeit firtatják. De óvakodva az új kremlinológusok dühétől, mégis megkockáztatom: vajon nem volt-e másodlagos Aczél György és Gáspár Sándor viszonyának alakulása 1988-ban? Vajon nem azon bukott-e el Pozsgay Imre, hogy még 1989 nyarán is a Politikai Bizottságon belüli erőviszonyokat mérlegelte, s nem azt, hogy mit várnak tőle pártjának tagjai és a párton kívüli szimpatizánsok? Tudom, hogy ma nagyon lényegesnek látszik, hogy Pető Iván vagy Tölgyessy Péter játszik-e Kis János rendezésében, hogy kit húz elő Antall József varázsszákjából, de a szabaddemokraták vagy a magyar demokraták jövője mégsem ettől függ. Hanem, hogy merre tart az az erjedés, ami pártjaikban, tagjaik, képviselőik körében megindult. Ez az erjedés nem biztató a pártvezetőkre nézve, de reményt keltő az országban. A lázongó tagok többsége ugyanis nem ideológiai tanmeséket, parlamentáris taktikázásokat, széles elméleti okfejtéseket kíván, hanem gyakorlatiasságot, szakértelmet, konkrétumokat. A pártvezetők egymást és a közvéleményt rémisztgetik a másik pártjában levő vagy a pártokon kívüli radikális populizmussal. Sajnos, fel kell tételeznem, hogy a pártvezetők zömének jól jön egy-két populista, hogy saját józanságát, politikai értékét bizonyítsa. (Szilárd meggyőződése, hogy Antall József támogatása nélkül Csurka István már régen nem lenne a frakció középpontjában, hanem abban a sarokban ülne, amit az MDF-frakció józanon rá mért.) A pártok névtelen tagjai ma még nem tudnak hol megjeleneni. De figyeljük meg a gombaként szaporodó klubokat, alapítványokat, ahol különböző pártok tagjai szabadon találkoznak, s együtt szidják saját vezetőiket. Ma Magyarországon ez a politika. Heiner Müllertől megtudom, hogy Brecht az 1953. júniusi berlini felkelést így jellemezte: „A párt- és állami vezetésnek ez az első kapcsolata a néppel.” 1990 októberének végén a magyar pártvezetők első ízben találkoztak a néppel. Köztük saját párttagjaikkal. Örülnék, ha ebben az évben ez a rendes találkozó elmaradna. Ehhez azonban a pártok vezetőinek rendszeres rendkívüli találkozókra kéne járniuk tagjaikkal és a politizáló közvéleménnyel. Hogy holnap más legyen Magyarországon a politika.

1991. június 8.

Régi új helyzet

A koalíciós kormány a következő választásokig szinte megdönthetetlen. Alkotmányos úton az ellenzéki pártok képtelenek megingatni. (Nem alkotmányos útra szerencsére nem gondol senki.) A kormány és politikája állandósulhat, megnyugodhat. Ez jó is meg rossz is az országnak. Jó, mert a kormányzóknak az a félelme, hogy uralmuk csak hónapokig tart, s így az országot szpáhi-birtokként kezelik, megszűnhet. Dolgozhatnak koncepciókon, építhetnek szervezeteket, sőt, építhetik saját politikai személyiségüket. Rossz, mert berendezkedhetnek a lassú taktikázgatásra, az egyfelől-másfelőltre, a kádárizmust jellemző kormánypárti fölényre. Az elmúlt több mint egy év halogatásai, döntésképtelenségei vagy hektikus döntései nem tették elégedetté a lakosságot a kormánnyal és a kormányzó pártokkal, de az ellenzéki pártokkal szemben sem. Ez az elégedetlenség kisugárzik a pártok tagjaira is. És ebből az elégedetlenségből származik a jelenlegi kormányt fenyegető „szinte”. Szinte megdönthetetlen, de azért három politikai helyen sebezhető. Az első és legfontosabb a pártok belseje. A pártok nem egymásra a legfenyegetőbbek, hanem önmagukra. A csalódottság, az elkeseredettség a pártok alsó és középső szintjein kúszik fölfelé. Szerencsen vagy Nagykanizsán az MDF-tagok talán még elégedetlenebbek az MDF-központtal, mint a többi pártokkal. A vezetések elhanyagolták saját pártjukat, saját párttagjaikat. A kormánypártok törékenysége azt jelenti, hogy egyre hevesebb bírálat éri őket alulról. Megismétlődik a múlt, az MSZMP szétesési folyamata. Először mindenki a trónbitorlóktól fél, a palotaforradalomtól. Így az Elnökség - legyen az MDF vagy kereszténydemokrata -, azaz a „Politikai Bizottság”, az elnököt és csapatát, illetve embereit gyűjti egybe, kellően kipárnázva az elnök mögött a széket. Az ügyvezető alelnökök, titkárság, vagyis a „Titkárság” ugyancsak a felülről mozgatás, a szervezeti és pénzügyek összefogásának eszközei. Már nem ilyen könnyű a helyzet a parlamenti frakcióval, ahol néha-néha a lázadás jelei mutatkoznak. Végére a képviselőknek mégiscsak haza kell menniük, és mondaniuk kell valamit arra, mi történt az elmúlt hosszú hónapokban, mit tettek, mit nem tettek. Számon kérik rajtuk a kormány ígéreteit, az elmaradt intézkedéseket, a bal-fogásokat. De a legnehezebb dolga Antall miniszterelnöknek valószínűleg a Választmánnyal - „Központi Bizottság” - van, ahol nem hivatásos politikusok ülnek, hanem olyan vidéki értelmiségiek, akik a párttól nem a fejbőlintó János szerepet várják. Ma többen is ilyen vagy olyan eszmeiségű, liberális, keresztény, harmadikutas, nép-nemzeti stb. frakciókat várnak az MDF-en, a Kereszténydemokrata Párton, vagy az FKgP-n belül. Jobboldaliakat, baloldaliakat, centristákat stb. Én pragmatikus és gyakorlatias embereket, horizontális szerveződéseket - „reform-szövetségeket” (?) - várok, akik nem eszmei, hanem gyakorlati, szakmai alapon támadják saját kormányuk tagjait, a kormány politikáját, a vezetők kamarilla-megoldásait. Tanárok, mérnökök, vállalkozók, agronómusok nem jobb- vagy baloldaltól, nem konzervatív vagy liberális észjárás alapján, hanem termelőszövetkezetük összeomlása miatt, városuk akadozó önkormányzati munkája következtében, a privatizáció állami gondjait látva kérdezik a pártelnök-miniszterelnököt, minisztert: mit tettek, hogy ne így legyen? Mit tett az ipari miniszter, hogy a kormánynak és a társadalomnak világos képe legyen a nagyipar állásáról, a kisvállalkozások helyzetéről az iparban és a kereskedelemben? Mit tett a „bankügyi miniszter”? Mire jutottak a politikai államtitkárok? Kellenek-e egyáltalán? Nem én kérdezem, hanem talán kérdezi az MDF Választmánya, kérdezik a helyi MDF-szervezetek. Mint valószínűleg firtatják az egészségügyben, az oktatásban, a kultúrában, a szociális politikában történeteket vagy meg nem történeteket is. És a réges-régi, MSZMP-időkből származó kérdés: miért nem kérdez meg bennünket senki? Miért nem egyeztetnek velünk semmit? Miért az újságokból tudjuk meg, hogy mit döntött a fejünk fölött a kormány? Miért, miért? Nekünk kell itt elviselnünk a népszerűtlenséget, nem nektek ott a Bem téren. Ti beültök az autóba, s mentek vissza. Mi itt maradunk és magyarázkodhatunk. Magyarázhatjuk azt, amit mi sem

értünk és mi sem helyeslünk. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem populista dühök szólalnak itt meg. Nem a parlamentet akarják megszüntetni, nem tekintélyuralmat szeretnének, nem valamely néposztályt, társadalmi réteget kívánnak bűnbakként fejbeütni. Ellenkezőleg. Elegük van a vezetőség által terjesztett hitből, hogy ami nem megy, azért nem megy, mert az ellenzék áskálódik, mert a kommunisták szabotálnak, mert nyakunkon ül a régi. Túl sok idő telt már el ahhoz, hogy a kezdet nehézségeire lehessen hivatkozni. A pártokon belüli erjedés változtathat a kormányon, változtathat a pártvezetéseken.

Sebezhető a koalíció a benne lévő pártok hatalomátcsoportosulásától. A Kisgazdapárt új arculata csak ősszel fog kibontakozni. Úgy vélem, hogy Torgyán József visszatalált eredeti szerepéhez: népszónokból ravasz ügyvéd. S mögötte nem a kisbirtokosok népes és zavarodott tábora, nem öreg és haragvó kárpótlást követelők, hanem fineszes „nemzeti vállalkozók”. Azok, akik vettek maguknak egy pártot. Most először, egy körülírható gazdasági csoport belépett a politikába, és az értelmiségi elitek mellé letette mélynyomósos névjegyét. Érdekképviselő, kijáró párt. Ismerjük ezt is a kádári időkből, amikor a vállalati oligarchia részt kért és kapott a párthatalomból. Ez valóságos erő, amelynek lesznek nagyon konkrét követelései. Természetesen nem lép ki a koalícióból, csak újraformálhatja a koalíció és az egyes minisztériumok arculatát.

Végül, sebezhető a koalíció a vezetőkön keresztül is. A Kádár-kor hivatásos politikusai fel voltak készülve a „gyűrődésekre”. A véget nem érő értekezletekre, a fölösleges vitákra, a gyomorfájdító kisebb-nagyobb megaláztatásokra, arra, hogy olyan kérdésekben döntenek, amikről fogalmuk sincs. Nem voltak kiszolgáltatva a sajtónak, nem kellett elszámolniuk legkisebb rezdülésükről is. Nem nézték a népszerűségi indexüket, mert nem is volt ilyen. Az új kor politikusai nem hivatásos politikusok. A rájuk nehezedő irtózatot nyomást apparátusok, segítők, védők nélkül viselik. És csak látszólag veszik könnyedén és fölényesen, hogy életről s halálról döntenek. Csak látszólag emelkednek felül azon, hogy érzik a feléjük áramló hidegséget, ellenszenvet. Fáradtak, betegek, idegeik végén vannak. Megpihenni nincs is idejük. Egy hónap egy évet jelent. Egy év egy évtizedet öregít.

Régi új helyzetben vagyunk. Megint a pártokon belüli mocorgásokra kell figyelniük. Megint az érdekcsoportok behatolását szemlélhetjük. Megint a politikus személyiségek arcrándulásából, orvosi jelentéséből kell következtetéseket levonnunk. Ott vagyunk, ahol elindultunk.

1991. augusztus 31.

Ítékezés vagy bosszú?

Kelet-Európa országaiban az ős *igazságossági* tervekkel kezdődik. Cseh és szlovák, ukrán és magyar politikusok gondolkoznak el azon, hogy azután fennszóval is kimondják: ítélkeznünk kell az elmúlt negyven, ötven, hetven év bűnei és bűnösei felett. Természetesen nem leszámolni, de elszámolni. Nem célszerű ismét belebocsátkozni abba, amit az előző évi ilyen tervezetek kapcsán már tudósok és szakértők vitattak, mi is a bűnösség, ki kiről ítélhet, lehet-e, szabad-e parancsvégrehajtókat büntetni, vagy a parancsok kiadóit kell stb. Érdekesebb maga a jelenség, mint a felette folyó jogi, etikai tartalmú vita. Miért éppen most horgadnak fel ismét az indulatok? Miért működik ilyen ciklusszerűen az ilyen programok és tervezetek kidolgozása? Vannak egyszerű válaszok. A legegyszerűbb az, hogy nem tudom. Az emberi lélek kiszámíthatatlan rángásait nem tudjuk átlátni. A másik egyszerű válasz, hogy a gazdasági helyzet romlása, a távlatok beszűkülése, a társadalmi konfliktusoktól való félelem igazítja az ítélkező politikát Justitia kardjának emelésére. A rejtőzködő ellenség farkasfőjét, a sötétben bujkáló forradalmár képét ki lehet plakátírozni a munkanélküliek és az árákon kesergők elé. Harmadik egyszerű magyarázat, hogy valóban a titkos szabotázs, a hatalom- és tulajdonátmentők fékező szándékai miatt vagyunk itt, s leleplezésük, elítélésük erkölcsi megtisztulást s majdan anyagi jólétet hoz. Nagyon jó kis egyszerű magyarázatok ezek, amit meg lehet támogatni azzal is: lám, a nép hangja követeli az elszámolást, én csak szolgálója vagyok a népnek. Vagy megfordítva: a nép végre nyugalmat és megbocsátást akar és nem megtorlásokat. Attól félek, hogy még az egyszerű magyarázatokban is van igazság. Lélektanilag érthető, hogy vannak kifáradási szakaszok. A tizennégy-tizenhat órás öngyógyulásezők, feljegyzések tornyain ülő, küldöttségeket fogadó, telefonoktól őrzőgő politikusok, választóiktól dühített és elszomorított képviselők arra gondolnak, hogy csakis az ellenfelek mesterkedései miatt következhet be igyekecsük zavara vagy bukása. „Hozunk egy szabályt, és a kapcsolatokkal rendelkezők, a »régiek«, az ilyen-olyan volt főnökök megtalálják a mentséget, a kibúvót a szabályok alól. Mire oda jutunk, már régen elvitték az állam és a tagság tulajdonát. Ha pedig ellenőrzéssel, a szabály szigorításával, perrel, ügyéssel fenyegetjük őket, akkor vagy röhögnek rajtunk, vagy sívítanak, hogy a jogállamban hogy lehet így fellépni. Jönnek-jönnek a levelek, a telefonok. Ha engedünk, ha nem nézünk oda, akkor hozzánemértő balekok, száználmas törpék vagyunk, ha nem engedünk, ha felelősséget emlegetünk, akkor megintcsak hozzánemértők, de diktátorok, etatisták, antiliberalisok is vagyunk. Hát most hogyan tegyünk kedvetekre?” Elmondtam a lélektani folyamatot, leírtam a napról napra kialakult hangulatot. Az ostromállapot-érzést. És a kormánypárti politikusok, szakértők lelki kifáradása mögött ott az önigazolás megrepedése is. „Istenem, miért is vállaltam én ezt”, „kell ezt még nekem csinálnom?”, „ez már régen nem az, mint amire vállalkoztam”. És „hiszen még csak nem is ütöttünk”, „még csak nem is bántunk senkit”, „legalább változna valami, ha már nem szeretnek”. Mindez párosul a makacs gyanúval: „ellenfeleink, akik mindent tönkretettek, most újra uraskodnak, elrabolják a maradékot is, és röhögnek a markukba”. Sőt, „azzal dühítenek, hogy állítják, már minden készen volt, amikor mi jöttünk, a reformkommunisták már mindent elvégeztek, mi csak a készbe ültünk, s ahhoz se értünk, hogy megtartsuk”. „A sikert is elrabolták, a múltat is megrabolják.” Tudom, hogy senkit nem vigasztal, hogy meg lehet érteni a fenti érzeményeket. Félek, hogy ez az ostromállapot-érzés azért csap át a bosszú, a leszámolás haragjába, mert a politikusok szeretnék, ha szeretnénk őket. Ha választóiknak végre nyújtának valamit. A mezőgazdaságból élőknek az elhibázott kárpótlás mellett, helyett a szövetkezeti vezetők kitaszítását. Csakhogy, akár tavaly, az ostromállapot-érzésből könnyen lehet ostromállapot. Mert a kárpótlást azon az alapon akarták igazságosan elosztani, hogy a múlt rendszerrel elszámolnak. De ehelyett nem a korábbi hatalom élvezőit, a kisajátítókat vágta fejbe a kárpótlás, hanem a védtelen polgárt, aki semmit se vétett, csak élt a rendszerben, és

most adót fizet. Most sem a szövetkezeti vezetők, de semmiképpen sem valamiféle bolsevikiek járnak rosszul azzal, ha november elsejéig nem kaphat hitelt a mezőgazdasági szövetkezet. Ellenkezőleg. Az összeomló szövetkezetek hitelből szerettek volna betakarítani és elvetni. A tagoknak ezután nem lesz munkája, nem lesz földje, az országnak pedig lesz egy dühös parasztsága. Tudom, tudom, vannak községek, ahol MDF-gyűléseken a szövetkezeti vezetők akasztását is el tudják képzelni. Ettől azonban sem az agrárválság nem oldódik meg, sem ez a társadalom nem lesz gazdagabb és boldogabb.

Az ítélkezés nem lehet politikai. A bosszú politikai lesz. Az ítélkezés szakmai és erkölcsi lehet. A bosszú hozzánemértő és erkölcstelen lesz. Ítéletünk azokat kell, hogy érje, akik az elmúlt évtizedekben hozzánemértő módon gazdálkodtak, vezettek iskolát vagy kórházat, ábécét sem ismerve irányítottak közigazgatást. (Az előző rendszer nem azért dőlt meg, mert kommunista volt. Azért kellett összeomlania, mert a vezetők és beosztottak 1985 után megduplázták az adósságállományt, mert képtelenek voltak megfelelni a fogyasztók, a világot látott magyar polgár igényeinek. A jelenlegi rend, a mai koalíció sem azért fog elbukni - remélem -, mert nemzeti, mert harmadikutas, mert vezetői így vagy úgy ágálnak, hanem mert a választók arról ítélnék: értenek hozzá vagy sem.) A bosszú azokat váltja le tömegesen, akik nem tudtak elég gyorsan bőrt váltani, akik valamiféle politikai szempontból bizonyulnak alkalmatlannak. Az ítélkezés erkölcsé végre valódi ügyekben fog rendet mutatni a privatizálásban, erkölcsileg fog igazolni egyeseket szakmájukban, s fog kitaszítani másokat, akik szakmailag nem feleltek meg a szakmának. Az ítélkezés biztonságot ad, nem felmentést. A bosszú bizonytalanságot szül és bűnöket. Ha valaki azt érzi, hogy bármikor a nyomába szegődhetnek, bármikor „múltja miatt megfogható”, akkor sok olyasmire képes, amit különben nem tenne meg. Akkor igyekszik minél gyorsabban felhalmozni, amit lehet, besúgni-kisúgni, a törvényeket - az „ő” törvényeiket - magára nézve nem elfogadni. Átéltük már, hogy mivé alacsonyíthatók emberek. Éljük már át azt is, hogy miként magasíthatók. Egy bosszúálló ország, egy irigy, fenekedő nemzet nem lesz gazdag. Ez az ország, ez a nemzet még nem ilyen. Ne is tegyük ilyenné.

1991. szeptember 14.

Háló

Hogyan sikerült elérnünk, hogy az első szabad és független magyar kormány tagjai jobban megvetik, néha gyűlölik egymást, mint politikai ellenfeleiket? Nyilvánosság előtt gúnyolódó kirohanások, lenéző megjegyzések, egymás konspirációval vádolása. Az újságírók fel sem merik tenni a kérdést egyik vagy másik miniszternek: „becsül Ön valakit a kormányban?” „Hol, kérem? Önmagamon kívül, ugyan kicsodát?” - hangzana a meglepett válasz.

Természetesen nem értem a minisztereket, hogy miért nem szeretik, tisztelik egymást, amikor olyannyira szeretetre- és tiszteletreméltóak. A kormányülések zsongítóan édes nyugalomban alvásukkal nem zavarják egymást, sohasem kellemetlenkednek azzal, hogy a „nicsak, miért nem olvastad saját előterjesztésedet” kérdéssel zaklassanak, nem akadályozzák a Professzor urat, hogy a dolgozatokat kijavítsa - hit, remény és szeretet lakozhatna bennük. Nem lakozik. „Munka! tehetség! érdem! - ugyan! Klikkhez kell tartozni!” - kiált fel Stendhal ironikusan. Csakhogy a miniszterek nemhogy nem barátok és társak munkában, tehetségben, de még csak nem is klikktársak. „Még klikkalakításra sem vagyunk alkalmasak” - ismeri be bölcselkedve egyikük.

Mégis, mire vezethető vissza, hogy a kormány tagjainak gazdaságpolitikája, filozófiája ennyire különbözik egymástól, hogy személyeskedő támadásokba mennek egymással szemben? Talán három okra. Az első közismert. Amikor Kádár Béla megfogalmazza ellenérzéseit Kupa Mihállyal szemben, akkor ennek mély gazdaságfilozófiai gyökerei vannak. Hisz abban, hogy utak átvághatók, az ugrások megtehetőek, hisz a „most vagy soha”-ban, az állami beavatkozás hatásosságában, az ésszerű gyorsításban. És tart a kádárjánosi lassúságtól, kacskaringóktól, a lezuhanástól, a pillanat elmulasztásától, az államtalanítás káoszától, a pénzügyi visszafogástól. Pozitív hitét a délkelet-ázsiai sikerek, félelmét a latin-amerikai, ázsiai sikertelenségek erősítették meg. Erre tette föl kutatói teljesítményét. Látószöge világos, okfejtése érthető. Kupa viszont nem hisz abban, hogy a kanyarok kiegyenesíthetők, hogy éppen ezen vagy azon a pillanaton múlna a nemzet és gazdasága sorsa, látott már elég állami intézkedési tervet, beavatkozást, hogy meggyőződjék hatástalanságukról vagy éppen ellentétes következményeiről, és ismeri a gyorsítás, az ankurbelung súlyos hátrányait. Tapasztalatait a magyar fejlődésből, az 1960-as évek reformista és ellenreformista nekilendüléseiből, bürokratikus játszmáiból vonta le. Talán másként értékeli a Kádár-kort, mint ellenfele, talán annak pozitív ágán kíván továbbhaladni - most, amikor a negatív ágán haladunk. Mindez eredményezhetne korrekt és tartalmas vitát közöttük. Nem eredményez. Paradox módon nem Kádár Béla elmélete áll össze jól olajozott, etatista programmá, bürokráciák intézkedési tervévé, hanem Rabár Ferenc és Kupa Mihály állítottak össze liberalizáló programokat, amelyeket Kádár Béla csak oponálni tudott. Kupa Mihály helyzeti előnye, hogy hivatalnokként meg tud csinálni egy tervezetet, amely igazgatásilag levezényelhető, Kádár Béla tudósként nem. Kellemetlen. De ettől még nem kellene gyűlölködve egymásnak menniük, nem kellene két repülőút között sziszegő sértéseket szórniok a levegőbe. Rendben van, nem becsülik sokra egymást, na jó, nem lesznek egy klikkben, de miért az összeütközés? Agresszív személyiségek? Azok. A rejtély kulcsa mégsem ez, hanem a dolgozatok fölött tépelődő Professzor játszmaépítése. Az Antall-kormány meghatározó működési elve: versengés és versenyeztetés. A minisztereké és az államtitkároké. A versenyfeltételek teremtetője, a játszma szabályainak kialakítója, egyetlen bírója a miniszterelnök. Egyes miniszterek ezt oly mértékben a sors rendelésének tekintik, hogy alvásukkal bizonyítják, méltóak a kormányfő kifürkészhetetlen szándékainak teljesítésére. De Kádár és Kupa bementek a pályára, bizonykodnak és harcoskodnak. Az életükért futnak. 1990 „áldozatai” Rabár és Matolcsy voltak. Ki lesz 1991-é? A Kádár János által kiépített információs- és alkurendszer közepén most más ül. A háló megszöve. A legyek vergődnek. Nem rossz. Becsülhetik így egymást? Magukat? A gazdaságfilozófiai eszmék tanácstalanul gomolyognak a cigarettafüstben.

1991. november 14.

Nyugalom

Nyugalom - mondanám, ha nem félnék attól, hogy kitör a pánik. A belénkbútt rossz szellemek nem jönnek, hanem mennek. Áltatom magam? Füttyörészek a sötétben? Nem olvastam a számtalan híradást, nem látom az ezernyi jelet? Nem akarom látni? „S miért gyújtjuk föl városunkat hétfelől? / Miért fröcsögnek gyűlölködve szenátoraink? / És miért szaglanak bosszútól szóvirágaik? / Miért kívánják vérrel jóllakatni azt / akinek nem tudnak kenyeret adni? / Mert tudják, hogy a barbároké a jövő, / s most várják a barbárok tankjait. / Így veszi kezdetét a fényes örömnép; / van pellengér, vesszőfutás, társastánc, virsli, sör... / S lemegy a nap. Csak tank nem jön sehonnan egy sem. / Csoda-e hát, hogy elfog bennünket a csüggedés? / Miben bízunk, ha már a tankokban sem bízhatunk? / Csak másnap jön a limesek felől a hír, hogy semmi vész... / Van megoldás. Vannak barbárok. Mi vagyunk azok.” Más már sokkal előbb olvasta és búsulta Orbán Ottó versét, nekem csak ezen a barbár-hírekkel teli héten jutott a kezembe. Nyugtalanító.

Első, egy év előtti tépelődő írásom egy blokádnak megválaszolatlan kérdéseiről szólt. Most látom, hogy az utolsók közül való egy újabb blokádnak kérdéseit rendezgeti. Lélekben állnak az államigazgatás tisztviselői, a szakértők, a bankárok és a vállalati emberek. Talán a folyosókat állják el, talán az irodák ajtaját. Vagy csak azt a lelki ajtót reteszelték be, amelyen keresztül kormány, ellenzék, politikus, ideológus szakértelmükhöz, tudásukhoz juthat. Szolgáljon titeket az öreg ördög! A fáradt, dühös kormányférfiúk sértetten állnak e lelki blokádnak előtt. A vita barbár. Nincs érv. Hisztéria. És mégis azt állítom, hogy nem növekszik, hanem pusztul a barbárság. A modernkori barbársághoz mítosz és erő kell. A mítosz fogyóban, az erő igazán sosem volt meg. Egy éve még elő lehetett állni egy nemzeti mítosszal, el lehetett mondani tizenötmillió magyar képviselőt, a határok átjárhatóságát, s lehetett vitatkozni azon, hogy ki a jobb magyar. Ma, a háborgó tenger közepén elfogyott a miniszterelnöki mítosz, elfogyott az átjárható határ. Erdélyi magyarok állnak többórás sorban határainkon, tőlünk kérnek munkavállalási engedélyt, s csak kiderült, hogy a nemzeti érzület mit sem ér gazdasági és politikai alapok nélkül. Ám tessék a korábbi „mélynemzeti” jelszavakkal előállani a konkrét aprómunka helyett! Látni fogják, hogy a magyar társadalom érdektelenül vagy megvetéssel utasítja el azokat. Egy évvel ezelőtt, sőt még fél éve is, komoly félelmek voltak egy keresztény kurzustól. Mondhatja-e ma komolyan valaki, hogy a társadalmat egyre jobban előntik a kurzusirodalommal, hogy ugyanez a társadalom az egyházi hierarchiáktól várja mindennapi életében a boldogulását, vagy éppen ezek a hierarchiák már mélyebbre tudtak volna hatolni a felszínnél? Az elmúlt időszakban a népi-nemzeti sajtó teli volt a radikális liberalizmussal való rémítgetéssel, amely majd jakobinus ösztöneivel elvakítja a társadalmat. Hát bizony sok minden homályosítja a magyar társadalom szemét, de legkevésbé az, hogy radikális liberalizmusokkal fertőződjön. A valódi és a képzelt liberális mítosz éppúgy lepergett az idő rokkáján, mint a nemzeti vagy a keresztény. Ma épp annyira undort kelt, ha valaki a szabad piacot, Európát, a demokratikus Nyugat segítségét szajkózza, mint ha éppenséggel a keresztény Európába jutást hangoztatja, amiről senki sem tudja, hogy hol is található. Ma már pragmatikus népünk nem menne ki Bush elnököt éljenezni az esőben, nem hiszi, hogy elég piacot kiáltani helyett, demokráciát ordítani diktatúra helyett, német zászlót lobogtatni vörös zászló helyett, és a dolgok megoldást nyernek. Mára a kommunizálás maradt a munkanélküliség és az infláció, az önkormányzati tehetetlenség, a növekvő bűnözés feledtetésére. Az utolsó mítosz. Mennyi ideig nyúzhatják? Hetek, hónapok? De lehet-e a türelmetlen Nyugatnak és a még türelmetlenebb magyar polgárnak beadni, hogy bármiféle felelősségrevonással javítható a gazdaság helyzete, és attól lesz jobb, hogy azok csinálják, akik nem

értenek hozzá, de feltétlenül megbízhatóak? Ráfoghatjuk bajainkat a környező nemzetekre, a szovjetekre - már nincsenek -, a cigányokra, a zsidókra, a kommunistákra és a reformkommunistákra, a liberálisokra és a radikálisokra, a nemzetiekre és a népiekre, a keresztényekre és a „nemzeti liberálisokra”, egyszóval csíholhatunk bármilyen mítoszt, ettől állapotaink csak tovább rosszabbodnak, a 320 ezer munkanélküliből ettől még 550 ezer lesz jövőre, vállalataink összeesnek. Hála istennek, a mítoszok már csak a politikusi fejekben gomolyognak, s minél messzebb vagyunk 1990 tavaszától, minél inkább látjuk a mítoszok romboló hatását a környező országokban, annál inkább menekülünk előlük.

Ha nincs mítosz, akkor jöhet a nyers erő. Nem lelkesítés, hanem megfélemlítés és édesgetés. Kirúgás, fenyegetés, kicsapatas az egyik oldalon, karrier, cím, rang a másikon. Betörés. Csakhogy az erőnek is két feltétele van. Az egyik az anyagi oldala, vagyis a gazdasági kompenzálás, illetve az életlehetőségtől való megfosztás. A mai politikai erőknek nincsenek, vagy nagyon korlátozottak az anyagi erőik. Elvenni, megfélemlíteni csak meghatározott körben tudnak. Adni, karrierpályát nyújtani ugyancsak korlátozottan. Az erő másik oldala az intézményi, közigazgatási, közhatalmi erő. A Kádár-kor végére a központi államhatalomnak ez az ereje megfogyatkozott. Az Antall-kormány idején a napfogyatkozás folytatódott.

Nincs új korszak. Ne higgyük, hogy a barbár dilettánsok hosszú népvándorlására kell berendezkednünk. Próbálkoznak. Ez a dolguk. Visszaverjük. Azért edződünk egy korábbi, nem kevésbé rossz időben. Megint próbálkoznak. Végül is mit vártunk? Hogy belátják és szó nélkül mennek? Nem ismernénk már az összes szokásukat? Dehogynem. Nem azért csapkodnak-e, mert bizonytalanok, mert maguk sem hisznek magukban? Nem láttuk-e már korábban többször, hogyan fogy el, roppan meg egy apparátus, hogyan gyámoltalanodnak el agresszív politikusok? Van okuk a félelemre? Van. Megoldást kellene találniuk. Nem tudnak. De lehet-e még megoldást találni? Igen, lehet. Ha ők nem, majd mások. Lesznek újra új emberek és programok. Ahogy voltak 1981-82-ben, vagy 86-87-ben. A várakozás erre van, s nem mítoszokra, címek és stráfok osztogatására. A mítoszok és az osztogatók nagyon láthatóan átmenetiek. A bajok mélyek, s ez a társadalom csak mélybetekintő programokban fog bízni. Írja ezt miniszter, ellenzéki képviselő vagy öt fiatal egy padlásszobában.

Nyugalom. A fagy katalógusát már átlapozta. Most már jöhet valami más.

1991. december 7.

Május 35

Május 35

Meglepődtem. Gyorsan döntött. A meghívó homályos volt, előterjesztés nem érkezett vele. „Tisztelt uraim” - kezdte -, „azért jöttünk össze, hogy az adósság kérdésében állást foglaljunk. Tudom, hogy ez a kérdés mennyire kényes, sokan úgy vélik, hogy még tárgyalni sem szabad róla, de megint mások szerint az adósság, a privatizáció és a szovjet piac az a három fő kérdés, amire azonnal választ kell találnunk. Én személy szerint az utóbbiakkal értek egyet. Nem készítettünk előterjesztést, de néhány meghívottat felkértem, hogy álláspontját ismeresse. Van valakinek előzetes kérdése?” A bankelnök kissé félrehajtotta a fejét és belekezdett: „Kell ez most? Semmi szükségét nem látom, hogy napirendre vegyük ezt a dolgot.” A miniszter merev arccal ült. „Befejezted? Kérem, figyeljenek ide. Magyarországon azért nem lehet semmit sem csinálni, mert itt mindenki mindent kifecseg.” Ő elsőként - sűgom szomszédomnak. Nevetünk. Szigorúan néz. „Nem kell ezen röhöcsélni. Úgy látszik, elfelejtettük már, hogy Kádár Jánosnál a PB nemcsak azt jelentette, hogy Politikai Bizottság, hanem azt is, hogy Pofa Be. Tehát az első dolog, pofát befogni. A második dolog, hogy nem beszélünk róla. A harmadik, hogy kuss. Remélem, elég részletesen adtam elő a magyar történelmet. De a kifelé kuss nem hozhatja azt, hogy nem is gondolkozunk. Odakint megindult valami. A lengyel és a bolgár adósságcsökkentés után nem lehet úgy tenni, mintha semmi sem történt volna. Nem értek hozzá, de a tárgyalásaimból azt szűrtem le, hogy a fejletlen adós országokkal az adósságcsökkentést fogják játszani - bár rajtuk már az sem segít -, a közepesen fejlett adós országokkal, mint Magyarország, ez nem megy, tehát valami egészen új dolgot kell kitalálni. Sikerült megértetni velük, hogy minket nem büntethetnek azért, mert nem tagadjuk meg a fizetéseket, hanem folyamatosan fizetünk. De nekik sem jutott még semmi az eszükbe, ahogy sajnos nekünk sem. Ha pedig tőlük várjuk a megváltó ötletet, akkor még sokáig várhatunk, mert azok is ugyanolyan bürokráciák, mint a mieink, ha nem inkább a szovjetekre hasonlítanak. Nekünk kell valamit kiötlönnünk, hogy azután átadjuk nekik. Utána megtapsoljuk őket, milyen ügyesen eszükbe jutott. Térjünk tehát vissza a napirendhez, és tudomásul veszem, hogy te nem akarsz ebben állást foglalni. Hozzászólások?”

Körtefejú. Okos. Negyven év adminisztratív tapasztalat. Mindenkit látott már. Mosolyog. „Javasoltam a tárgyalást. Nem tehetünk ekkora terhet a lakosságra, ha minimális esély van arra, hogy könnyíthetünk. Mindvégig hangsúlyozni kell, hogy nem mi, hanem ők akarják, kezdeményezik. És szerintem valóban akarniuk kell, hacsak nem nyugodtak bele, hogy valamennyi kelet-európai ország elbukjon. A lengyel kísérlet, a kedvencük katasztrófa. Ebből tanulniok kell. A tárgyra térve, azt gondolom, hogy össze kell gyűjtenünk az eddigi tapasztalatokat, ha eddig még nem tettük volna meg, és azokból kell újabb variánsokat kidolgoznunk. Érzésem szerint az adósságcsökkentésbe sohasem fognak belemenni, nem is erre kell próbálkoznunk. Most hallottam egy új és jó szót: adósságátstrukturálás. Ez azt jelenti, hogy haladékot kapunk a törlesztésre, és a kamatokat valahogy átválthatjuk működő tőkére. A törlesztést egy pillanatig se tesszük kétségessé, nem kérünk átütemezést, csökkentést, csak időben és formában átszerkesztjük az adósságunkat. Ami pedig a fecsegést illeti, mindenkit megnyugtathatok, fecsegtünk Rákosi és Kádár alatt is.” „De nem ennyire, hogy a másnapi újságban egy állami tisztviselő elmondja a legtitkosabb szándékainkat.” „Ez a demokrácia ára.” „Ez a kelet-európai, magyar mindentudó demokrácia ára.”

Amerikai ezredes. Lassan beszél, mintha fordítaná a szavakat. Minden pontokba szedve. „Három lehetőség van. Egy: nem csinálunk semmit, fizetünk és várunk. Kettő: kidolgozunk egy adósságkonceptiót, egyeztetjük és átadjuk a nemzetközi pénzügyi szervezeteknek. Három: komolyan vesszük magunkat és végre készítünk egy átfogó stratégiai tervet, amelyben összefügg az adósság, a privatizáció, a bankrendszer átalakítása és az egész gazdasági

politika. Azért javaslom a harmadikat, mert vége annak az időszaknak, amikor azt mondhattuk, hogy ezt akár guggolva is kibírjuk. Le fognak minket értékelni, közepes adósok leszünk, nem akarnak hozzánk befektetni. A chileiek teljes titokban az adósságleveleiket beváltották állami vállalatok tulajdonára. Egy 80 \$-on álló adósságlevelet az ottani Vagyongyűjtemény 100 \$-on fogadott el állami vagyontulajdonra. Ennek a vagyonnak a privatizálásából évi két milliárdot hoztak be, úgy, hogy nem engedték a profitot évekig kivinni, hanem vissza kellett fektetni a chilei gazdaságba. Egyetértek a miniszter úrral, hogy vagy mi találunk ki valamit, vagy veszteni fogunk.” Hallgatás.

Gyomorbajos arckifejezés. Fogak közt szűrt mondatok. „Egyetértek az óvatossággal, de azzal is, hogy most kell, és nekünk kell hozzáfognunk. De ehhez nagyon kifinomult tárgyalási technika kell. Először is ki kell nevezni egy teljhatalmú biztost, aki csak a miniszter úrnak tartozik beszámolási kötelezettséggel, és akinek nincsenek támadható kapcsolatai a hitelezőinkkel. Ennek a biztosnak kell kidolgoztatnia a technikákat, az eljárási módokat. Én elszórtan tartom, hogy egyik vagy másik megoldás mellett elkötelezzük magunkat. A sürgős az, hogy nekifogjunk a munkának.”

Óvatosan szólok közbe: „Bocsánatot kérek, ha messzebbre kalandozom, de nem volna célszerűbb előbb eldönteni, hogy a kormány hogyan is határoz külgazdasági, külpolitikai kérdésekben? Mert itt nemcsak az a baj, hogy pofázunk, hanem az is, hogy mindenki tárgyal mindenfelé, mindenről. Talán ha a kormány végre alakítana egy összehangoló szervezetet - mondjuk a Nemzetközi Pénzügyek Bizottságát -, amely kidolgozná nemcsak az adósság és a privatizáció, hanem az adósság és a szovjet kereskedelem, szovjet adósság összefüggéseinek megoldását is. Addig csak találgatunk. Nem vagyunk irigylésre méltó helyzetben. Talán célszerű lenne, ha az adósságátstrukturálást nem annyira az iparvállalatok privatizációjával, mint inkább az infrastruktúrával és a környezeti problémákkal hoznánk kapcsolatba. De a legjobb az lenne, ha több, megalapozott változat készülne.”

Jegyzeteimből látom, hogy a többi hozzászóló az előzőeket ismételte, hárman pedig a téma elvetését javasolták. A miniszter hátradőlt. Bólogatott. Néha odavetette a kabinetfőnökének: írtad? Azután bezárta. „Nagyon hasznos volt, köszönöm. Nem tudom, hogy mire jutunk. Ez egy ilyen kormány. De ígérem, hogy minden javaslatot meg fogok fontolni, és ami rajtam áll, megteszem.” Az előtérben még beszélgetünk egymással. Lesz ebből valami? Ki tudja?

Egy hét múlva borítékot kapok. Benne az értekezlet emlékeztetője. Viszem haza. Fekszem az ágyon. Kislámpám fénye a cím fölé esik: „kérem, hogy a május 35-i értekezlet anyagát a legszigorúbb titkossággal kezelje!” Mellettem motozás. Flórika a legszigorúbban titkos anyag harmadik oldalát rágja, elégedetten. A másik szobából hallom Ringelhuth bácsi hangját: „hahó, irány a Csendes-óceán!” Kinyitom a beépített szekrény ajtaját, sötétben ásít a mélye. Május 35. Hahó, irány a Csendes-óceán!

1991. május 11.

És eljő az ősz

Ha én kormány lennék, tartanék az ősztől. Ha én bankelnök volnék, ősszel elbujdosnék. Ha én vállalatvezető - hohó, elnök-vezérigazgató - szerepében játszanék, ősszel kivándorolnék. Kellemes, puhán-meleg, lágyan simogató szeptemberünk és összebolydult fényű októberünk lesz. „A dal lejön és a szív fölmeleg és az élet elúszik az utcába lenn, mint világos nehéz folyófenéken.” Egy bizonyos: ősz lesz.

Ha én kormány lennék, tudnám, hogy megint vérig sértettem a népet. Az úgy kezdődött, hogy a kormány nevű bizonytalan valami az elmúlt decemberben fenyegetően azt ígérte: lesz itt nadrágszíjmeghúzás, nincs mese. Először árat emelek, megszigorítom a hiteleket, fenntartom a bérek fékét, megkeményítem az adók beszédését, rákényszerítem a lakosságot a lakás hitelkamatainak visszatérítésére. Vér és könnyek a kibontakozás érdekében. Ahogy már egy évvel korábban. Amint két évvel ezelőtt. Változatos új program. Azután januárban és februárban elkezdődött az ígéretek beváltása. (Figyeled, kisfiam, ha rosszat ígérnek, azt mindig beváltják.) Csak a tavaszi langyosabb szellőkkel, a középosztályi felmordulásokra, március és május között lazult el a fenyegetés: az árintézkedéseket széthúzták, a lakáshitelek visszatörlesztésében a határidőket módosították, s hogy, hogy nem, az adók befizetésénél a szigorkodásokat jövőre hagyták. Megindultak a tavaszi béremelések, a húsvéti jutalmak. A tavaszi dühök lelohadtak, a januárban felemelkedő öklök áprilisban a zsebbe kerültek. Ők árat emelnek, én nem fizetek adót - mondják a kettős jövedelmű középrétegek. Aki rosszul jár, a megfogható egykeresetű, bérből és fizetésből élő polgár. Csakhogy ő fél, félti az állását. Júniusban és júliusban mégis előáll bizonytalanul, várakozóan. A korábban erős munkáscsoportok sztrájkkal fenyegetőznek. A szakszervezetek kivonják ősi kardjukat. Alkudozás. A végeredmény: kölcsönös engedmény. Az engedmény következtében érezhető a költségvetés széthullása. Megint rá kell taposni a fékre. Vissza kell fogni. Meglendülnek az árak. És eljő az ősz. A középrétegek már elfeledték, hogy mennyi volt az előnyük adóik eltitkolásából, sőt, jövő évi, keményebb adóikra gondolnak. Dühöngenek az árakon, a bizonytalan beruházási helyzeten. A kormány tehetetlenségén. A munkáscsoportok egy erős ágazat tiltakozására várnak, hogy felsorakozva mögé, bért követeljenek. De hisztérikus telefonokat kap valamennyi miniszter a szovjet felé szállító iparvállalatok vezetőitől, egymás hajába kap az exporthitelt követelő NGKM-miniszter és a rogyadozó költségvetést tartó pénzügyminiszter. Ha én kormány lennék, tartanék az ősztől. Melyik útvonalon fognak tudni behajtani a parlamentbe? Ki fog és kivel tárgyalni?

Ha én bankár lennék, nagyon nyugtalanzkodnék. Agráros ügyfeleim naponta hívnak fel, hogy zöld hitelért folyamodjanak, könyörögjenek, átkozódjanak és káromkodjanak. Nem fognak aratni, betakarítani - meg fognak ölni. És mondhatom én nekik, hogy a Nemzeti Bank így, a Pénzügyminisztérium úgy, ősszel a bankelnökök fognak, nyakukban szép kis táblácskával álldogálni. Rajta a felírás: tönkretettem a mezőgazdaságot. Vagy: nem adtam hitelt, hatalomátmentő bitang vagyok. Traktorok állják körül a székházat, harsány kiáltások verik fel a bankfolyosók csöndjét. Az iparvállalatokba befagyott hitelek után, most itt egy még veszélyesebb, összeomló ágazat. Ha én vállalati vezér volnék, ezt az őszt nagyon nem szeretném. Fejem fölött hadonászik minden kormányszerv, hogy privatizáljon vagy ne privatizáljon. A munkások a gyárudvaron a munkástanácsot szervezik. A beosztott vezetők azon gondolkodnak: érdemesebb-e önálló kisvállalkozásba menni, vagy a bukásomra, halálomra várni. Ha én vállalatvezető lennék, nem tudnék hová menni.

És az őszön nem lesz jó magyar polgárnak se lenni. Ha én magyar polgár lennék, nem akarnék az lenni. Nem vigasztal, hogy nem szeretnék román, szerb, lengyel, orosz, cseh polgár se lenni. Azért én mégis magyar polgár vagyok. Mert amióta a delfin visszanézett, jól tudom: „A hóhér ismerős ott. Előbb ezt mondja: »ne tessék félni, nem fog fájni« / De most fáj valami. Talán a májam. Vagy az anyám.” Nagyon fáj. Nem megy.

1991. július 13.

Tulajdon

Tisztelt Professzor úr! Levelében írja, hogy az amerikai tudományos és üzleti közvélemény tanácstalanul áll a magyar kárpótlási vita előtt. Kérdezi, mi az oka, hogy a magyar privatizáció ilyen nehezen megy, hogy ilyen lassan jutunk előre. Megértem kétségeit és tépelődését. A magyar átalakulás kulcskérdése a tulajdon kérdése. És még mindig nem találtunk megoldást a tulajdon fő kérdéseire. Az új koalíciós kormány kormányzati filozófiája egy duális tulajdoni szerkezetben gondolkodott. Van egyfelől a nem-hatékony, ellenőrizetlen kommunista állami tulajdon, amelyet privatizálni kell, másfelől a személyes, hatékony és ellenőrzött magántulajdon, amelyre át kell váltani. E duális megfogalmazást Ön is jól ismerheti, hiszen nemzetközi tekintélyű közgazdászunk, Kornai János fogalmazta meg *Indulatos röpiratában*. A duális tulajdoni szerkezet azt jelenti, hogy minden nemszemélyes, nem közvetlenül ellenőrzött magántulajdon vagy közvetlenül állami tulajdon, vagy a magántulajdonnak csak imitációja. Így, a szövetkezet csak korcs állami tulajdon, az intézményi tulajdonosok - a bankok, biztosítók, társadalombiztosítások, önkormányzatok - szimulációk, amelyek csak az állami tulajdon fedezésére jók. A kormányzati filozófia természetesen nem ragaszkodott a fentebb leírt tudományos ortodoxiához, hanem a személyes magántulajdon és az állami tulajdon közé beengedte az önkormányzati tulajdont is. Úgy hiszem, hogy az elméleti vita a tulajdon duális vagy plurális felfogása között van a magyar közgazdászok között. A közgazdászok jelentős csoportja a nyolcvanas évek eleje óta arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állami tulajdon maga is osztott, és az állami tulajdonról nincs és nem is lehet közvetlen áttérés a személyes magántulajdonra.

Ezek a közgazdászok a Kádár-kor kései szakaszának tulajdoni szerkezetét úgy értékelik, hogy megindultunk egy vegyes gazdaság felé, ahol már nem volt egységes, hierarchikus állami tulajdon, amelyet központilag irányítanak, sem egy rejtőző, lopakodó kis magántulajdon, ahová a társadalom vállalkozó része menekült. Az állami tulajdon felemás résztulajdonokra bomlott, ahol résztulajdonosi hatalmat gyakorolhattak a vállalati központ menedzserei, a gyáregységek főnökei, az erős munkáscsoportok a műhelyekben és a különböző államigazgatási szervezetek. A szövetkezetekben még inkább érzékelhető volt ez az osztottság. Ezt az államinak nevezett tulajdont nem választotta el kínai fal a második gazdaságban megjelenő kistulajdonoktól, az 1981 utáni kisvállalkozások tulajdonaitól. Ellenkezőleg. Kölcsönösen egymásra épültek. A magyar tulajdonosi szerkezet felemásságát bizonyította és bizonyítja ma is, hogy nem lehet pontosan szétválasztani, hogy hol végződik az „állami tulajdon” és hol kezdődik a „magántulajdon”. Egymásba fonódó vegyes tulajdonok éltek és élnek ma is a gazdaságban. A Janus-arcú tulajdon legismertebb példái a második gazdaságbeli háztáji, a vállalati gazdasági munkaközösségek.

Amikor a nyolcvanas évek elején arra a következtetésre jutottunk, hogy nem lehet „megtisztítani” a gazdaságot, vagyis egy homogén tulajdoni forma helyébe egy másik homogén tulajdoni formát állítani, ennek három oka is volt. Talán a legdőntőbb, hogy a gazdasági élet menete azt mutatta: nincs az a kormány, amely az angol típusú, vadon nőtt kertből franciakertet tudna varázsolni. Az élet sokféle tulajdonosi formát produkált, amelyek akár tetszenek nekünk, tudósoknak, politikusoknak, akár nem, változtatni rajtuk keveset vagy semmit sem tudunk. A tulajdoni formák pluralitása tény. Aki a felemás formákat egyetlen igaz formába akarja beletuszkolni, ugyanúgy jár, mint a negyvenes évek végének államosítói. A privatizáció nem fordított államosítás. A plurális tulajdonosi rendszerben való megegyezés másik oka az volt, hogy a közgazdászok nem tudtak megegyezni abban, melyik forma is igazán hatékony: az önigazgatói-önkormányzati, a nyugdíjpénztári, a holding-részvénytársasági, a személyes magán. Minden javasló annyira utálta a másik által javasoltat, hogy kölcsönösen

kimutatták egymásról, mennyire nem hatékony, nem piaci a forma, amit képvisel. Így azután csak abban tudtak megegyezni: virágozzék száz virág, meglátjuk, hogy melyik fog életben maradni. A harmadik ok, ami a plurális tulajdoni szerkezet mellett szólt, hogy úgy tűnt, csak egy vegyes rendszerben leszünk képesek viszonylag gyorsan lebontani a hierarchikus állami tulajdon magját, megtörni az államigazgatás erejét. Egyesek szerint egy negyedik ok diktálta a közgazdászok konszenzusát a plurális tulajdonban. Félelem, primitív, egyszerű politikai félelem, öncenzúra. Nem merték a szocialista állami tulajdont megkontrázni a kapitalista magántulajdonnal. Inkább kitaláltak mindenféle imitált, szimulált formát, csak azt ne kelljen mondaniuk, hogy éljen a kapitalizmus, éljen a magántulajdon. Tisztelt Professzor úr! Nem tagadom, hogy a magyar közgazdászok éppoly gyáva kelet-európai emberek, mint mindenki más. Féltünk. Talán még okunk is volt rá. Csakhogy 1991-ben már nyugodtan kiálthatnánk világgá, hogy éljen a százszor szent, egységes, személyes magántulajdon és le minden más tulajdonformával, és mégse tesszük.

Mert a magyar gazdaságban, ha a személyes magántulajdon és a központosított állami tulajdon arányeltolódására várunk, ha a privatizációt ettől tesszük függővé, az élet elfut mellettünk. A magyar privatizáció - fő vonulatában a *spontán privatizáció* - a korábbi résztulajdonosok harcai közepette megy végbe, akik fűtyülnek arra, hogy mi mit tartunk helyesnek és hatékynak. Vállalati központok menedzserei vágtak neki az átalakításnak. Gyáregységi vezetők harcolnak az egység önállósodásáért. Dolgozók követelnek részt gyárukból, műhelyükből. Az állam Vagyongynökségén, minisztériumain keresztül próbál magának vagyonsrészt és hasznót kanyarítani. És már itt vannak az új tulajdonosok: külföldi beruházók, magyar beruházók magyar és külföldi mezben, bankok és pénzintézetek, önkormányzatok. Ez a folyamat semmiképpen sem lassú. Csak rejtett és átláthatatlan. Mi és miért lassú? Sajnos lassú a tulajdon alanyának és tárgyának jogi, közgazdasági tisztázottsága. Hiányzik az a szabályozás, amely a privatizációs áradást mederben tartaná. Az 1990-es évben az új kormánynak, az új parlamentnek hat alapvető tulajdoni törvényt kellett volna elfogadnia. Ha lett volna privatizációs elképzelés, akkor kiindulópontként azt a vagyonsrészt kellett volna törvényileg körülhatárolni, amelyet tartósan nem kíván az állam privatizálni, sőt, meg akarja erősíteni a vagyon állami ellenőrzését. Ez a kincstári vagyonsról szóló törvény. Ezután törvényt kellett volna alkotni nemcsak az önkormányzati vagyonsról, hanem annak átadásáról is. (Ma még mindig nincs világos megosztás a kincstár és az önkormányzatok között, még mindig vitatott, hogy az önkormányzatokon belül milyen legyen az osztozkodás, ki is tekinthető az önkormányzat alanyának, önkormányzatnak. Például, önkormányzat-e a megye, amelynek önálló vagyona lehet, vagy csak a városok és falvak minősíthetők önkormányzatnak. Ha a megye csak integráló és nem a helyi önkormányzatok önkéntes szövetsége, akkor nem lehet önálló vagyona, illetve ezt a vagyont nem lehet önkormányzati vagyonnak, csak kincstári vagyonnak tekinteni. De ennél is fontosabb, hogy lassan egy éve az önkormányzatoknak van is vagyona, meg nincs is. Úgy nem lehet privatizálni, hogy a vagyon már nem a kincstáré, de még nem is az önkormányzaté.) Hiányzik a földtörvény, amelynek helyébe toladott a kárpótlási törvény.

Hosszan vajúdott a szövetkezeti törvény. Nincs törvény a privatizációról, arról, hogy hogyan kell a privatizációt véghezvinni. Végül, mindezek után kellett volna megalkotni a koncessziós törvényt, amelyet most előbb fogadtak el, mielőtt lennének tulajdonosok, akik koncesszióba adhatnának. De módosítani kellene az Alkotmányt, a Polgári Törvénykönyvet, amelyekben bizonyos tulajdonformák nem szerepelnek, el kellene döntenünk, hogy szeretnénk-e a nagy kereskedelmi bankok privatizációját, vagy ellenkezőleg, növelni akarjuk-e bennük az állami részarányt. (Ez utóbbi a régóta húzóódó pénzintézeti törvény kérdése.) A fentiek helyett eddig a tulajdon területén a következők történtek: a kormány visszavette saját felügyelete alá az Állami Vagyongynökséget, hogy ellenőrizni és befolyásolni tudja a privatizációit. A közpon-

tosítás, az állami privatizáció lassan megy, nem is mehet gyorsan. Az Első és a Második Privatizációs Programok az átalakuló vállalatoknak kisebb részét képezik, a programok megvalósulása egy ismeretlen labirintusban való tévelygésre hasonlít. Az Előprivatizációs Törvény, amelyet 1990 augusztusában fogadtak el, megbukott, 1990 végéig a 9000-nél több üzletből 10-et sikerült eladni. A kormány a kárpótlásról és az egyházi vagyonokról nyújtott be törvénytervezeteket. E vagyonokról szóló döntések a magyar társadalom szűk kisebbségét érintik, miközben a nagy többség tulajdoni kérdéseiről még nem történt semmiféle döntés.

Professzor úr, megérdemeljük az Ön bíráló szavait. De ne gondolja, hogy mi, magyar polgárok, kevésbé vagyunk türelmetlenek. Bizony, szeretnénk már tudni, hogy kié itt a gyár, a műhely, a föld, az ingatlan. Ahogy elnézem, meg kell várnunk az őszt. Meg kell várnunk, amíg a kormány végre egy csomagba rakja a tulajdon legfontosabb törvényeit, egyeztetni ellenzéki partnereivel és világossá tesz mindent. A meleg ősz nagyon forró tud lenni enélkül.

1991. június 15.

Szomorú szociális piacgazdaság

Szociális piacgazdaság van. Nem nálunk. Magyarországon egy antiszociális piactalan gazdaság zötyög a maga útján. A piaci intézmények bizonytalanok és ingatagok. A Sozial-marktwirtschaft Sozial-részének még a körvonalai sem látszanak. A kádári antiszociális, rosszuléti állam a nyolcvanas években hozzászoktatta a kiszolgáltatott polgárt ahhoz, hogy ha az államra számít, nyugodtan felakaszthatja magát. A rosszuléti állam, amely a korábbiakban messze túlvállalta magát, nem, vagy alig tudta működtetni szociális rendszereit. Ugyanakkor alternatív társadalombiztosítási, oktatási, kulturális, egészségügyi, foglalkoztatási és szociális rendszereket, intézményeket nem akart, nem tudott, nem is engedett bevezetni. Az állami költségvetésnek ezek az évtizedekre szóló, százmilliárdos határozatai rendre elmaradtak. A mechanizmusok öntörvényűen, kis technikai módosításokkal fejlődtek. Aki egy kicsit is bele-nézett az itt felvetődő problémák örvényébe, annak tudnia kellett, hogy az elemek legkisebb megmozdulása összeomlással fenyeget, hogy egy átfogó szemléletű reform nélkül a zsák-utcából nem lehet kikerülni. Az adóreform kezdeményezőinek fejében élt is ilyen képzet. Az új adóztatás arra lett volna hivatott, hogy az adók, a költségvetési bevételek oldalán végrehajtott, törvényekben szabályozott, közteherviselő piacosítás ellenében, az adófizető polgár tisztázott értékek és normák alapján, biztosított, államilag garantált szolgáltatásokhoz juthasson a másik, a kiadási oldalon. Azért fizetnek adót az államnak, hogy ezért cserébe biztosítsa az oktatás, az egészségügy, a kultúra és a szociális ellátás alapvető rendszereit. Nem azért, hogy adóimból rossz beruházásokat tartson fenn, hogy eladhatatlan exportot támogasson. Az elv szép. A megvalósítás rút és erőszakos. Egy egyenlőtlen, kivételeket tartalmazó, az ellenőrizhető bérből és fizetésből élőket keményen, az ellenőrizetlen és mozgékony vállalkozói jövedelmeket puhán adóztató rendszert vezettek be. (Érthető. A vállalkozókat nem akarták, nem tudták beruházói szerepükben ösztönözni az adók és a hitelek révén, így „fogyasztóként”, kinnhagyva a jövedelmet, túrtették el velük a rendszert, engedték a gazdagodást. Nem nézünk oda, csináljatok, amit tudtok alapon szabályoztak.) A kiadási oldalt továbbra is kiszolgáltatták az erős csoportok alkuinak.

Semmi baj, eljött az új világ. A hatalomátadás után nyilván minden megváltozott. Természetesen szakítottak a késő Kádár-kor azon nemes elvével, hogy a válság terheit a gyengékre, a megaláztatottakra és megszorítottakra hárítják. Aki a szociális piacgazdaságot választja vezérelvül, aki keresztény értékeket mond magáénak, az nem helyezheti a válság súlyát tehetetlen öregek, éppen serdült fiatalok, sokgyemekes apák és anyák vállaira. Az Antall-kormány minisztereinek tudniuk kellett, hogy a nyolcvanas években alkalmazott kádárista politika piacgazdaságilag nem ésszerű, nemcsak erkölcsileg tarthatatlan. Hiszen a válságnak nem a nyugdíjasok, a pályakezdő fiatalok, a nagycsaládosok, a kulturális, az egészségügyi szférákban dolgozók az előidézői. A piaci ésszerűség azt diktálja, hogy a válságot egy olyan, korábban erős csoporttal - piacképtelen, leértékelt ágazatban, vállalatnál dolgozó nagyüzemi munkással, vezetővel, tisztviselővel - kell érzékelteni, akiknek kell és lehet változtatni a magatartásukon. Ha a tőke és a munkaerő nem menekül ki, vagy nem módosítja viselkedését az adott ágazatban, vállalatnál, akkor a válság piaci megoldása lehetetlen. Ha az állam továbbra is félrevezeti támogatásával az ittlévőket, továbbra is oda köti őket, és nem helyezi jövedelmüket a válság nyomása alá, akkor ezek az erős alkucsoportok nem fognak változtatni. Hetvenéves nyugdíjas öregemberek, rokkantak, soha állásban nem voltak, négygyemekes anyák magatartásukat hiába változtatják a válság hatására. Attól, mert nem esznek, nem fűtenek, nem vesznek a gyermeküknek ruhát, nem lesz a magyar gazdaság piacilag hatékonyabb. Attól, hogy bezárjuk az iskolát, elbocsátjuk az ápolónőket, csökkentjük a gyógyszer-normát, kiteszük az egészségügyi intézményeket annak, hogy piaci alapon jussanak

gyógyszerhez és eszközhöz, ettől még nincs piaci ésszerűség. És talán nem az a szociális piacgazdaság szociális része, hogy legyilkoljuk öregeinket, cserbenhagyjuk fiainkat. A válságot negyvenéves bányászokkal, harmincas tisztviselővel és mindenféle korú vezetőkkel kell viseltetni.

Telt-múlt az idő. Jöttek és mentek a tervezetek. Hangoztak a szózatok. S lőn 35% körüli infláció, 350 ezres munkanélküliség. Ezt a két kellemetlen számot az teszi figyelmeztetővé, hogy úgy alakultak ki, hogy még meg sem kezdődött valamiféle tömeges elbocsátás. Úgy van 350 ezer munkanélküli, hogy még nem nézett szembe a kormány a válságban lévő ágazatokkal és vállalatokkal, hogy húzta, halasztotta a felszámolásokat, hogy hagyta farigcsálni a nagyvállalati szektort. (Lefarigcsálni a legkevésbé ellenállókat, azaz a vidéki telepeket, a bejárókat, a hátrányos helyzetűeket, a fiatalokat, a nyugdíj előtt állókat.) Folytatta az előző rendszer politikáját. Csak ne legyen konfliktus egy erős csoporttal. A gyengéket szabadon bánthatjuk.

Érdekes, szomorú szociális piacgazdaság. Német kitalálói nem erre gondoltak. Sajnos az sem segít a bajon, hogy egyre több kormánypárti és ellenzéki képviselő hangoztatja: a mi liberális, konzervatív, nemzeti felelősségünk a piacra, a vállalkozásra, a munkaadói oldalra terjed ki. A szociális problémákat hagyjuk a szocialistákra, a kereszténydemokratákra vagy bármelyik önként jelentkezőre. Kényelmes álláspont. Csakhogy a szociális piacgazdaságnak csak együtt van értelme, akárcsak a szociálliberalizmusnak.

Mindez arról jutott eszembe, hogy felhívtam barátomat. Újszülött gyermeke tegnap halt meg abban az inkubátorban, amelyben nem lehet tisztességesen szabályozni az oxigénellátást. A fele ilyen a kórházban. A főorvos már megírta levélben a minisztériumnak. Megoldást is javasolt. Biztosan van válasz. Biztosan mindjárt lesz valami. Barátom nem sírt. Álltam a telefonnal. Hallgattunk.

1991. november 9.

Magyar burzsoák

„Kik szerinted a magyar tőkések? Hány forint jövedelemnél, mekkora vagyonnál kezdődik nálad a magyar burzsoá?” - kérdezte, és óvatosan tépkedte a szakállát. „Tíz-tizenkét milliós tőkevagyon-növekedés évente - vagy havi egy milliós tőkeként mozgatható jövedelem” - hangzott a magabiztos válasz. „Ez azt jelenti, hogy valakinek nem ház-, lakás-, telekingatlanban vagy műtárgyakban, tehát lekötve van száz milliója, hanem működő üzemben, vállalkozásban, boltokban, panziókban, értékpapírban, állandóan forgó devizában van a vagyona. Mert Magyarországon sok milliomos van, akinek a milliói be vannak fagyva ingatlanokba. Nem ők a magyar kapitalisták. De nem is azok a vállalatigazgatók, akik egy felemás állami tulajdon felett rendelkeznek.” Érdeklődve hallgattam a szobámban folyó beszélgetést. Akik között folyt, a gazdaság szakemberei, ha van egyáltalán szakember e tárgyban.

Kezdetben valának a vándorok, az ezermesterek, a mindenkor próbálkozók. A hetvenes évek melléküzemágaiban, a nagyvállalatok közötti vándorlásban, a hatóságokkal folytatott kérlelhetetlen harcokban tűntek fel. A kényszerhelyettesítés virtuózai, akik feltaláltak valamit, kiküzdötték a kis műhelyüket, egyik vagy másik termelőszövetkezet mellett megcsinálták az ipari melléküzemágot. Többségükben nem magasan kvalifikált értelmiségiek, hanem szakmunkások, technikusok, pallérok, akik tőke és kapcsolatok nélkül indultak, kicsiny családi vállalkozásban. Mint elfajzott deviánsokat a rendszer igyekezett félretaszítani őket, számosan elbuktak, de legsikeresebbjeik végül a rendszer valamiféle szimbólumává váltak. Így áll most a keceli Pintér Művek, Nagyrédén Morvay kazánüzeme, így működik a Celladam stb. Magyar burzsoák? A maguk módján azok. Mára igyekeznek azzá válni, de semmiképpen sem ők lesznek a magyar burzsoázia meghatározói. A nyolcvanas évek elején, a kisvállalkozás engedélyezése után egy teljesen új csoport, egészen más tevékenységgel jelent meg a piacon. Fiatal mérnökök léptek ki nagyüzemekből, vagy teremtettek kettős egzisztenciát, hogy pjt-kben, gmk-kban, kisszövetkezetekben próbáljanak valami mást. A legnagyobb üzletnek azok a számítástechnikai vállalkozások bizonyultak, amelyet a vállalkozók nyugati gépeknek alkatrészenként való behozásával, összeszerelésével, keleti vállalatokra adaptálásával vagy egész gépek lízingelésével valósítottak meg. A magyar nagyvállalatoknak ekkor még volt arra pénze, hogy gépesítsék szállítási, raktározási, bérelszámolási, ügyviteli rendszerüket, és a kicsiny, gyorsan mozgó, monopolhelyzetben lévő vállalkozások szolgáltathattak és nagyot nyerhettek ezen a piacon. Még nagyobb nyereségre lehetett szert tenni azon a szovjet civil és katonai piacon, amely a magyar vállalkozókon keresztül jutott hozzá gépekhez és programokhoz.

A vállalkozók elvitték a nagyüzemek közti köztes szférák kis és nagy üzleteit. Innen már csak egy ugrás, hogy a visszafektetett tőkével a nagyvállalatok után a fogyasztókat is megkínálják híradástechnikai fogyasztási cikkekkel, majd egy nagy multinacionális cég megbízottai, vegyesvállalati együttműködői és egy kereskedelmi lánc tulajdonosai legyenek. (Ilyen a Műszertechnika, a Microsystem, a Rolitron, a később érkezett Contrax stb.) Ezek a néhány mérnökből álló baráti társaságok, fiatal, szinte semmivel sem rendelkező csoportok igazi magyar burzsoákat teremtettek. Nemcsak a cégek, hanem a vállalkozók is milliomosok, és életformájuk kezd belesimulni a nemzetközi standardba. Tőkéjük már nincs lekötve egyetlen helyre, egyetlen formában, hanem nagyon is szerteágazik, vagyonukat már jól el tudják különíteni a biztonságos, magas színvonalat biztosító magánvagyonra, és a minél jobb megtérülést kereső tőkevagyonra. Nemzetközi életet élnek, röpködnek a világ valamennyi tája felé, nem néznek meg semmiféle számlát, még ha dollárban van is (illetve megnézik, amennyire egy amerikai vagy egy svájci burzsoá is teszi), gyermekeiket amerikai vagy európai magániskolákban, egyetemeken taníttatják, természetesen előre biztosítva itthoni lakhelyeiket. De a

burzsoá viselkedés szabályai szerint már nem azért szereznek, hogy abból éljenek, hanem a játék, a szerzés, a nagyság öröméért, azért, hogy ne maradjanak ki az élet pezsgéséből.

A nyolcvanas évek második felének három másik területen is akadtak kis- és nagyvállalkozói. A legfontosabb a kereskedelem és vendéglátás területe, ahová gyors ütemben áramlott be a tőke, ment végbe a privatizáció. Kialakult a magánpanziók és magánkereskedések összefüggő láncolata, a vendéglátóipari egységek szerződéses, bérleti és tulajdonosi rendszereinek bonyolult összeszövődése, a termeltetési láncok, a köztes kereskedelem intézményei. A játékautomatáktól a videokölcsönzésig, a butikhálózattól a vásárolók szervezéséig terjed a vállalkozás. A tőkék egy része már külföldi, és erre a területre árad a magánpénzkölcsönzés hitelkerete is. A legfontosabb a láncok megszervezése, a szálak összekapcsolása és annak a résznek a biztos megtalálása, amely a magyar és a külföldi fogyasztás között időben és kulturális színvonalban van. (A Vico és a Fotex a Jéghegy csúcsai, mellettük ott vannak a neves és névtelen zöldségeskirályok, játékautomata-bárók, nagy vendéglátók.) Természetesen a kereskedő tőkés éppúgy átjár más területre, mint az előbbekben leírt burzsoá. Sőt, itt gyors forgatás, a lehetőségek azonnali kihasználása, a „fogd meg és fuss” elvei és gyakorlata él. (Megjelenni nagy tőkével, kiszorítani a versenytársakat, megvásárolni az engedélyezőket, megszervezni a láncot, végigfuttatni a terméket és a szolgáltatást, kivenni a hasznot, átvinni máshová, megszervezni, illetve átszervezni a láncot.) A kereskedelem mellett jelentős szereplők még az építési vállalkozók. Az építési vállalkozó, aki munka- és gépszervezőként, korábban az IKV-val szorosan összefonódva csapatokat vezérel a nagy építőipari vállalatok által elhagyott fogyasztói piacra. Ez a vállalkozó láncolatot alakít ki a megrendelő, az anyagtermelő és forgalmazó, a be nem jelentett munkaerő között, állami vállalatok lopott, bérelt vagy megvásárolt eszközeivel. Az építési vállalkozó árusítja a munkaerőt a nyugati megrendelőnek. Építi a magasabb igényű fogyasztók, termelő fogyasztók építményeit, beszáll az ingatlanforgalmazásba. Végül, a harmadik terület a sajtó, a telekommunikáció. Itt lapok alapításával, ilyen-olyan forgalmazással, nagy külföldi konzorciumokkal való együttműködésben - van pénz. És ezen a területen a legnagyobb a várakozás is.

A kilencvenes évek sztárja az új burzsoá, a pénzkölcsönző, az értékpapírforgató, a bankár. Az egyik oldalon hihetetlen likviditási gondokkal küzdő állami vállalatok és szövetkezetek, a másik oldalon vállalkozóknál, magánembereknél felhalmozódó pénzek, illetve külföldi jövedelmek. A kisvállalkozásokból kinövő közép- és nagyvállalatok a pénzintézeteken keresztül forgatják át a pénzeket. Csakhogy nem a nagy állami bankokon, hanem a kicsiken, illetve az újonnan alakult bróker cégeken, holdingokon, kft.-ken. Ma a kisbankok jelentős részében nem lehet tudni, hogy ki a tulajdonos. Vagy éppenséggel nagyon is lehet tudni. Van, ahol a menedzser vált a részvénytöbbség urává külső cégeken keresztül, van, ahol magánpénzügyi konglomerátumok tíz-tizenöt kft.-n át. Szabadnak nem szabad, mégis megkockáztatom, hogy amíg a nyolcvanas években a felfutáshoz évekre, majd egy évtizedre volt szükség, a nyolcvanas évek végén a kereskedelmi tőke már egy-két év alatt felröpített a magasba, és ma egy jól sikerült értékpapír-művelet, néhány pénzkölcsönzési akció egy éven belül is beemelhet a nagyok közé. Az ifjú bankárok, brókerek semmiképpen sem a volt nomenklatura tagjai, hanem olyan huszonöt és harmincöt közötti fiatalok, akiknek nincs politikai előéletük. Kapcsolat, tudás, kombinációs készség, jó gyomor - jellemzőik.

A magyar burzsoá még sokat fog alakulni. Fejlődésünk egyik legjellegzetesebb vonása, hogy nem egyenesvonalú, a játék egy akadálypályán folyik. Sokan ki fognak esni, mások feljönnek. Lesz-e mögöttük középosztály? A százezresek százezres csoportjai? Elviseli-e őket a társadalom, hogy felemelkedésük idején, 1988 és 90 között a létminimum alá esettek száma 9-ről 15 százalékra növekedett? A kilencvenes évek nagy kérdései ezek.

1991. szeptember 28.

Évzáró

Az 1991-es évben semmi sem oldódott meg. Volt már ilyen évünk. Évzárókor könnyebb a kormányzati gazdaságpolitikákról értékelést adni, mint a gazdaság állapotáról. Az előbbiekről mondott vélemény nem nagyon befolyásolja a magyar gazdaság teljesítményéről alkotott véleményeket. 1991-ben ugyanis folytatódott az állami gazdaságpolitika hatástalanodása, befolyásának csökkenése. Az állami hatalom, a közigazgatás tovább morzsolódott. Az államerősítési kísérletek rendre kudarcot vallottak.

Szóljunk először a gazdaságpolitikáról. Egy éve, amikor Antall József Kupa Mihály behívása mellett döntött, elindulhatott egy szakértelmesedési folyamat, 1991 februárjától létrejött a gazdaságpolitikai vázlatok versenye. Tavasszal a Kupa-program jogalkotási csomagterve, a feszes határidők, és a gazdaságpolitikai ellenfelek gyengesége esélyt adott arra, hogy Magyarországon egy *három kitörési pontot* megcélzó gazdaságpolitika utat nyerjen: 1. a külföldi működőtőke-behívás programokkal való alátámasztása, új adóssághmenedzselés, a keleti politika újragondolása; 2. a gazdasági alkotmányosság jogszabályi kereteinek kialakítása, az állam visszatérítése az intervencionista pályáról a keretszabó pályára (tulajdoni alaptörvények, államháztartási törvény, pénzügyi és jegybanktörvények); 3. a privatizáció államtalanítása és összehangolása a közteherhivő, beruházásra orientáló adórendszerrel. Kétségkívül ez a program nem tudott mit kezdeni az ágazati programokkal, nem tudta kezelni az államigazgatási irányítás alatt álló, államra maradt nagyvállalatok problémáit, nem tudott mit csinálni az élelmiszergazdaság válságával, és képtelen volt pótolni a társadalombiztosítás, a szociálpolitika, a munkanélküliség és átképzés, az egészségügy és az oktatás központi és regionális programjait. De kiindulópontot jelenthetett volna ezek számára. Kupa Mihály „offenzívája” néhány hónapig, lényegében nyár elejéig tartott. A kétfejű kormány, ahol a miniszterelnök és a pénzügyminiszter kétfejű sasként csipkedte egymás máját, működtethetetlen volt. Kupa Mihályt programjának minden pontján megverték, megállították, kompromisszumokba gyömöszölték. Külföldi útjain elfecsérelte energiáit, eredmény nélkül. Továbbra sem készültek programok, csomagtervek a külföldi tőke infrastrukturális behívására, ellenkezőleg, a pénzügyminiszter mellett a miniszterelnök, a köztársasági elnök és a miniszterelnökség is az eladhatatlannak bizonyult vállalatok árusításával járaták le magukat. Az adóssághmenedzselésbe belepiszkáltak, majd otthagyták, csinálták is, nem is a régi politikát, majd az újat. A gazdasági kerettörvények részben nem készültek el, részben nem hangoltattak egymással össze, végül nem vagy késve, külön-külön kerültek a parlament elé. Sorrendjük, előterjesztési módjuk eleve meghatározta, hogy ne jöhessen ki belőlük egy egységes gazdaságpolitika. A törvények hiányosságai nemhogy kizárnák az állami intervencionizmust, illetve világos feltételeket teremtenének a gazdasági alanyok számára, hogy mit tehetnek és mit nem - további bizonytalanságokat hoztak. Az államháztartás új rendszere megfeneklett, a pénzügyminiszter kénytelen az 1992-es költségvetést is a régi feltételek között előterjeszteni. De az államháztartási reform elmaradása mellett legalább annyi gondot okoz az új számviteli és csődtörvény, amelyek alapján a bankok, a vállalatok és a költségvetés felkészítetlenül és védtelenül állnak. A vállalati értékelések, kétes kinnlevőségek vállalat-bank-költségvetés Bermuda-háromszögében rejtőző problémáját, minden áttekintés és előzetes megállapodás, levezérleti, egyezkedési technika nélkül a 92-es évre hártották. Az eddig követett gazdaságpolitika és a vázlatos tervezetek semmiféle fogódzót nem nyújtanak arra a gazdasági alanyoknak, hogy a kormányzat a szabályok alapján vállalatok, ágazatok, nagybankok dominóösszeomlását kívánja, vagy éppen lehetőséget arra, hogy a szabályok megkerülésével újra belenyúljon a folyamatokba, megmentőként és bíróként.

A privatizáció államtalanítása részben végbement. (Itt nem arról van szó, hogy Magyarországon az államosított privatizáció volt a döntő a spontán privatizációhoz képest, hanem, hogy az állami nagy privatizációs kísérletek tűntek el.) Ugyanakkor néhány privatizációs alapszabály kimondása mellett, nincs program a privatizáció kereteinek meghatározására, az ágazati programok összehangolására, illetve az állami kézben maradó nagyvállalatok irányítására, a bankok és pénzüzetek privatizációjára. Az adórendszer pedig ismét nem közteherhivatal, hanem egyensúlytalan és privilegizáló, ismét nem beruházásra ösztönöz, hanem adócsalásra, a jövedelmek eltitkolásából származó pénzforgatásra. A Kupa-program kiteljesítéséhez és végrehajtásához nemcsak politikai, hanem társadalmi támogatásra is szükség lett volna, illetve ez a program már erős rétegek érdekeit sértette volna. Az Antall-kormány nem kívánta megadni a politikai támogatást, a társadalom türelme elfogyott, a program világos körvonalainak hiányában már nem is volt mit támogatniuk. Az Antall-kormány megint elérte azt a sikert, amit tavaly, s amit már elődei is: nem akart megsérteni egyetlen erős csoportot sem, nem akart hozzányúlani senki privilégiumához, így aztán, bár a gyengékre és a rászorultakra hárította a nehézségeket, de mégis megsértett minden erős csoportot is. Fenyegetett, majd nem tett semmit. Ütést imitált, majd alkudozott. Így még azok is sértettek, akik ebben az évben nyertek, mert nyereségükben nem lehetnek biztosak. Az őszi a fullasztó költségvetési alkuk össze, amikor már újítás, előremutatás nem történhet. A kormányzat az until ismert technikákkal, a mézesmadzag-furkósbot módszerrel keresztülhajtja a költségvetést, hogy minden maradjon a régióban. (A Valutaalap már elfogadta, és az előterjesztésben elfogadott számok alapján hajlandó támogatni minket. Már Németh Miklós is ezen az alapon fogadtatta el költségvetését. És amin a képviselők vitatkoznak, az a költségvetés tíz százaléka, vagy annyi se. És nagy lenne a meglepetés, ha az el nem fogadás esetén semmi sem történne, mert valójában minden menne tovább a maga útján.) Most megint gazdaságpolitika nélkül vagyunk. Lehet, hogy szakértők nélkül is maradunk. Az 1991-es év vegetatív gazdasági működése (a gazdasági alanyok már kellően önállóak, hogy maguk közt intézzék ügyeiket, s ne kössék az állam orrára) sajnos kevésbé folytatható 1992-ben. Eddig csak azt kellett kivédeni, hogy a kormány ne ártson, vagy ne nagyon ártson. Ennek az ára, költségeit tekintve 35% infláció, 320 ezer munkanélküli és jelentős befagyott tőke, amelyet valószínűleg le kell írni. A gazdasági alanyok ma öncsonkítással oldják meg piaci problémáikat. 1992-re a nagyvállalati központokhoz, erős, képzett gazdasági csoportokhoz jut a válság. A gazdaságpolitika pozitív aktivitása nélkül ezt már a vállalatok, bankok, vállalkozások vegetatív működése nem tudja feldolgozni. Az 1991-es év gazdasági folyamatai számomra még érthetetlenek. A számok szinte semmit sem magyaráznak. Az bizonyos, hogy a hagyományos állami ipar és nagyüzemi mezőgazdaság rohamosan szűkül, egyrészt csökken termelésük, másrészt a bennük korábban még meglévő dinamikus csoportok elhagyják őket, üres vázát hagyva maguk után. A külkereskedelmi teljesítmény mögötti indítékok még nem világosak, nevezetesen, hogy mennyi volt bennük a kényszer, a tartalékok kiárusítása, a vállalati vagyonszerzés, illetve a költségvetési támogatások szerepe. Annyi bizonyos, hogy a külkereskedelmi teljesítmény még nem minősíthető egyértelműen egy szerkezetváltás eredményének. A fizetési mérleg egyensúlyának, illetve javulásának pedig nem a külkereskedelmi eredmény az oka, hanem a „láthatatlanul” keringő keleti és nyugati pénzeknek köszönhető. Az árak magas szinten való stabilizálódásának - és nem nekiiramodásának - csak egyik oka a keresletszűkítő gazdaságpolitika, legalább ennyire fontos a kis-KGST-piacok árat és árfolyamot meghatározó szerepe, a forint keleti megerősödése, de facto konvertibilitása lakossági körökben. A kelet-európai forint-övezet - Kárpátalja, Észak-Erdély és részben a Délvidék - egyszerre csökkentette a belföldi pénzmenyiséget, hozott magas árfolyamnyereséget, alacsonyabb árfekvésű terméket, olcsóbb munkaerőt. Az is látható, hogy a vállalkozói, lakossági tőkék a kényszermeztakarítások mellett, a kereskedelembe, a szolgáltatásokba, a működő tőke mozgásához kapcsolódnak. És 1991-ben tovább erősödtek az ország regionális

egyenlőtlenségei, a korábbi tendenciák folytatódtak. Az adófizető-képesség, a vállalkozás-alapítás, a vegyesvállalatok iránya, a munkanélküliség aránya összefüggései alapján Budapest és agglomerációja, illetve a Budapest-Bécs tengely erősödik és élénkül, ellenben az ország észak-keleti része és részben a Tiszántúl hátránya növekszik.

1992 gazdasági gondjai között az első helyre fog tolnakodni a munkanélküliség. A munkanélküliek számának 550-600 ezerre ugrása, és különösképpen a távlatok hiánya - hol, milyen feltételekkel fogja felszívni a gazdaság ezt a hatalmas munkaerőfelesleget -, illetve, hogy ezáltal még nem is csökkenthető igazán az infláció, a gazdasági mellett társadalmi feszültséget is hordoz. Nagy kockázata van keleti energiafüggésünknek, a két csővezeték - az adriai és a keleti - bizonytalanságának. A kétoldalú barter-megállapodások Oroszországgal, Ukrajnával és másokkal az ottani gazdasági válságok és polgárháborús állapotok áldozataivá válhatnak. Ha pedig a keleti határok lezárulnak, a kis-KGST-forgalom stabilizáló szerepe megszűnik.

Nagy kérdés, hogy mi fog történni a keleti, a hazai piacról kiszoruló ipari termékekkel és gyártóikkal, amelyek nem tudnak áttelepülni a nyugati piacra. 1991-ben mellékük zárkózott az élelmiszergazdaság is, amelynek a keleti piac elvesztése mellett, immár a hazai piacon is szembe kell néznie az importversennyel. A liberalizálás tartalékai kimerülőben, a zsugorodó ipar és mezőgazdaság még nem alakította ki EK-stratégiáját.

A hagyományos fiskális politika nyomorúságai mellé felsorakozik a monetáris politika elbizonytalanodása. A költségvetési túlelosztás mellett a vagyon- és hitelpolitika intézményi problémái is megjelennek. Amennyire az 1990-91-es év fordulójának nagy illúziója a nagyvállalatok központosított privatizációja volt, 1991-92 fordulójakor a banki privatizáció lehet az. A nagybankok távlatainak meghatározatlansága, a privatizáció döntési rendszerének tisztázatlansága, illetve a kisbankoknak „szabad a gazda” alapú értékesítése épp annyi bukás és botrány veszélyét hordozza, mint a nagyvállalatok privatizációja. Csakhogy ez a terület még kényesebb.

Végül, számolnunk kell a gazdaság politikai befolyásolásának kísérletével. A kormányzó pártok vezetői futnak a jégen előre. A mai elfogadhatónak látszó eredményekből arra következtettek, hogy az utált és megtűrt szakértők nélkül is menni fog a dolog. Nem megy. Az évvárón kiosztott politikai érdemjegyek 1992-ben a politikusokat utasíthatják pótvizsgára.

1991. december

Arcképek

Miniszterelnök

Huszedik századi magyar történelmünkben ritkán adatott komoly hatalom miniszterelnököknek. Tisza Istvánon és Bethlen Istvánon kívül aligha jut eszünkbe valaki. Kormányzó, nemzetvezető, pártfőtitkár, pártelnök uralkodott és származtatott át több-kevesebb hatalmat miniszterelnökére. Első ízben, 1990 tavaszán, Antall József juthatott abba a helyzetbe, hogy alkotmányos szabályozás és parlamentáris felhatalmazás alapján, nemcsak a kormányzat, de az egész államhatalom első embere legyen. A rendszerváltás új helyzetében ez fontos új szituáció. Az Antall-kormány működésének egy éve nem érthető Antall József miniszterelnök személyisége, indíttatása, gondolkodásmódja nélkül. A miniszterelnök tevékenysége négy szakaszra bomlik. Felkészülés, a kormány felállítása és a paktum, válság és szembenézés, újrakezdés - e korszakok különböztethetők meg. És nem véletlen, hogy a miniszterelnök korszakai összefüggnek a kormány korszakaival.

Felkészülés (1945-1990)

Vannak emberek, akik egy életen keresztül készülnek a feladatra. Nem számítanak évek és évtizedek, nem számít a pálya kiúttalansága, látszólagos lehetetlensége. Antall József ilyen ember. Hosszú lenne megírni az évtizedes, szokatlan és mégis természetes tanulási folyamatot. Antall életében kétszer történt olyan politikai sorsfordulat, amikor hónapok, hetek, napok alatt emelkedtek ki személyiségek. Ezek az egyéniségek mintha a semmiből jöttek volna elő, de valójában a szorgalom, a tehetség és a türelem éveit voltak a lendítőik. 1945-ben és 1956-ban láthatta a nagy felíveléseket és a hullásokat. Emberek bármivé válhattak, olyan tisztségeket tölthettek be, amelyek korábban csillagnyi távolságban voltak.

Mindkét fordulat nagy emberi tapasztalatokat adhatott. Elvek másultak, gerincek egyenesedtek vagy hajoltak, barát árult el barátot, s ellenség lett megmentővé. Innen származik Antall egy fontos alapelve: csak magadra és legszűkebb, kipróbált környezetedre számíthatsz. A negyven évnyi türelmes várakozás és készülődés, a forradalmak és fordulatok közötti élet alakította ki másik alapelvét: ez a társadalomirányítás ellened van, ellenükre élsz, meg kell tanulnod, hogy ne ők bánjanak veled, hanem te bánj velük. A pedagógia az emberekkel bánás művészete. Finom, érzékeny pókhálók szövése. Mikroellenállások és hatalmak kiépítése. Hangulatok befolyásolása. Súlyok és ellensúlyok képzése a tekintély fenntartására és a támadhatatlanságra. Antall József felkészüléséhez tartozott végül egy alkotmányjogi, államépítési kultúra felszívása, illetve egy politikai kultúra életben tartása. (Annak a középosztálynak, amelyhez Antall József családja tartozott, természetes igénye volt, hogy a *Neue Zürcher Zeitung*-ból és egy mértékadó nyugati adóból tájékozódjon a világ eseményeiről, hogy német nyelvű politikai elemzéseket olvasson, hogy napról napra, hétről hétre szűk baráti körben megvitassa a világ eseményeit.) Antall Józsefet ez a türelmes készülés jól segítette az egyeztető kerekasztal-tárgyalásokon. Az MDF lakiteleki egyik szárnya 1989 őszén vereséget szenvedett, szükségképpen került előtérbe a kérdésekben semleges, felkészült Antall József. E korszakhoz tartozik, hogy Antallnak egyszerre kellett megszerveznie a vereségtől kábult pártját és erősítenie hátulról a kisgazdákat és a kereszténydemokratákat. 1990 elején kellő ütemben kapcsolódott rá a nyugat-európai kereszténydemokráciára, mutatta be önmagát és pártját az egyetlen lehetséges kelet-európai felszabadítóként a kommunistákkal és a szociál-liberálisokkal szemben. 1989 ősze, 1990 tavasza a pátosz, az emelkedettség korszaka Európa keleti és nyugati felén. Antall József történelmi pátosza, az események százados ábrázolása jól illeszkedett az egyesítő Kohl pátoszához. Azt sugallta: a nép történelmi türelme előbb

vagy utóbb eredményt hoz. A személyiség hitelesítette a sugallatot. Antall József vált azzá a politikai személyiséggé, akinek sem saját pártjában, sem a többi pártban nem volt miniszterelnöki ellenfele.

A kormány felállítása és a paktum (1990. április-október)

Antall József biztos parlamenti többség birtokában alakíthatott kormányt. A kormányalakítást három politikai feltétel nehezítette. Az első a kormányra jutott pártok belső bizonytalansága. Antall biztos politikai hátteret akart maga mögött tudni. Ezért nemcsak megtartotta a miniszterelnökség mellett az MDF pártelnöki tisztét, de saját emberét nevezte ki frakcióelnöknek, és elkezdte az MDF-elnökséget embereivel feltölteni. A mozgalmi MDF bukda-csolt, a párt MDF-et Antall József vitte sikerre. Antall anti-mozgalmár. Ha valamitől igazán irtózik, az a mozgalmi élet és tevékenység. Mindazokat, akik az MDF-ben társadalmi mozgalmat láttak, könyörtelenül félreszorította és félreszorítja ma is. (Ez a magatartás akkor teljesen egybeesett a többség véleményével: nem mozgalmárkodni, hanem kormányozni kell.)

Antalinak sikerült azt is elérnie, hogy mind a kisgazdáknál, mind a kereszténydemokratáknál olyan vezetések jöjjenek létre, amelyek hűségesek az MDF-hez, a koalícióhoz és nem utolsó sorban hozzá. Azzal azonban, hogy a háttérből folyamatosan kell három pártot irányítani, embereket tisztségekkel megnyerni, elosztani és újraelosztani, nagy terhet vállalt magára. Olyan sakkjátékot játszik, amelyben minden bábu helyét csak ő tudja, állandóan ki kell egyensúlyoznia, idejének legnagyobb részét a koalíció és saját pártja összefoldozására kell fordítani. És hurcolja magával azt a Kisgazda Pártot, amelynek nincs igazi helye a koalícióban. A második politikai nehézség az emberek hiánya. Az MDF-nek, illetve a három pártnak együttesen, nem volt vagy kevésbé volt kormányképes garnitúrája. Egyszerre volt nagyon sok ember - mindenki lenni akart valami -, és kevés alkalmas ember. Sőt, a miniszterelnök állandóan kénytelen volt tanácsadókra hallgatni, hogy kik alkalmasak és kik nem miniszterségre, államtitkárságra, bankelnökségre, főszerkesztőségre - kőfaragónak és balett-táncosnak. Antall és tanácsot adó társai azonban kevésbé tartottak kapcsolatot a Kádár-korszak szakértő elitjével. Láncolatok alakultak ki: a miniszterelnök megbízott a tanácsadóban, a tanácsadó az ajánlott emberben, vagy még hosszabban, a tanácsadó is a tanácsadójában. Ugyanakkor a miniszterelnök arra az iskolaigazgatóra hasonlított, aki valamennyi diákja osztályozására személyesen is vállalkozik. A pártegyensúlyok és az emberhiány miatt a miniszterelnök olyan kormányt hozott össze, amelyben minden személyisége köré szerveződik, és senki sincs, aki egyenrangúként halk vagy hangos bírálataira jogosultságot érezne.

A harmadik politikai akadály az ellenzék kezelése volt. Nyilvánvaló, hogy meg kellett oldani a kétharmados törvények államjogi problémáit is, de a miniszterelnök fő szempontja az ellenzék semlegesítése volt. Jó érzékkel kiválasztotta a legnagyobb ellenzéki pártot, az SZDSZ-t, azon belül Tölgyessy Pétert, jól kiszámította az SZDSZ hangulatát, hogy nemcsak a tárgyalásokra hajlandók leülni, hanem belemennek a szűk körű, titkos megállapodásba is mind saját pártjuk, mind a többi párt háta mögött. A miniszterelnök „esztétikai gyönyörűséget érzett” - ahogy Kis Gy. Csaba mondaná -, amikor az MDF elnöksége, két szövetséges pártja vezetése nélkül leülhetett tárgyalni, majd dicsőséggel mutathatta be az aláírt paktumot. Ez a paktum tette fel a koronát Antall párt- és kormányzati egyeduralmára. Nem volt más, aki ellentétes megállapodást köthetett volna bármiféle politikai kérdésről. A paktum bizonyította Antall számára, hogy politikai taktikája nemcsak elméletben, hanem a gyakorlatban is működik, hogy a szakértőnek és okosnak kikiáltott szabaddemokraták is lóvá tehetők. Ez igen, ez szellemes - csettintett volna Stendhal hőse, az öreg Leuwen. A taktikai gyönyörökbe való belefeledkezés, a hálószövés izgalma sajnos nem feledtethette, hogy sem a miniszter-

elnöknek, sem pártjának és kormányának nincs programja, stratégiai terve: milyen országot is akar a régi helyébe.

Száz napot kért e program összeállítására. Csakhogy program, ha egyáltalán születhet, a programadó szempontjait kell, hogy tartalmazza. Antall Józsefnek nem voltak ilyen stratégiai szempontjai. Miniszterei és államtitkárai részben maguk sem rendelkeztek markáns álláspontokkal, részben álláspontjaik ellentétesek voltak egymással. A miniszterelnök az össze nem függő és össze nem férő szempontokat, süketek párbeszédét tolmácsolta, kezelte vagy lekezelte. A napi tizennégy-tizenhat órai munka, értekezlet, fogadás azt a hitet keltette, hogy mennek a dolgok, az erőfeszítéseket legföljebb az ellenséges sajtó, az ellenzék vagy a múlt emberei nem ismerik el. 1990 nyarán a miniszterelnök magabiztosan alkalmazta a tavasszal bevált technikáit. Belehelyezkedett az első független magyar kormány és a magyar nemzet egyesítőjének pátozzsal teli szerepébe. E kancellári szerephez minden kormányzati és parlamentáris hatalom megadatott. Csak egy nem - elmúlt a pátozzs ideje. A kádári polgárosodás húsz éve gyakorlatiasságra nevelt. A pátozzs, a történelmi fordulat emlegetése nem tart ki néhány hónapnál tovább. Ha a politikai meggyőzés mögött nem érkezik rövid időn belül pragmatikus, szakértőileg alátámasztott tett, intézkedés, akkor elfogy a lelkesedés. (Ugyanez rozsdálta be Pozsgay Imre vértjét is egy évvel korábban.) Másrészt 1990 őszére megfogyatkozott a nyugat-európai pátozzs is. Minden hónappal világosabbá vált, hogy a nemzeti szózatok nem segítenek az alapvető kelet-európai bajokon. A kormány folyamatos működése, a paktum sikere a miniszterelnökben azt a hitet keltette, hogy a kormány, az állam, ura a helyzetnek. A bajok természetesen nagyok, mert a negyven éves kommunizmus mindent elrontott, de egy jóra való, becsületes, nép által támogatott kormány segíteni fog a bajokon. Mindeközben, a társadalmi és gazdasági folyamatok kicsúsztak a kormányzati ellenőrzés és befolyásolás alól, amit a miniszterelnök érthetetlen ellentmondásként kezelte. Az erős politikai kormánynak tervezett kormány nem szembesült a gazdasági problémákkal és félreismerte a politikai szituációt. A miniszterelnök meg volt győződve arról, hogy ha a parlamentben minden rendben van, ha a központi államigazgatás működik, akkor az országban sem lehet baj. Az országban azonban baj volt. A középrétegek érzékelní kezdtek, hogy problémáikkal nem fordulhatnak a kormányhoz, inkább menekülníük kell a kormány elöl, mint segítséget várni attól. Az elszegényedők pedig semmit sem érzékelhettek a felszabadulásból. Az ideológiák kora lejárt.

Válság és szembenézés (1990. október-1991. február)

Az ősz a kormányzati zavar ősze. A kormány megriadt attól, hogy nem tud érvényes és elfogadható programot nyújtani és kiteszi magát az ellenzék gúnykacájának. Kitesztett a kormányzati munka mögöl, hogy a miniszterelnöki koncepció a minisztériumok megszervezésére megbukott, hatás- és munkaköri összeütközések teszik lehetetlenné a hatékony munkát. Orrbavágásként érte a kormányt és fejét, hogy a biztató gazdasági eredmények ellenére újabb gazdasági szigorításokhoz kell folyamodni, a „minden rendben van” politikáját a „könny és vér” politikájára kell cserélní. Az önkormányzati választások pedig azt bizonyították, hogy a társadalom elégedetlen a kormányzó pártok működésével, de még inkább a politika, a pártok teljesítményével. A közömbös, fáradt nép, az elfásult forradalom képét, a „nekünk kell vezetnünk, ők még nem értek meg rá” feltevését gyorsan cáfolták a blokádnál utcán lévő százezrek.

Az október a szembenézés hónapja volt. Antall József miniszterelnöknek szembe kellett néznie saját népével. Ez a nép nem boldog attól, hogy mi boldogítjuk őket. Antall József embernek szembe kellett néznie saját halálával. Tudtam-e, tudom-e teljesíteni, amit magamra

vállaltam? Nem tudom, hogy mi a megrázóbb. Arra gondolni, hogy megbénult köröttem az ország, amelyet vezetek, vagy az, hogy csendesen és nyugtatóan elmondják az ágy fejénél, valószínűleg gyógyítható rák. Ebben a megrendülésben benne volt a változás lehetősége. Számba kellett venni, mi a jobb: lemondani, hazamenni; új és más kormányt csinálni, a párton belül új munkamegosztást kialakítani, a személyi hatalmat csökkenteni; a személyi hatalmat tovább erősíteni, hogy egységben és rendben át lehessen adni. A blokád adta helyzet, a teljes személyi és intézményi bizonytalanság csak megerősítette a miniszterelnök belső érzését: nélkülem semmire se mennek. Ha nem vagyok ott egy percre, mindent elrontanak. A feladat tehát a visszatérés, az erőgyűjtés és a kitartás. Változatlanul ott állok a kapitányi hídon, minden tisztem a helyén van és marad. A hajó süllyedt. A miniszterelnök arra használta fel a zavar idejét, hogy megerősítse pozícióját az MDF elnökségében, egyértelművé tegye, hogy kizárólag rajta múlik, kiből lesz miniszter vagy a párt elnökhelyettese. Megpróbált módosítani a kormányon, tudomásul véve, hogy a gazdaságpolitika figyelmen kívül hagyása további válságokhoz vezet. A miniszterelnök formális helyzete tovább javult, miközben népszerűsége csökkent a társadalomban és saját pártjában. Nem igazolta a nagy várakozásokat. És minél inkább igazolni igyekezett, annál inkább rontott a helyzetén. Képtelen volt változtatni a kialakult rossz tömegkommunikációs képen: anti-hőssé vált a tömegkommunikációban. Szerencsétlenségére, az általa gyengének, függvénynek, kreációnak tekintett Göncz Árpád mind a blokád alatt, mind azután pártok fölötti, igazi államférfiként, a miniszterelnök népszerű ellenpontjaként szerepelt. Kezdetét vette az az áldatlan versengés, amely a miniszterelnök és a köztársasági elnök viszonyát megrontotta. A kormányzati zavar korában világossá vált, hogy a miniszterelnöknek újra kell gondolnia mind keleti, mind nyugati politikáját. Felül kell vizsgálnia a Szovjetunióval és Gorbacsovval szembeni elutasító magatartását éppúgy, mint a német ígéreteket a keleti tartományok problémáinak fényében. A keleti kapcsolatok teljes összeomlása és a Nyugat elfordulása komoly politikusi és emberi meglepetés.

Újraindulás (1991. március -)

A kormányzati zavarból kezd kibontakozni az Antall-kormány megszilárdulása. Mindez nem azért történik, mert egy kitűnő kormány végzi jól feladatait, hanem mert nincs valóságos alternatívája. Ahogy a miniszterelnöknek sincs. Szomorúan állapíthatjuk meg, hogy pillanatnyilag a kormánykoalíción belül nincs miniszterelnök-képes egyéniség. Ahhoz, hogy a miniszterelnök fenntarthassa korábbi hálót szövő pók-szerepét, óriási munkát kell végeznie a koalíciós egyeztetésekben. És közben figyelnie kell az ellenzéki pártokat, hogy megosztásukat a korbács-mézesmazdag módszerével biztosítsa. Az országnak immár szakértő gazdaságpolitikai kormányra volna szüksége politikai háttérrel, de erre a miniszterelnök nem lehet hajlandó. Így kezd az újraindulásban kirajzolódni a kétfejű kormány képe: egyrészt a politikai háttérrel rendelkező miniszterelnök, másrészt az ezt nélkülöző szakértő gazdasági csúcs-miniszter között. A miniszterelnöknek nincs programja, filozófiája az ország irányításáról megkérdőjeleződött. De csak a miniszterelnöknek van annyi taktikai érzéke, tapasztalata, hogy a kormányférfiakat, a pártembereket egymással kiegyensúlyozza, összevesztse, kibékítse. Az újraindulás óhatatlanul ki fogja váltani a sűrűlődést a kétfejű kormányon belül: mind a nemzetközi, mind a belgazdasági kérdésekben csak halasztás folyik, az ellentétek szőnyeg alá söprése. Politikailag és emberileg érthető, hogy az ország politikai erői az Antall utáni politikai vákuum esélyeit latolgatják. Mi lesz akkor, ha vissza kell vonulnia? Működhet-e ez a kormány Antall József nélkül? Az új pártmunkások, kormányzati férfiak jelentős része szinte fizikailag kapcsolódik a miniszterelnökhöz: rezonál gesztusaira, figyelő morgásait, helyesel

nagy mondásaira. Antall József önirónikus, tiszta eszű ember és politikus szófűzésekbe bomlott, játékokba szerelmes, bírálatot nem tűrő miniszterelnökké vált.

Le Sage írja a Gil Blas-ban. A püspök, ez a kitűnő szónok arra kéri Gil Blas-t, szolgáját, hogy ha érzékelne a szónoklatán a szellemi megbicsaklást, azonnal jelezze, mert akkor visszavonul a szószékről. Agyvérzés éri, s a betegség utáni szónoklat szapora, ám semmitmondó. Gil Blas a harmadik után mer csak óvatosan szólni: mintha nem lett volna annyira jó. Nem hittem volna, hogy az ellenségeim szolgálatába szegődsz vagy megbolondulsz. Takarodj! - kiáltotta a püspök. Kutatom Gil Blas-t a szememmel. Nem jár a parlament folyosóin.

1991. május 22.

Vonások egy arcképhez Széljegyzetek a Miniszterelnökhöz

„Hét-nyolc évesen mentünk apámmal kirándulni, s emlékszem a hangjára, ahogy magyarázza nekem, hogy mi is az a demokrácia. Beszél arról, hogy mi az a parlament, és hogy nekünk nem szabad sohasem szélsőségbe mennünk, mert az a diktatúra. Az pedig egyformán rossz, akár baloldali, akár jobboldali.” Ismerős. Ahogy megyünk vagy húsz évvel később apámmal az Árpád kilátó felé, és mondja, mondja, mi is az a demokrácia. Polgárgyerekek. Valahogy így hallgatták a nagyapjukat. Az arany középútról, a németek és az oroszok diktatúrájáról. Igen, ezt elhiszem neki. „Apám a menekültek ügyével volt megbízva, és a mi lakásunk állandóan tele volt menekültekkel. Az egyik szobában lengyelek, a másokban zsidók, azután franciák, és tudom, hogy furcsa, de kibombázott német gyerekek is. Rám az mély benyomást tett, hogy ennyi nyelven beszélnek, ennyi félek és mind rászorultak. És amikor 44. március 19-e után apámért jött a Gestapo, kiderült, hogy tizennégy évesen én is rajta vagyok a listájukon, mert az volt a rend, hogy ha valaki elszökik, akkor a közvetlen rokonát kell elvinni, kivégezni. Ott álltunk egymás mellett. Ezt nem lehet elfelejteni.” Igaz. Emlékezetből jegyzem a szavait, talán másként mondta, talán nem ott voltak a hangsúlyok. Nem volt teátrális. Nem mondott egy fölösleges szót sem. Nem írta körül, ahogy szokta. Ezek még az özönvíz előtti szavak.

*

Mennyire nem tartja magát, miközben mindenáron erre törekszik, a neveltetéséhez. Ha úgy nevelték, mint sejtem, dunántúli katolikus úrfiúként - Erdélyben: úrfiként, éfiként -, akkor három elvnek a bőréhez kellett volna nőnie. Pontosság, barátokhoz való föltétlen hűség, nőkkel szembeni galantéria. Mert az ember nem azért pontos, hogy udvarias legyen, hanem mert nem lehet nem-pontos. „Tudod, fiam, nem fél órával előbb, vagy tíz perccel később kell ott lenni, hanem akkor. Ha pontatlan vagy, a világ irányít téged s nem te a világot.”

„A rendház templomában télen-nyáron reggel hét órakor mentünk misére. A templomot nem fűtötték, s nyirkos, ködös téli reggeleken borzongva topogtunk a hideg köpadlón, a harminc-perces csendes mise, a térdeplés, a katonás álldogálás kegyetlenül elfárasztottak, s legtöbbször főfájással érkeztem az első tanórára. A templomlátogatást nevelőink szigorúan számon-tartották, a felügyelők névsort olvastak, s az elmulasztott istentiszteletet igazolni kellett, mint a mulasztott tanórákat.” Most látom, hogy ez Márai Sándor vallomásaiból való. De lehetett-e ez másként 1937-38-ban, 40-ben? Aligha. „Most kell hazajönni, fiatalúr? Tetszik tudni, hogy az ebéd mindig félkettőkor van, a méltóságos úr már kérdezte, hogy hol van.”

„Jól fontolja meg minden szavát, kolléga, a pontatlan szó olyan, mint a piszkos köröm, a félrecsúszott nyakkendő.” És ez az úriember csinált egy tökéletesen pontatlan kormányt. Sem maga, sem miniszterei nem tartják magukat az elemi pontossághoz. Megbeszélte találkozókra nem mennek el, vagy órákat késnek, embereket váratnak. Az Antall-kormány alatt vált közmondásossá, hogy egy miniszter sose érkezik meg oda, ahol várják, a beszéd tovább tart, mint megszabták, vagy teljesen elmarad.

„Hogyan, Ön fel akar állni és el akar menni, amikor még csak egy órája ül a miniszterelnök előszobájában, az államtitkár irodája előtt? De hiszen vannak itt még a múlt hétről is!” Nincs ebben rossz szándék. Nem gögből várat, nem is tudja, hogy vársz. Vagy ha tudja, úgy gondolja, hogy neked meg kell hogy érje ez a várakozás. Pontatlansága nem bohémes. Nem könnyed. Nem magától értetődő. Az úriemberben az úr és az ember összekülönbözött, az úr

maradt fölül. A világ igazítsa hozzá az óráját. S ha nem tetszik, annál rosszabb a világra nézve. De aki összetöri az időt, azt végül az idő is összetöri.

Csak fantazmagória, szokásos számárság, de az úrigyerekség hiszek egyéhez hozzátartozott a barátság szentsége. Vérszerzések a pad alatt. Elveszthetsz lányokat, szerelmeket, megteheted, hogy nem mész el nagyapád temetésére, s daczból egyetlen könyvet sem olvasol el, amit apád adott a kezébe, de barátodat cserbenhagyni... No ennél aztán aligha tudok nagyobb bűnt mondani. Mert összeveszhettek politikán, gyilkolászhatják itt az emberek egymást különböző oldalakról, de aki a barátja mellett nem áll ki, az rosszabb, mint a gyilkoló. Ez az apák szigorú törvénye, akik nem szakítottak azért barátaikkal, mert „rossz oldalon” álltak 18-19-ben. Akik mentették egymást 44-ben. Ezt verték bele a fejekbe a piaristáknál és a bencéseknél. Vetélkedsz? Igen. Versengsz az első helyért? Természetesen. De barátodat félrelökni, megtagadni, hogy első légy? Nem. A keresztény középrétegekben a szolidaritást nem vállalni egymással ismert dolog volt. De mégis szégyenletes. Antall József személyesen és kliensein keresztül azt az erkölcsöt valósítja meg, hogy barátainkat felhasználjuk, ha szükségünk van rájuk, s eldobjuk, ha már megtették kötelességüket. Nem rosszakaratból teszi. Csak éppen az úr és az ember verekedéséből az az úr került ki győztesen, aki nem tud másban hinni, mint abban, hogy barátom másként gondolkodása árulás, hátszúrás. „Éppen akkor nem áll mellém, amikor kellene. Bírál, ahelyett, hogy segítene. Nem én váltam méltatlanná a barátságra, hanem ő, hiszen ellenfeleinkkel ért egyet. Nem fogja föl, hogy ebben az élethalálharcban nem mindegy, hogy hol és mit nyilatkozik?” A citoyen attól citoyen, hogy olyan barátai vannak, akik másként gondolkodnak. Akik gondolkodnak. Kimondják. Az úrnak szolgálai vannak.

„Nem, nem, maga ne szóljon, magát már éppen elégszer hallottam. Különben is, mindannyian tudjuk, hogy valamennyi lényeges ügy a piszoár fölött dől el.” Nevetnek. A miniszterasszony is nevet. A miniszterelnök még kétszer, nyámmogó élvezettel hozza össze a fontos döntéseket és a férfiakat a piszoár fölé. A bankárok értékelik. Thatcher és Cresson asszonyok is mosolyognának, ha itt lennének. Lalumière asszony óvatosan a füléhez emeli a kezét. Érdekes ez a makedón humor. Barátságos férfivilág. Beavattatás a titokba.

Csak nem akarod számon kérni rajta saját értékeit? Emlékezz, mennyire irtóztál, amikor veled bajlódtak, hogy belédverjék! Miért kellene egy úriemberen elszámolni, hogy nem az? Mennyivel ér ez többet, mint egy kommunista vezetőt figyelmeztetni, hogy a „kommunista erkölcs” éppen az ellenkezőjét mondja, mint amit ő tesz? Semmivel. Nincs értelme. Ez nem is számonkérés. Csak ténymegállapítás. Nem kell rá magyarázat. Példamutatóan nagy politikusnak nevezi Borisz Jelcint. Miért? Mert győzött, és előre meg tudta mondani, hogy győzni fog. De leginkább azért, mert tökéletesen feledni tudja, hogy mit tett és miben hitt életének előző évtizedeiben. Antall József sajnálkozó elnézéssel tekint Gorbacsovra, akinek sehogyse sikerült túlélnie az általa elindított folyamatot, aki nem tudta kiölni magából neveltetését, eszméit, levetkeznie hitét.

Antall József tudatos túlélő. „A túlélés perce a hatalom perce” - kezdi *A túlélő*t Elias Canetti. Hát akkor tessék parancsolni.

*

„Az ablaknál ült minden áldott nap. A súlyos függönyök mintha beburkolták volna. Többnyire figyelt súlyos, le-lecsukódó szemhéja alól. Nem kerültek, de nem is mentek oda hozzá. Néhány öreg obsitos maradt hű hozzá, egyik-másik lerokkan mellé - a többi sietve halad el mellette, valamennyinek rettenetesen szorgos a dolga: már az illendő köszönésre is alig van idejük. Nem szerettem, nem félttem, sajnáltam. Lassan és bizonytalanul vette elő tárcájából a szivart. Rossz, régi tárcából, reszkető kézzel. Még nem olyan régen tízen is gyújtottak gyufát,

ha ajka felé vitte a szivart, s íme, mely furcsák a véletlen játéka - viszi ajkához a szivart, szertenéz és nincs egy híve a szemhatáron, nekem jut a szerencse: tessék, kegyelmes uram!

- Köszönöm.

»Látod fiam, ez itt az ország. Ország. Vannak itt vagy ötven, kiknek véleményét nemcsak meghallgatni, de elfogadni is érdemes. De abból négyen halottak.« Fölírt a képekre. »Azután, egy tucatnyian olyanok, akik számítanak. Lehet, hogy sokat is mondtam. No, ők álljanak bárhová, tegyenek helyest vagy helytelent, őket még figyelni kell.« Körülnézett. »A többi az vagy senki, vagy olyan, ki volt, de már nem lesz, vagy ki lesz, de még nincs.« Választók? Ugyan. Csak mi, csak mi.»

A generálisról, Tisza Kálmánról írhatta volna ezt Benedek Elek. Részben meg is írta. Hazagondolt.

*

Nemzetkarakter és népfaj. „A grúz lovasnemzet, nemesi, dacos becsületérzésekkel. De ugye ravasz kaukázusiak.”

„Jelcin kifejezi az orosz néplelket, Gorbacsov valahogy túl nyugatos, túl európai.” „A magyartól karakterében idegen a diktatúra.” Semmi panaszom nincs a nemzetkarakterológia ellen, ha azt a politika egy, pontosan körülhatárolt elemeként kezeljük. Csakhogy Antall József a faji és nemzetkarakterológiai vélekedéseit nagy magabiztossággal oly kézenfekvő igazságokként tárja elénk, hogy érezzük, legfontosabb világmagyarázó elve ez. Nem vetem ellenére, amit Antall József történész legalább oly pontosan tud, mint én, hogy a nemzeti jellem nem örökérvényű, hanem maga is száz-százötven éves találmány, s része a nemzeti hagyománynak. Hogy milyen az orosz néplelek, azt száz-százötven éve találgatják Csaadajevtől Homjakovig, Tolsztojtól Dosztojevszkijig, és ma Szolzszenyicintől Brodskijig. De hagyjuk ezt. Ma valamire való politikus és/vagy történész a népfajra, nemzetre vonatkozó ön- és közmitoszokat értékén veszi. Engem jobban érdekel, hogy az ennél kifinomultabb kérdésben, amit Szűcs Jenő vetett fel korszakot meghatározó tanulmányában, vajon hol áll Antal József. Szűcs az ilyési „hajszálgyökerekről” szólva vitázni kezd. „Valóban »hajszálgyökerek« fűznek a nyelv által determinált nemzeti közösséghez?” - kérdi. Ellenvéleménye szerint „a nemzeti közösséghez tartozás lényegét tekintve másféle, más természetű kapcsolat, mint az »organikus«, »természetes« viszonyra utaló »gyökér« képze. Akkor már sokkal inkább Ernest Renan híres meghatározása (1882): »Egy nemzet léte - nap mint nap megismétlődő népszavazás.« A nemzeti hovatartozás: a nemzeti közösség tudatos vállalása minőségében más képlet, mint valami mitikus - »organikus« kapcsolat. Az »érzést« és az »ösztönt« ez esetben az intellektus tartja nem »kordában«, hanem keretben. A »gyökér« és a plébiscite más-más típusú nemzeti tudat igen régi szimbóluma. Az előbbi szervelesebbnek tűnik és erősebbnek, mégis bizonytalanabb; az utóbbi bizonytalanabbnak tűnik, mégis erősebb.” Antall kétségtelenül a „gyökér” felfogását vallja a „napi népszavazás” helyett. A tizenöt millió magyar karaktere szerint, nyelve szerint hajszálgyökerekkel kötődik egybe s önmagához. Ez elszakíthatatlan és szerves kötelék. Ahogy az orosz és az ukrán, a grúz és az örmény, a horvát és a szerb milliók ugyancsak hajszálgyökereken keresztül kötődnek önmagukhoz, nemzeti tudatukhoz. Vélem, hogy mégis Szűcsnek van igaza, amikor a napról napra való népszavazásról beszél. Merthogy az oroszországot, az ukránországot, avagy a szerb, horvát, magyar nemzetet éppen most „szavazzák újra” naponta. És ennek a „szavazásnak” ma mások az elemei, mint ötven vagy száz éve, mások az összetartói, mint amiket a nemzeti karakterről, vagy éppen a nemzeti nyelvhez fűződő elszakíthatatlan viszonyról, a gyökerről gondoltunk. Mert a napi népszavazás bizonytalanabbnak látszik, mégis erősebb.

*

Ákár Bethlen Istvánnak konszolidációja elején (1921-23), Antallnak is állandóan jobbra kell figyelnie, hogy onnan ne előzzék. Bevenni őket a pártba, illetve megőrizni ott. Bevenni a koalícióba, és velük egyensúlyozni. (Miként Bethlen az Egységes Párttal, Gömbössel, hasonlóképpen Csurkával és Torgyánnal.) Tudja, hogy balról most nem előzhető. Kelet-Európában a nyolcvanas évek vége óta mindenkit jobbról buktattak meg. A legfontosabb, hogy ne vádolhassák kommunista összejátszással, a múltba való visszatéréssel. Bethlennek kiválóan megfelelt, hogy a szélsőjobbot felhasználta demokratikus ellenzékével szemben, megfelelően ijesztgesse azt. És kínosan ügyelt arra, hogy mind a szélsőjobb, mind a „baloldali” ellenzék viszonylagos súllyal rendelkezzen, nehogy az egyik kiszorítsa a másikat, s egyedül maradjon a porondon az egyik féllel szemben. Antall kiegyensúlyozási politikájában még egy előd fölkdlik, nevezetesen a konszolidáló Kádár János, aki viszont állandóan kénytelen volt balra pislogni - a Moszkvában tartalékolat Rákosi és Gerő mellett, Münnichre és Apróra, majd Komócsinra -, s a baloldali veszettekkel együttműködve a reformistákkal egyensúlyozni. Ebben az egyensúlyozásban, miként Bethlen vagy Kádár egyensúlyozásában, nincsenek morális megfontolások. A politikai játszmában a középutasság elismertetése és a nagyobb veszély (jelen kurzusban a jobboldali radikalizmus, populizmus) semlegesítése bevonás, öllekezés vagy éppen eltaszítás által patikamérlegen mért politika, hatalmi és nem erkölcsi kérdés.

*

„Mi nem írunk, bírálunk, hanem teszünk. Mert be kell látni, hogy más dolog cselekedni és más arról elmélkedni. Ne gondolják, hogy nem tudnánk legalább olyan jókat írni, mint azok, akik ma bírálják minket. Bizonyosan még jobbat is. De nekünk feladatunk van.” Nem az a baj, hogy ezzel ugyanazt fölényeskedi körbe, amit hatalmon lévő elődei. Az a nagyobb baj, hogy ezt el is hiszi magáról. Meg van győződve, hogy bármikor írna olyan cikket, mint kritikussai, hogy ez igazán nem nagy dolog, csak elő kell vennie a tollát. Pótlólag kitalált magának nemcsak egy politikusi, hanem egy Nagy Értelmiségi pályafutást is, ki addig írt, amíg az volt a feladat, majd tett és tesz, amióta a történelem igazolta s hatalomra segítette. E mondások azt is mutatják, hogy nincs tisztában a kockázattal: egyszer még igazolnia kell, hogy le tud-e írni egy olvasható tanulmányt, el tud-e mondani egy érthető beszédet a hatalom védő és oltalmazó palástja nélkül. „Aki nem kóstolt bele a kockázatba, nehézségekbe, az nem tarthat igényt arra az öröme és megbecsülésre, amely a kockázatos vállalkozás jutalma. Szánalmas dolog olyan hatalmasnak lenned, hogy mindenki és minden utánad engedjen. Sorsod messze vet minden társulástól, valósággal félreállít, kiközösít. Fogadjuk el az embert mindenhatónak, és máris lealacsonyítottuk: kénytelen lesz ellenállást, akadályoztatást koldulni; mert lénye és boldogsága sínylődik” - írja Montaigne. Antall nemcsak az egyik területen fenyeget, de nem áll ki - „tudnék én is írni, ha akarnék” -, de a cselekvés terepén is megszabadul a kockázatos versenytársaktól, a lehetséges utódoktól, így elég szomorú és sivár az udvar képe. Nem három-négy jó tanítvány, nemes utód versengése, víképessege ösztökéli nagyobb teljesítményre, nem tucatnyi bírálóval felvett nagyvonalú párbajban mutat példát politikusi magatartásra, hanem az egyedülvalóság önhitt képzelgéseiben, a pótolhatatlansággal való fenyegetésében leli örömét. Cselekvő tanítványok, utódok, író, elemző ellenkezők nincsenek körében - óvja magát a kockázattól. Tanár, aki nem leli kedvét a nevelésben. Tudós, aki nem érdeklődik tudóstársa érvei iránt. A tanítvány helyett is ő fog fölmászni a hegyre, az utód helyett is ő fog kormányozni, túl fog élni. „Nem azért vagyok itt fönn, mert akarom, hanem nézzetek a többiekre. Tudnának nélkülem cselekedni? Tudnának nélkülem írni, ha én írni akarnék? Nincs más, csak én, aki a történetből készült.” Nem lepődhetünk meg magatartásán. Nem nevelt Tisza Kálmán-utódokat, csak bólogató mamelukokat. Nélkülözhetetlenné avatta magát Bethlen István, visszanyesve mindenkit, aki helyére léphetett volna. („Bethlen személyi politikájával szemben a kortársak általában két kifogást emeltek. Egyrészt

azt, hogy »nagy képességű férfiakat« nem tűrt meg kormányában, és így egészében kontra-szelekciós válogatási elvet érvényesített. Másrészt azt, hogy Machiavellivel együtt vallotta: csak olyanokkal lehet együtt dolgozni, akiknek vaj van a fején.” [Romsics Ignác: *Bethlen István*])

Így dolgozott Kádár János is, a maga harminc esztendejében.

*

Higgyék el, volt humora. Sőt volt idő, amikor még magán is gúnyolódott. „Szellemének felsőbbbsége abban a humorban is megnyilvánul, mellyel külső megjelenésének, magaviseletének az emberekre tett hatását felfogja. Világosan látja, hogy vannak tulajdonságai, melyek elidegenítik tőle az embereket.” Grünwald Béla írja ezt egy századdal ezelőtt Széchenyiről. Mára az öngúny mások gúnyolására, a humor másokra csattintásra szolgál. Azelőtt tán nem bocsátotta ezt meg magának. Azután kezdett magának feloldozást adni. Most már nekünk is megbocsát. Arroganciája titkot rejt. Fél, hogy egyszer jön a rossz hír. Fölébred és ismét buszon kell mennie a múzeumba. A világ pedig visszaalszik, és ott hortyog, szuszog egyenletesen, évtizedes unalommal a Török utca csöndjében.

Egyben igaza van: nem képes egy nagy diktatúrára. A kelet-európai demokrácia hű kicsi diktátora.

*

„Arcunkat liszttel, festékkal bekenjük,
a fűrésziporban bukfencet vetünk,
hagyjuk, hogy más szégyenkezzék helyettünk,
és piruettezünk, komédiázunk,
hogy végre megtaláljuk
az ingatag egyensúlyt, aminek
fanyar megalkuvás az ára.”

Kálnoky László: *Egy mutatványos feljegyzéseiből*

1991. február

Pártelnök

Mikor volt utoljára komoly parlamentáris ellenzékünk? Volt-e egyáltalán valaha? S mikor volt olyan ellenzéki vezetőnk, akire reménységgel nézett az ország egyik fele? Bethlen István korszakában bizonyosan nem volt. Gömbös vagy Imrédy idején? Még kevésbé. 1945 és 1948 között? Az alkudozó, háttérben egyezkedő pártok és vezetők között gerinces ellenzéki kevés találtatott. Hányszor és hányan sóhajtottak föl a kádári egypárt-korban: lenne csak egy ellenzéki párt, minden másképpen menne! Lenne csak egy ellenzéki politikus, nem állnánk itt védtelenül! 1990 tavasza óta van választott ellenzékünk. Sőt, ellenzékeink. Vannak ellenzéki főnökök, elnökök, képviselők. Akkor miért kívánjuk erősen megint: bár lenne már egy ellenzéki párt, bár lenne egy vezető? Pártelnök van. A legnagyobb ellenzéki párt elnöke.

Az eretnek (hetvenes évek)

Kis János filozófus fellázadt egy buta, közepszerű rendszer és intellektuális apái, nagyapái ellen. A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején az intellektuális baloldal előtt tökéletesen lelepleződött a Kádár-rendszer közepszerűsége. Az 1968-as csehszlovákiai bevonulás és a magyar rendszer reakciója azt bizonyította egy fiatal nemzedéknek, hogy a középutas, antiintellektuális, csatlós rendszer reformálhatatlan. Kis János és egy kis filozófus kör nemcsak ezt kívánta bebizonyítani, hogy a változtatás gyakorlatilag kivihetetlen, hanem azt is, hogy a rendszer elméleti gyökereiből következik e megváltoztathatatlanság, illetve a meghirdetett kísérlet kivitelezhetetlensége. Nem azt mondták, hogy ez a pragmatikus, hatalomvágyó rendszer nem a klasszikusok elveit valósítja meg, s vissza kellene menni az alapokhoz, hanem azt, hogy a klasszikusok eszméi a megvalósíthatatlanok. Márkus György, Bence György és Kis János eretnek lázadása, amely túlélte hagyományként illesztette be Marx eszméit más filozófusok gondolatai közé, nem rendítette meg a gyakorlatias középutas rendszert. Amikor e filozófusokat és szociológus társaikat ostoba koncepciók vádakkal elítélték, kizárták pártból, állásból, a rendszer gazdái semmiképpen sem gondoltak arra, hogy egy ellenzéki mozgalom csíráit teremtik meg. És nem gondoltak ilyen mozgalomra a kizárt eretnekek sem. Vitát nem folytathattak, mert nem voltak ellenük érvek. Politikai mozgalmat nem csinálhattak, mert nem volt mire. A lépésről lépésre gazdagodó társadalom és az atyáskodó hatalom nem hagyott levegőt. A nagy mű, az Überhaupt, majd a marxizmus-körkérdésre adott válaszok és Marc Rakovski (Bence és Kis álneve) munkái csak egy szűk, belső körben foroghattak. Kis Jánosnak naponta kellett feltennie magának a kérdést: mi végre vagyok én még itt Kelet-Európában? Hogyan hathat az értelmiségi, ha írásai nem jutnak el az olvasóhoz? Megmaradhat-e értelmiséginek? Irigylésre méltó szellemi és erkölcsi fegyellemmel láncolta magát a könyvtár ismert székéhez. Minden nap olvasott, jegyzetelt, írt, megint olvasott, megint jegyzetelt. Kint ült a zónában és átélte az ezzel együttjáró lemondást. A hetvenes évek végére már készen volt, megépült nemcsak az eretnek gondolkodó, hanem az eretnek életformát élő személyiség építménye. Tartás. Ez a tartás három fontos tartópillérre épült. Alapelv: övük a hatalom, ők az erősebbek, de miénk a jog és az erkölcs. Ha ők fütyülnek a jogra, mi komolyan vesszük, még ha ők is csinálták ezt a jogot. Helsinki után, az emberjogi csoportok Csehszlovákiában és a Szovjetunióban, Lengyelországban és Magyarországon mind erre építették nemcsak politikájukat, hanem létezésüket is. Létezésünk jogszerű, és a tiéd, kedves Hatalom? De Kis János másként gondolkodó és élő ellenzéki személyes tartásában a második elem talán még fontosabb. Ellentétben társai közül sokakkal, viselkedése sugallta: nem én, nem mi vagyunk nektek, akik a margón belül vagytok és gondolkodtok, az

élő lelkiismeret és szemrehányás. Nem azért vagyunk, hogy büntudatot érezzetek, hogy figyelmeztessünk arra, aki állásban van, az a hatalommal, a Hatalommal paktál. Az erkölcs-telen, tisztességtelen nem értelmiségi ember, hanem a hatalom gyáva kiszolgálója. Kis János úgy alakította egyéni kapcsolatait, hogy kiszorult ellenzéki barátai és bennmaradt barátai személyes ügyének tekintette, mit választottak. Nekem ez adatott, neked az. Félreszorította személyes sérelmeit. Nem beszélt soha elárultatásairól, a kiközösítésekről, barátok elfordított tekintetéről. Nem sajnáltatta magát. Természetesen élt egy természetellenes helyzetben. Tartásának harmadik fogódzója, hogy nemcsak intellektuálisan tűrte el, sőt kereste a másként gondolkodókat, hanem a maga aszketikus életformáját nemhogy ráerőltette volna másokra, ellenkezőleg, rendkívüli kíváncsiságot tanúsított más életformák iránt. Kevés ember tudott ennyi türelemmel kérdezni, meghallgatni másokat, legyenek azok bármely néposztályból. A mások életformájára, helyzetére való érzékenység tette, hogy a nyolcvanas évek elejére olyan kapcsolatokkal rendelkezett, amelyekkel rajta kívül senki az ellenzékiek közül. Ez a zárkózott, komoly ember igyekezett mindenkivel megismerkedni azok közül a fiatal értelmiségiek közül, akik kijártak gyárakba, szövetkezetekbe, akik a végtelenségig meséltek neki a miniszteriális vagy az iskolai viszonyokról. Úgy fogott össze másokkal, hogy azok legfontosabb olvasójuknak, hallgatójuknak érezték. (Azt hiszem, hogy sokan vagyunk, akik neki írtunk. Tudtam, hogy mindent elolvas, tudtam, hogy véleményét halkán, de határozottan meg fogja fogalmazni, és olyat fog észrevenni benne, amit más nem.)

Az ellenállás gondolkodója - az ellenzék élén (1982-1987)

A lengyelországi megmozdulások, majd a szükségállapot a kicsiny magyar ellenzék letébe érintette. Van-e értelme folytatni az emberjogi kiállást? Tesz-e kellő hatást a társadalomra? Lehet-e program, célok nélkül, csak tartás alapján ellenállni? Kis János óriási érdeme, hogy a politikai középutat megtalálta, és képesnek bizonyult az általa kidolgozott elképzelés megvalósítására. „Nem térhetünk vissza a legalitásba, nem vállalhatjuk a civil kezdeményezések teljes feladását. De nem is foghatunk öngyilkos akciókba a hatalommal szemben. Húzódik egy vékony ösvény, a második nyilvánosság ösvénye. Feladatunk felölelni a szellemet, bárhonnan jön. Nemcsak erkölcsi és jogvédő ellenállást kellene tanúsítani, hanem szellemi is. Fiatal szakértők tömege nőtt fel, közvetítsük gondolataikat. Lehetnek a hatalom oldalán állók az erősebbek, de a társadalom szellemét mi képviseljük. Az útleve, a cenzúra nélküli gondolat jöjjön hozzánk.” Kis János első ízben ad programot, illetve jelenti ki, hogy az ellenzéknek nemcsak magatartásra, kiállásra, de programra is szüksége van. Megállapítja, hogy Magyarország sajátos fejlődésen ment keresztül 1956 után, a konszolidációs Kádár-kor más feltételeket teremtett, mint a többi kelet-európai ország feltételei. Nem vagyunk azonosak Lengyelországgal, nem számolhatunk nagy ellenzéki tömegmozgalommal. Lassú építómunkára, a szabadság kis köreinek megteremtésére kell irányt venni. Kis Jánosnak a *Beszélő*ben megjelent cikke után zajlik le az a vita az ellenzéken belül, amely immár szemügyre veszi, hogy mit jelent ellenzékinek és értelmiséginek lenni Magyarországon. Csak ez a szellemében és erkölcsében emelkedő ellenzék lehetett képes az adminisztratív megtorlások emeltfejú elviselésére, és válthatta ki az értelmiség szélesebb körű szolidaritását. A kis jánosi program alapján jutott el a demokratikus ellenzék 1956 nyílt újraértékeléséhez, a népi táborral való aktív kapcsolatfelvételhez. Az Altábornagy úrnak elévülhetetlen érdemei vannak a *Bibó-Emlékkönyv* megszervezésében, és abban, hogy a demokratikus ellenzék 1985-ben egyik kezdeményezője a monori találkozónak. Félretett előítéletet és gyanakvást, csendesítette saját harcias táborát. Tekintélye, amely az intellektuális mélységen és az erkölcsi tisztaságon alapult, vitathatatlan volt. Egyszerre mutatott megértést a reformközgazdászoknak a gazdasági válságot előrejelző gondolatai és félelmei, a nemzeti-népi íróknak a határokon túli magyar-

ságért kifejezett aggodásai és 1956 meghurcoltjainak politikai rehabilitációs igényei iránt. A demokratikus ellenzék megrendezte az 1956-os ellenkonferenciát, és Kis János ismét ott ült türelmesen a vendéglői asztaloknál, írókkal és közgazdászokkal, hogy a második Monort is megszervezze. 1987 tavaszán egyik fogalmazója a *Társadalmi Szerződés*nek. E program világosan mutatja, hogy kigondolói egy hosszabb reformszakaszra számítanak, állóháborúra, lövészárokharcra. Korlátozott és határozott lehetőségek között kell lassan-lassan alkotmányosságra, gazdasági reformokra, szociális gondolkodásra nyomni a párthatalmat. Egy egységben, egymással együttműködő ellenzék a második nyilvánosság támogatásával s a társadalom megváltozott hangulata mellett lövészárokbba kényszerítheti a hatalmat. 1987 közepén a *Társadalmi Szerződéssel*, a *Fordulat és reformmal*, és a népi, illetve reformkommunista mozgólódásokkal a hadjárat megindult. Nem tudta senki, hogy oly közeli a győzelem esélye.

Merülőben (1988-1989)

1987 őszén versengés alakult ki az ellenzéki csoportok között. A versengők először csendben, majd nyíltabban kezdték felmondani azokat a megegyezéseket, amelyek a monori tanácskozás után megkötöttek. Kis János őszintén megpróbálkozott az együttműködéssel. Mindvégig azt éreztem, hogy a versengés és belső ellenzéki harc légkörében rosszul érzi magát, egyre nehezebben lélegzik. A felháborodott társakkal szemben a nyugalmat képviselte. Csakhogy a népiek és a reformkommunisták tömeges szerveződései azzal az aggodalommal is eltöltötték, hogy a demokratikus ellenzék immár az ellenzék perifériájára is szorul. Aggódott, hogy visszakerülnek abba a helyzetbe, ahonnan 1982-ben elindultak. Amikor a Szabad Kezdeményezések Hálózatát javasolta, nem tett mást, mint a korábban bevált és helyesnek bizonyult politikát próbálta folytatni. De ekkor már megváltoztak a feltételek. A szellemi körök megszaporozódtak, és már nem szorultak arra, hogy csak a szamizdatban publikáljanak. A demokratikus ellenzék repülő egyetemeiről, a lakásokból, az ellenzéki összejövetelekből kinőtt az ország: színháztermek, kultúrházak, nyilvános klubok teltek meg. Az újságírók harcba fogtak a nyilvánosságért, a glasznosztyért. Amit Kis János vetett, mások aratták le. A versengés nem emelte, hanem rombolta a demokratikus ellenzék tekintélyét. És fölmerült a rossz alternatíva az ellenzéki csoportokon belül: „tömeg vagy elit”, „populizmus vagy ész”. A korábban magát erőszakkal is elfogulatlanságra és együttműködésre kényszerítő Kis most mindenütt gyanús jeleket lát partnereinél: taktikázás, paktálás, elvi politika hiánya, személyeskedés. Akarva-akaratlan maga is belemerül. Lépés-ellenlépés, „ha ők így, mi úgy”. De a merülés lehúzó súlya a fájdalmas gondolat: lehet, hogy Magyarországon csak a kádárista diktatúra és a nemzeti-populista diktatúra között választhatunk? Lehetséges, hogy egy alkotmányos tömegdemokráciában, a nem polgárosult, nem liberalizált Magyarországon a többség nem minket, hanem a kommunista vagy nemzeti populizmust választja? A lassú lemerülés, süllyedés azt is kifejezi, hogy Kis Jánosnak nem sikerült az az őszinte szándéka, hogy a Hálózatot keresztül kitörjön az értelmiségi gettóból, megtalálja a rendszerrel elégedetlen nagyipari munkások csoportjait. Kis ekkor következetesen szociális gondolkodású radikális, nem liberális vagy szociáldemokrata. Megpróbálja egyesíteni és nemesíteni a liberális és szociáldemokrata értékeket.

Közel egy évtizeden át, felváltatlanul viselte az ellenzék vezetésének terheit. Nem ment külföldre. Nem tért vissza a legalitásba. Nem alkudott meg. Elfáradt. Amikor 1988 őszén elrepül az Egyesült Államokba, arra készül, hogy könyvet fog írni, visszavonul a politikától.

Mélyben (1990-1991)

Kis János komolynak született. Amit gondol, komolyan gondolja, amit csinál, komolyan csinálja. 1989 őszi hazatérte után egy erős szociál-liberális pártot kívánt formálni a szabad-demokraták laza csoportosulásából. Azt a pártot, amely meg fogja akadályozni, hogy reform-kommunisták és nemzetiek alkotmányon kívüli vagy alkotmányos diktatúrára összefogjanak, azt a pártot, amely reménye minden polgárosultságra vágyónak, minden Európa felé tartónak. Kis János politikusként föláldozza magát. Átmenetileg elvállalja a pártelnökséget. A hosszú járatok kapitánya átszegődik egy átkelő hajóra. Sokszor tépelődhetett azon, hogy mit jelent hivatásos politikusnak lenni. „Azt mondják, mindnyájan azt hisszük szívünk titkos mélyén, vagy szeretnénk elhitetni másokkal, hogy vagyunk valami, ami igazában nem vagyunk.” Thackeray szerint van így. S valahol másutt említi, hogy a „politikusként ki kell ölnie magából az embert, de az embertelenné válás még nem tesz jó politikussá”. Kis kínos pedantériával ölte meg magát. Nem tudom, hogy megérte-e. A Szabaddemokraták Szövetsége szellemi és erkölcsi gerincességet mutató, őszinte és jellegzetes karakterű kis párt helyett karakter nélküli, szomorú nagy párt. És az a politikai gondolkodó, aki stratégiai terveket és programokat adott, aki következetességéről vált ismertté, most taktikai cikkcakkok foglya. 1990 tavaszán megkötötte az MDF-SZDSZ-paktumot saját pártja és ellenzéki szövetségese háta mögött. 1990 októberében, a taxisblokádnak napjaiban lemondásra szólítja föl a kormányt. 1990 novemberében, a szombathelyi pártkonferencián a hosszú távú ellenzékbe vonulást javasolja, s elveti azt az elképzelést, hogy a szabaddemokraták csináljanak új programot. 1991 februárjában a küldöttgyűlésen a kormányt ismét lemondásra szólítja fel, bejelenti, hogy a szabaddemokratáknak már készül a programja, amely kormányzati alternatíva lehet. 1991 júniusában kisebbségi kormány létrejöttét proponálja. Július közepén egy négypárti MDF-KDNP-SZDSZ-Fidesz koalíció lehetőségét látja megvalósíthatónak. Értem én, hogy a körülmények változnak. Tudom én, hogy egy pártnak rugalmasnak kell lennie. Gondolom, természetes egy politikusnál, hogy rezzenéstelen arccal kell mondania mindazt három hónap múlva, amit három hóval előbb elítélt. Hogyan is lehetne másként leváltani egy frakcióvezetőt, mint a pártkonferencia előtt? Miért is kellene az egyik ügyvivő nyílt levelét a konferencián megbeszélni, ha van ennél sokkal fontosabb dolgunk is? Miért kell továbbra is a bekerítettség pszichózisával politizálni? Vergődés.

Állok a sír mellett. Élt 1982-1989. Amit tett, megmarad. Szerettem. Ha számba veszem, hogy kitől tanultam, tőle talán a legtöbbet. Áttetsző lett. „Terítenek leszednek / s nem hagynak már nekem üres helyet / gazdátlan egy kanálcsörömpölés / el is hallgat / nem mondja immár senki És te / Csak úgy keveredtem egy szóbeszédbe” (Rába György). Kanala nem csörömpöl, helye üres.

1991. szeptember 7.

Egyedülvalóság

Vázlatok a Pártelnökhöz

Azonnal feltűnik a történeti egyedülvalósága. A magyar politikusok között sem múltban, sem jelenben, nincs hozzá hasonlatos. „Természetesen - vetik ellene -, mert nem is politikus. Filozófus, tudós, aki ezért botladozik a politikában.” Nem mondom, hogy nem használható) érv. De Kis János politikus immár másfél évtizede, akár tetszik nekünk és neki, akár nem. Kényszer és kelletlenség szülte politikus, talán nem is mindig jó politikus, de mégis az. A Demokratikus Ellenzékből Kis János csinált politikai mozgalmat. Megírta politikai programját, meghatározta stratégiáját és taktikáját, kialakította intézményeit. És nem Jászi Oszkár. Nem Csécsy Imre. Nem Bibó István. Nem elmélkedett és elmélkedik a politikáról, hanem csinálta és csinálja. A Demokratikus Ellenzék lehetett nagyon kis létszámú csoport, lehet állítani, hogy viszonylag szűk körben hatott, de Magyarország legnagyobb és egyetlen intézményekkel rendelkező ellenzéki csoportosulása volt. Ennek az ellenzéknek pedig Kis János volt a vezetője. Tud programot készíteni? A *Beszélő*ben megjelent programok, elemzések, programtöredékek azt igazolják, hogy igen. Ettől még hasonlíthatna Jászihoz és Bibóhoz. Képes politikai intézményeket szervezni és vezetni? A *Beszélő*, a *Bibó-Emlékkönyv*, az aláírásgyűjtési kampányok, a monori találkozók, a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az SZDSZ nagy párttá formálása mutatja képességeit. Minderre Jászi, Csécsy, Bibó képtelenek voltak. (Természetesen a kor különbsége is adja ezt a „képtelenséget”.) De Kis János nem is szociáldemokrata típusú politikus, nem hasonlítható Szabó Ervinhez vagy Böhm Vilmoshoz, Kunfi Zsigmondhoz vagy Mónus Illéshez. Valami más. Nem parlamenti politikus. Nem pártbürokrata. Nem illegális harcos, titkos akciók szervezője és végrehajtója. Nem néptribun. Nem álmodozó, naiv politikai elmélkedő. Nem is idegen, „idegen” politikus, ahogy egyesek láttatni szeretnék. Nem életidegen, nem „magyaridegen”. Magyar politikus, a huszadik századi Magyarország végéből. Mégis meg kellene fejtenünk politikus lényé titkát. Mert nemcsak elődei, de nemzetközi összehasonlításba vehető társai sincsenek.

Adam Michnik vagy Jacek Kuron tűnnek a legközelebbinek. Csakhogy Michnik, Kuron, Geremek és társai csak Walesával vagy Mazowieckivel együtt érthetők meg, mindig félúton vannak a tanácsadó és az önálló politikus között. Kis tökéletesen megáll Donáth, Vásárhelyi, Pozsgay vagy Antall, Tölgyessy vagy Pető nélkül: mindig önálló politikus, sohasem tanácsadó valaki mellett. De Kis János politikai viselkedése, stílusa és modora sokmértődes távolságban van Václav Havel föllépésétől is.

„Értjük, hogy mi nem. De akkor mi igen?” Engem az olasz Piero Gobetti és Antonio Gramsci emlékeztet. Az előbbi magányos éleselméjű liberális lázadó, az olasz modern liberalizmus megteremtője, az utóbbi, az ismertebb, másként gondolkodó és tevő marxista, minden tekintélyelvű - sztálini vagy fasiszta - rendszer elvi és gyakorlati ellenfele. Mindketten korábban jöttek a kelleténél. Gobetti felmorzsolódott az archaikus társadalom nem-liberális erői között. Gramsci, aki elpusztulhatott volna Sztálin börtönében is, bezáródott egy el lehetetlenülő ellenzéki magatartásba. Szerencsájukra vagy szerencsétlenségükre, ki tudja, egyikük sem győzedelmeskedett. Mindkettőnél nagyon fontos, hogy egy világkép alapján politizáltak, és nem politikájukhoz alkalmazták világképüket. Mindkettőjükre jellemző a morális és az intellektuális szigorúság, amely a gyakorlati politikában csak az ellenfelek által való kiiktatáshoz vezethet. Mindketten azzal a huszadik századi emberi és inkább művészi, mint politikusi érzülettől fertőzöttek, hogy menekülnünk nem atyáinktól, iskoláinktól, tanítóinktól kell, hanem önmagunktól. De nem máshová, egy másik, ismeretlen földrészre, hanem befelé, önmagunkba. Ez volt Kis János. Amikor ettől eltávolodott, engedményeket tett, taktikázott, fondorkodott, kacérkodott, vége lett a morális és szellemi szigorúságnak. Pedig

nem a mások fölötti hatalmat kereste, hanem az önmaga fölötti hatalmat. Amit pártelnökségével elveszített, akár Raszkolnyikov a tett végrehajtásával.

*

„Szögezzük szemünket a tényekre, s ne az indulatokra.” Van abban valami megnyerő és egyben félelmetes, ahogy körbejárja tárgyát, s nem hagyja magát kizökkenten. Pontosabb önmaga egyensúlyának fenntartása, az önvizsgálat végeredménye, mint ellenfeleinek ítélete. Jorge Luis Borges írásának hősére emlékeztet: „Egy teológiai vagy irodalmi vita hevében egy pohár bort lötytyintenek egy uraság szemébe. A sértett szemrebbenés nélkül így vág vissza: »Ez csak egy kitérő, uram, várom az érvét.«” Nem mások, hanem önmaga fölött zsarnokol. Állandóan mérlegre teszi, hogy helyesen cselekedett-e, ekkor vagy akkor. E mérleg eredményeként bünteti magát. Sajnos, ez a büntetés egyfajta öncsonkítás. A helyes mederbe terelés, minden kitérőnek a megakasztása, a véletlen és meglepő beolvasztása, ésszerűsítése megcsonkítja. De különben a legkedvesebb, legbarátságosabb ember.

*

Fenntartja magának a végső döntés jogát. Nem autokrata alapon, csak a megoldás egyszerűsége és keresztülvihetősége érdekében. Hozzászokott, hogy levonja a következtetéseket. De sohasem sért meg azzal, hogy az első óra végén a maga csendes módján elénk teszi a kész megoldást, hogy három óra múlva elfogadtassa. Nem. Végigcsinálja az órákat. Együtt tépelődik velünk. Mi is elismerjük, hogy az ő döntése az egyedül helyénvaló. Néha a lépcsőházban föltámadnak az ellenérveink. Máskor csak hetek múlva. Meghallgatja. És röviden meggyőzve visszavezet az eredeti döntéshez. Nem szégyenít meg. De valahol titkon szeretnénk, ha egyszer már nekünk lenne igazunk.

*

Odúlakó.

Tragikuma „egyéből sem áll, mint szenvedésből, önmarcangolásból s annak tudatából, hogy létezik valami jobb, de ez elérhetetlen. Mi adhat erőt a megjavulóknak? A várható jutalom, a hit? Ha egyszer nincs kitől jutalmat várni, nincs kiben hinni?” (Dosztojevszkij) Ésszerűsítette, kikínlódta azt a világot, amiben nem hisz, s amit nem tud elviselni. Istenem, lehetséges, hogy ötven év múlva olyanná válunk, mint a mai Amerika, amitől már most hányingerem van. Az lesz a jutalmunk, ami másoknak a büntetése. Mint Stendhal hősei, akik eszükkel tudják, hogy a bostoni polgárok köztársasága jön, akarják is, csak nem bírnak e polgár bőrébe költözni. Citoyen - polgártárs, aki megveti és gyűlöli a burzsoát - a polgárt Istenét megölték a múlt században, emberét a holocaustban, s maga fojtotta meg az új világba, a marxi Kánaánba vetett illúziókat: Az erényesség köztársasága nem jön. Tudja. Ami jön, utálja. Ésszerűtlenül él. Jutalom reménye nélkül. Reménye nélkül. Nélkül.

*

Amikor elkezdte, a Cluny utcai padlásszoba D'Arthezeként (ugye emlékeznek arra a kicsiny csapatra Balzac *Elveszett illúzió*kjából, akik a szellem köztársaságára esküdtek föl), egy nagyon lényeges eszmét vetett föl: semmi végleges nem történt még a világon, még nem mondták ki az utolsó szót a világon erről a világról, a világ nyitott és szabad, még minden előtte áll, és mindig előtte fog állani. A marxi világegyetem befejezettségével szemben, felpillantott a sokcsillagú, nyíló égre. A világ nem valamitől valamerre tart. Nem a kapitalizmusból a szocializmusba. Nem az árutermelő társadalomból az áru nélküli társadalomba. Nincs egyenesvonalú mozgás. A történelemnek nincs célja. A történelem van. Nem kezdődik és nem fejeződik be. Nem tudjuk, hogy merre tart. És ezt a filozófiai gondolatot a hetvenes évek végén kiegészítette egy morális megfontolás: ha már részt kell venned a világban, ebben

az örültségben „inkább légy erényes a tetteidben és bűnös az eszméidben, ahelyett, hogy helyesen gondolkoznál és rosszul cselekednél” (- mondja ki Michel Chrestien d’Arthez igazságát). Az eddigi népboldogítások mindig abból álltak, hogy a világ be fog teljesedni általuk, az előtörténetnek vége, s a helyes eszmék megvalósulnak. Lett azután az „erényes eszméből” bűnös tett, a „helyes gondolatokból” rossz cselekvés.

Ám amikor befejezi, már befejezett világban fejezi be. A világnak mégiscsak adatik célja - a szocializmusból a kapitalizmusba, a tervgazdaságból a piacgazdaság irányába, az embertelenségből az emberi jogok tiszta birodalma felé -, s immár fontosabbá válik a „helyes gondolkodás”, az „erényes eszme” minden másnál. Ha filozófus lesz, megint fel kell nyitnia a politikusként lezárt világot. Nem lesz könnyű.

*

Milyen volt a napirendje? Hogyan bírta, hogy ne gondolkozzék, hanem félóránként fogadjon küldöttségeket, értekezleteket vezessen? Nem azzal ment-e haza minden este, hogy ez a nap sem sikerült, ez is értelmetlen? Félek, hogy még a Márai-naplóban talált soroknak is igazsága van. „Marcus Aurelius-szobor mindig megkísért: írni egy elbeszélést a Császárról - talán ezzel a címmel: »Napirend« -, amely hírt ad arról, hogy Marcus Aurelius minden reggel elhatározta, a sztoikus filozófia erkölcsi alapelvei szerint, a Birodalom békés kormányzását, és minden este azzal a tudattal tért nyugovóra, hogy egész nap kénytelen volt gyilkolni.” Tudom, tudom. Nem uralkodott Birodalmon, nem gyilkolt. De mégis ez juthatott eszébe elalvás előtt.

*

„A vonat túlfutott az állomáson, / se töltés, se sinek...” - mormolja az öreg Zelk.

*

Azon a koratavaszon három hibát vétett. Először a választási harcban, amikor a Demokrata Fórum „tavaszi nagytakarítására” nem elutasítással, hanem a szabaddemokráciát „pincétől a padlásig” való takarításával felelt. Éljenjáró volt az antikommunista harcban. Ennek nemcsak az a káros következménye ütött vissza rá, hogy az SZDSZ megtelt antikommunista és egyben antiliberális tagokkal és szavazókkal, hanem az is, hogy a kampány saját személyiségében is áthatotta. Komolyan gondolta. A düh belülről jött. A „vagyok olyan antikommunista, mint te, vágok olyan rendet, mint te”, a „különb ellenálló vagyok, mint ti, akik otthon kuksoltatok” lerombolta korábbi személyisége legvonzóbb tulajdonságait. Sértett volt a demokrata fórumra. Hogy jönnek ahhoz ezek a gyáva, kommunistákkal alkudozó, soha igazán nem üldözött emberek, hogy a demokratikus ellenzéket „kommunistázzák”. Ezért szenvedtünk? Ennyit ér az ellenállásunk? Azt hiszem, hogy Kis János, ha egymaga van, felülemelkedik az MDF vádaskodásain. De nem volt egyedül. A demokratikus ellenzéket kellett védenie. Talán szíve szerint lement volna a színpadról. De a színpadon maradt, és a túljátszást „választotta”. És a Pozsgay-ellenes kampány, majd a Duna-gate, végül a választási kampány antikommunista dühe a szabaddemokráciát mutatta a legkövetkezetesebb antikommunistáknak, akik nemcsak a régi kádáristákkal, de a reformkommunistákkal is le fognak számolni, ha hatalomra jutnak. A két választási forduló között hangzott el Kis János kijelentése a „pincétől padlásig” takarításról. Nem a kommunistákat, hanem a toleráns, megengedő, tárgyalóképes Kis Jánost sajnálom. (A politikai indulati hibát nem menti, hogy Kis János meg volt győződve arról, hogy az MDF-et le kell választani a kommunistákról, Pozsgayról, és ez a leválasztás az MDF-SZDSZ-nagykoalícióhoz fog vezetni mint egyetlen lehetséges politikai megoldáshoz. Mint látjuk, ez a hite nem vált valóra.)

Kis János második hibája, amikor a választások éjszakáján, az eredmények ismeretében, könyörtelen keménységgel utasította vissza Vitányi Ivánnak az MSZP-ből kinyújtott kezét, az ellenzéki együttműködésre. Nem elfogadni kellett a kezét. Nem megegyezni. Csakhogy az

elutasításnak az a brutalitása, amelyet Kis János modora kifejezett, üzenet volt. Üzenet, hogy nincs kegyelem. Nincs emberi belátás. Nincs liberalizmus. Az udvarias és diplomatikus elutasítás - „még nincs itt az ideje”, „majd meggondoljuk” - nyugalmat és tekintélyt kölcsönzött volna kimondójának. A durva bántás, a földön heverőbe való belerúgás inkább viszolygató.

Végül, a harmadik hiba az MDF-SZDSZ-paktum. Nem a tartalma, hanem a formája. Egy demokratikus párt vezetője, aki eddig minden különmegállapodást gyanúba vett, aki a nyilvánosság és csakis a nyilvánosság előtti tárgyalások és megegyezések híve, aki sohasem ült le különtárgyalásra sem a régi Kádár-emberekkel, sem Pozsgay Imrével vagy Németh Miklóssal, nehogy akár csak feltételezzék róla a paktumszándékot - most belement a titkos tárgyalásba, saját pártja és a Fidesz előtti titkolózásba. „Ezzel kicsalogattam gellérthegyi barlangjából” - mondta büszke iróniával a miniszterelnök. Nem sikerült Aczél Györgynek, Pozsgay Imrének, sikerült Antall Józsefnek. Nincs semmi baj a tartalommal. Csak éppen a forma. A paktálás szépsége. Hiszen paktált Bethlen és Peyer, Bethlen és Nagyatádi, azután Gömbös és Eckhardt is, de Kis János egész politikai múltjában ezt a paktálási politikát támadta és tagadta. (Az erkölcsi hibát nem kibővíti, tán inkább nagyítja, hogy a későbbiekben a paktálási gyanút hagyta Tölgyessy Péteren száradni, mintha nem mindent az ő felhatalmazására tett volna. Nem mondta, de nem is tagadta a Tölgyessy elleni vádakat.) Innen már minden rosszul ment. 1990 kora tavaszától.

*

„Honnan tudta?” „Nem tudtam.” „De mégiscsak voltak erre jelek, amiből következtetett?” „Nem voltak. Nem tudtam, hogy le fog mondani. Más se tudta. Valószínűleg ő sem. De csak idő kérdése volt.” „Befolyásolta a maga írása?” „Biztosan nem. Kijelentette, hogy sohasem olvassa a cikkeimet. Hiszek neki.” „T. G. M. azt állítja, hogy Solt Ottília miatt, és hogy sokan cserbenhagyták.” „T. G. M. mindent megírt. Ő ott volt, én nem. Ő Kis János életrajzírója, én nem vagyok az. De tudja jól: Hamletet nem Claudius a király cselszövénye, Rosencrantz és Guildenstern árulása, Laertes mérgezett töre ejtette el, hanem önmaga. Én, Marcellusként, ki a végénél meg sem jelenik, csak ezt írhatom: távolról ennyit láttam, ennyi látszott.”

1992. február

Köztársasági elnök

Volt Amerikának egy elnöke, aki karácsonykor Charles Dickens *Karácsonyi énekét* olvasta fel a Fehér Házban. Franklin Delano Roosevelt kellő élvezettel és beleéléssel mondta el családjának és Amerikának Ebenezer Scrooge történetét. Sejtelmesen hangsúlyozta: „amint a szennyes köd leszállt és sötétbe borított mindent, szinte azt gondolhatta az ember, hogy a Természet itt lakik a közelben és erős, sűrű sört főz”. Nem tudom, hogy kimondta-e a végén, vagy csak letette a könyvet, hogy lám megkeseredett gazdagnak lenni zárkalét, magány, s mennyivel jobb Pici Timet a nyakunkban hordozni szegényen is. Magyarországnak ma van egy elnöke, aki nyugodtan odaülhet a vedlett karosszékre, rossz papucsban, és mesélheti unokáinak, hogyan mutatta meg a szellem a nekigonoszodott Scrooge-nak azt a szerencsétlen, magános kisfiút, aki ő volt. Göncz Árpád kissé eltartva magától a könyvet, olvas unokáinak és Magyarországnak. Nem politikus. Nem államférfi. Sőt, néha rossz politikus. Esetlen államférfi. Nem gondolta ki, nem tervezte meg politikus önmagát. Inkább ember. Készületlen és sokszor hibázik. Mint mindannyian. Szétszórt és rendetlen. De mit csináljunk, ha férfi- és öregkorunk „fő ihlető forrásai - Thomas Mann szavaival élve - a Rendetlenség és Korai Szenvedés, Unordnung und frühes Leiden”. A köztársasági elnökből Köztársasági, nem Elnök. Republikánus polgár. A mai politikusok egy részéről nem merném föltételezni, hogy ne hagynák cserben, ne tagadnák meg barátaikat, ha úgy rendeli a politikai érdek. Magyarországnak ma olyan elnöke van, aki nem hagyja el és nem is hagyná el a barátait. Nem alkudna fölöttük. „A pék a hentes / a tejáros a gyümölcskereskedő / az autóbusz. Láttam egy rózsaszín kezűt / az ablak mögött. / Leszel-e, mondd, tanú / ha majd börtönbe zárnak?” Göncz Árpád mentő tanú. Bizonyosan ügyetlenül csinálná. Zavartan, összevissza, magára vállalva mindent. Mondom, rossz politikus. A jó politikus félrenéz, ellened tanúskodik, esetleg bezárat. Göncz Árpád tanúskodik, ha országot, minket, engem börtönbe zárnak. Ez is valami.

Intézmény születik

A magyar köztársasági elnöki intézmény rosszul született. Nem valamiért, hanem valami ellenében. Pontosan tudták alkotói, hogy milyennek nem akarják látni az intézményt, de már azt nem volt módjuk végiggondolni, hogy milyen legyen. Így lehetséges, hogy az elméletileg jól kimódolt, közepesen erős elnöki intézmény ott erős, ahol nem kéne, és ott gyenge, ahol viszont erőben kellene mutatkoznia. Azzal, hogy az elnöki túlhatalmat akadályozzák, az intézményt igyekeztek megfosztani tartalmi elemeitől, cserébe számos formai jogosítvánnyal ruházták fel, hogy megőrizték a tekintély látszatát. A következmény: szétfolyó és bizonytalan tartalmi szerep, a formai jogosítványok túlerősödése. A köztársasági elnöknek nem lehet tartalmi, érdemi, intézményi szerepe a *válsághelyzetekben*, nem neki kell a politikai pártok, gazdasági érdekcsoportok összeütközéseinek egyetértést kialkudnia, hanem a kormánynak, a miniszterelnöknek, a végrehajtó hatalomnak. A köztársasági elnöknek *békeidőben* formai vezérleti képviselői jogosultságai vannak. A demokratikus pártok kerekasztalbeli képviselői mindent megtettek annak érdekében, hogy válságban, sürgősségi helyzetben vagy ezekre hivatkozva az elnök ne fenyegethesse hatásköréből kifolyólag a demokráciát. Jobban tartottak az elnöki túlhatalomtól, mint a miniszterelnök vagy a kormány túlhatalmától. (Mindannyian tudjuk, hogy kitörölhetetlen nyomokat hagyott Jaruzelski államcsínye, illetve a kommunista elnök-Szolidaritás-miniszterelnök lengyel társbérlete.) Az intézmény alkotmányosan kizárja, hogy az elnök válságkezelő, békecsináló legyen, ellenkezőleg, minden erre irányuló akciója csak válság és békétlenség forrása lehet. Az MDF-SZDSZ-paktum, a választások után, nem

változtatott az intézmény jellegén. A paktum viszonylagos békeidejében észre sem igen vehettük az elnöki intézményt. Az első válság, a taxisbloká, az elnöki intézmény válságát, egyben sajátos átalakulását is hozta. A köztársasági elnök intézményként - nem öreg békeszerető bácsiként - tevékenyen beavatkozott a válság megoldása érdekében. Ez ellene mondott a kialakított konstrukciónak. Ha a kormány és feje jogosult és képes a konfliktusok feloldására a korábbi demokratikus megállapodások alapján, akkor a köztársasági elnöknek nem lehet más feladata, mint otthon izgulnia, hogy a végrehajtó kormány megoldja a válságot. Csakhogy a kormánynak nem volt - és sajnos ma sincs - válságmegoldó rendszere, tárgyalási technikája. Sőt, ügyetlenségében maga idézte saját fejére a bajt. Mivel pedig a kormány nem rendelkezett a konfliktusmegoldás intézményi mechanizmusaival, maradt a nyers erőszak. Az pedig a kormányzati túlhatalom lehetőségét vetítette fel. A köztársasági elnök ebben a veszélyes pillanatban lépett elő, s vállalt erőszakot tiltó szerepet. Ezt más az elnökön kívül nem tehette meg. Formailag ő sem. Tette és intézményének további átformálása egy válságkezelő intézménnyé állandó számonkérés a kormányzattól: miért nem teremtesz konszenzust, miért nem egyeztetsz, miért hagyod válsággá fajulni az eseményeket? Természetesen az intézmény ilyen átértékelése a kormányzat és a kormánypártok számára elfogadhatatlan. Vélekedésük szerint a köztársasági elnök kéretlen és jogtalan beavatkozásai okoznak válságokat. Tragikus módon mindkét félnek igaza van. A köztársasági elnök igazsága, hogy a válságokat intézményesen szabályozni kell, és ebben szükség van rá, mert nincs más. A miniszterelnök igazsága, hogy a köztársasági elnök nem erre találtatott ki, a krumplileves legyen krumplileves. Minden helyi vagy országos válságnál ez csap össze. Mivel a társadalom többsége érzi magát kiszolgáltatottnak ilyen vagy olyan összecsapásokban, s félni mindenképpen jobban fél a kormánytól, mint az elnöktől - az egyiknek van hatalma, a másiknak nincs -, ezért az intézmény tartalmilag sokat erősödött. Hiába derül ki a kormány érvelése és az Alkotmánybíróság különböző döntései alapján, hogy ennek az intézménynek a sarokban a helye, súlya egyre nő.

A Magyar Köztársaság elnökének alkotmányos pozícióit a következő választások után újra kell gondolni. Valószínűleg át kell formálni a miniszterelnök-köztársasági elnök-parlamentari elnök (egy súlyos, két súlytalan) háromszögét. Addig marad a nyűglődés. Egy átmeneti, másra kitalált intézmény elkezd élni, másként gondolkodni, figyelmeztetik, fenyegetik, visszadugják - működik. (Emlékeznek, hogy a Kádár-korban hány fél-halott, teljesen másra kigondolt intézmény virágzott ki, nyeshették, taposhatták, jobban nőtt. A kisvárosi KISZ-klubból, a HNF-főtitkárságon át az Írószövetségig.) A köztársasági elnök tegnap nem volt komolyan veendő, ma az. Intézmény született.

Nagyapó

Amikor megtudtam, hogy Göncz Árpádot szánják - Antall József és Tölgyessy Péter közös szándékkal - köztársasági elnöknek, nem hittem a fülemnek. Ismertem. A lehető legalkalmatlanabbat sikerült kiválasztani. Derék, jó szándékú, lágy ember - méghogy elnöknek. Csak azért, hogy kedvesen mosolyogjon a szigorú miniszterelnök mellett? Ma is előttem van, ahogy 1987 őszén, Lakitelek után, kuporog a földön az ellenzéki padlásszobában, és szelíden próbálja a dühöket mérsékelni. Leintették, félretolták, kicsinyelték - túrte. Hogyan fog kiállni és kitartani, ha saját táborában ilyen? Tudtam, hogy ő vitte Antall József ajánlatát a szabad-demokratákhoz, amelyből később a megállapodás, a paktum lett. Különc? Miniszterelnöki bábu? Akinek statisztikai alapon történt a kiválasztása, akár a fiatal, értelmiségi nőnek a pártbizottságba, akár Dobi Istvánnak, Losonczi Pálnak vagy Straub F. Brunónak? Megfelelő származás, kiscsapatpárti múlt, 56-os részvétel, börtön, íróság, ellenzékiesség. Egyikből se túl sok, semmi sem túl kevés. Közepesen erős. Közepesen gyenge. Közepes. Nem lehet belőle

apánk. János apánk, Imre bácsi, büntető és jutalmazó József. Nem szigorkodhat és nem emelhet minket magához. Rossz előjelek.

Csakhogya magyar társadalom kinőtt az apa-komplexusából. Mi több elege van az új apa megvető fenyítéseiből. Göncz Árpádot kezdetben észre sem vette. És egyszercsak 1990 telén megjelent nagyapó. Nem De Gaulle, nem Adenauer, nem Churchill, hanem Pertini, a kisöreg. Az elnök apó lett. Virslit reggelizik kakaóval, nem mond politikusát, hanem inkább nyugdíjasat a televízióban. Nagyapót az különbözteti meg apától, hogy ránkmosolyoghat érdek és nevelő szándék nélkül. Nem tudom, hogy Göncz Árpád mikor és hogyan érzett rá a nagyapóságra, de jól érzett rá. Eltalálta a nagyapói gesztusokat a kézfogástól az ölelésig, a meghatódástól a nevetésig. A képen mindez felépült, élt. Mi örültünk, hogy ebben az örült világban végre valakitől nem kell félnünk. Tudtuk, hogy nem fog megfenyegetni rendőrrattakkal, éreztük, hogy nem adhat parancsot, hogy lehallgatókkal tömjék meg irodáinkat és lakásainkat, nem fog írói munkássága részeként megbélyegezni bennünket. Nagyapó nem vet meg. Nagyapó nem lealacsonyodik, leereszkedik hozzánk, hanem velünk együtt megy a boltba, tréningben.

A miniszterelnök sokat segített, hogy nagyapót elfogadjuk és megszeressük. Amikor beküldte a cselédszobába. Amikor újra meg újra sértette és alázta. A népmesében a gazdag molnár ezzel fordul a fiához: „eredj, fiam, ezzel a darab kenyérrel és a pokróccal nagyapádhoz. Vezesd a falu szélére, a keresztúthoz, add oda a kenyeret s a pokrócot. Ne pusztítsa itt nálunk az ételt, hiszen csak visz és nem hoz”. Sírva vezettük ki nagyapót a keresztúthoz, megöleltük. Ha eddig nem szerettük volna, most megszerettük. Sorsa ráébresztett, ezt várhatjuk. Szomorúak voltunk.

De mára baj van a nagyapó-szereppel. Annak az a fő szeretetreméltósága, hogy apával ellentétben, nincs állandóan a színen. Göncz Árpád köztársasági elnök nem tud egy percre sem lemenni a színpadról. A ritka nagyapóság állandósult. S néha már az a képtelenség is rá vár, hogy „egyedül védelmezze a demokráciát”. Minden fronton és mindenkor meg kell jelennie. Nem bírja. Nem bírhatja. Békén kellene hagynunk. Pihennie kellene. Már nem tud figyelni. Már nem tud kényelmesen leülni a kályha mellé.

Magyarországnak nem Walesa, Havel, Jelcin az elnöke. Talán jobban jártunk. Egy bizonyos, hogy ez az elnök sem rendcsináló, sem reformdiktatúrát nem fog csinálni. A gyűlölködést, a hisztériát nem szítja, hanem mérsékli.

Hallgatom nagyapó hangját, ahogy Pici Timmel mondja: adjon mindenkinek az Isten boldog karácsonyt. Neki elhiszem.

1991. december 27.

Templomtalanul, palásttalanul

A magyar politikában plebejusnak lenni szerepet jelent. A magyar plebejus politizálás Táncsics óta előre szabott ösvényeken jár. Kijárt a munkásmozgalmi, a bal- és jobboldali radikális ösvény is. Plebejus politizálás, mondjuk, és már előttünk is áll a parlamenten kívüli, népkört vagy sztrájkbizottságokat szervező, életmódot úri Magyarországgal szembefordító kisebb-nagyobb mozgalom.

Kisember-politika. Az uomo qualunque mozgalmá. A kistisztviselőtől a lakatosig, a nyugdíjas tanártól a vasúti altisztig terjedő politikai egyveleg. Poujadizmus. Magyarországon ilyen „kisember-politikus” és mozgalom sosem gyökerezett meg. Az érett-Kádár-kor megpróbálkozott a kisember-politikával, de politikusai egy oligarchikus rendszer politikusai voltak.

Plebejus kisember-politizálás. Ez Göncz Árpád köztársasági elnök politizálásának lényege. Nem tudatosan csinálja. Nem előre megtervezve, programszerűen. Inkább stílusból. Ízlésből. Ahogy él, felkel, bevásárol, beszélget, ír, olvas. Göncz Árpád saját életéből politizál.

Egy kisember élete (1945-1990)

Ez az élet nem előkészület a köztársasági elnökségre. Nem elszánt fölkészülés a politikusi hivatásra. A kisember élete, amelyre a politika itt-ott bevéselt valamit, amit a mindennapok elfedtek, majd egy késői politikai kihívás kitakart. Göncz Árpádot háromszor érte komoly politikai befolyás. Az első a negyvenes évek második fele, a második 1956, végül a harmadik a nyolcvanas évek vége. E hatások sohasem egy főtisztet, egy csapatokat vezérlő tábornokot vagy elméleti stratégiát értek, hanem egy közkatonát, altisztet, aki kiszolgáltattott a történelmi áramlásoknak.

A negyvenes évek második felében Göncz a Kiszgazdapárt kisugárzásában él. Plebejus, aki a Kiszgazda Pártban a gyűlölt úri Magyarország ellenfelét, egyben a kommunista demagóg diktatúra lehetséges megállítóját látja. Nem teoretikusan kiszgazda. Nem akar politikai pályát befutni. Nem készül Concha Győzőből és Korniss Gyulából, Navratil Ákosból és Heller Farkasból. Valószínűleg összevissza olvas. Ártatlanul. Nem tudja, hogy olvasmányainak később jelentőséget kell majd tulajdonítani. A kiszgazda vezetőkkel ellentétben egy plebejus demokráciában hisz: nemzeti bizottságok, üzemi bizottságok, a közigazgatás demokratizálása. Az a patrícius demokrácia, amit Gaál Gasztontól Eckhardt Tiboron át, Varga Bélától Tildy Zoltánig, Balogh Istvántól Vásáry Istvánig elképzelték s megvalósítani igyekeztek, nagyon „fölül” volt hozzá képest. Plebejus negyvennyolcas, akit azután innen-onnan fertőztek a népi írók éppúgy, mint a liberális george-isták (Pikler Gyulát követő polgári radikálisok).

Az 1956-os élmény más. Göncz Árpádot ez az élmény, az utca, a szabadság, a nemzeti függetlenség érzése választó kisemberré tette. A jó szándékú, senkinek sem ártó, lágy és puha ember nem azért keményedik meg a forradalom melletti eszmében, mert hívővé válik, hanem mert el nem tudja képzelni, hogy ne a szabadság és függetlenség, a munkásoké a gyár, a parasztoké a föld természetes világa lehetne mindenki másnak is a természetes. Nem elszánt hős. Nem is a Rákosi-rendszerben, a kommunizmus hitében, saját megtántorulásában csalódott ember. „Fölkeltünk, mert a mi oldalunkon volt a jog és igazság, mi oldalunkon állt emberi jóérzés és tisztesség. Ha megverték minket, úgy az a jogtalanság és igazságtalanság, a tisztességtelenség győzelme. Tisztességes ember nem állhat a másik oldalon. Nem azért, mert nem engedi az eszme, hanem mert akkor nem becsületes ember. Ennyi.” A börtön „iskolájában” lesz igazán értelmiségivé. Azt hiszem, hogy minden jelentős emberi élményét kapcsó-

lódások, viszonyok mikrokozmoszáról itt szerezte. (Úgy írok, hogy tudom, bármikor válaszolhatja: „gondolta a fene”.) Mérei Ferencek és Bibó Istvánok. Magatartás. A plebejus politizálás tudatosai, előítélet, kidasztó gesztusok nélkül. (Mérei ezt jobban megírta a *Napló*-ban: „csak utalnék Illyés Gyulának egy versére vagy versrészletére. Amikor elolvastam, úgy éreztem, hogy áttételesen rólam szól, rólam is szólhat. Nem példa volt, amit megfogadhatok, nem viselkedési minta, amit követhetek, hanem költői evidencia: megerősíti tetteimet. A vers címe: *Számadó*. »Őszül a hajam, mélyülnek a redők. Több egyre köröttem a fiatal.« A vers lírai hőse úgy beszél, mintha »ős lápokba vonult« makacs közösség papja lenne, így mondja: »Templomtalanul, palásttalanul / s vívódva folyton mit hoz ránk az ég / kell osztanom úrvacsorát s ígét.«”)

„Templomtalanul, palásttalanul” prédikálni, vagy csak állni. Göncz Árpád ezután hosszú ideig a gyülekezetben állt, fák alatt, folyosón, kicsiny szobákban.

Nem tudom, milyen író. Nem tudom, milyen fordító. Azt állítják, jó. De szakmailag mindenképpen feddhetetlen.

A nyolcvanas évek második felében újabb politikai hatások érik. Mindig van lazább-szorosabb kapcsolata a demokratikus ellenzékkel, miként a régi 56-osok társaságának. Az 56-os függetlenségi, önrendelkezési, öngazgatói gondolkodású körben nem játszik vezető szerepet, de ott van. Aláírások, *Bibó-Emlékkönyv*, Monor, 56-os emlékülés - mindezek szélén. *Mozgó Világ*, *Tiszatáj*-ügyek? Nem. Írószövetségi lázadás? Partvonalán. Igazán az 1987-es Lakitelek után kerül beljebb a körön. Oly kevesen maradnak, idősebbek és fiatalabbak, akik az újralakuló két értelmiségi szekértábor között átjárhatnak. Az MDF-be tömörülő népiek és a Hálózatba, majd az SZDSZ-be zárkozó urbánusok az 56-os tábor is megosztják. Ebben a hol elmérgesedő, hol csillapuló csatában Göncz Árpád ugyan a Hálózathoz, majd az SZDSZ-hez kapcsolódik, de mindig békítő, egyeztető szándékkal. Ez a békítő szerep teszi alkalmassá, hogy mindkét írói tábor elfogadja az Írószövetség elnökéül. A politikai életben 1989-ben egyik legdöntőbb szempont: az illető ártott valakiknek, megsértett tabukat vagy nem ártott senkinek, s tabukhoz sem ért. Az intézményesülő mozgalmak az egymás közti és a külső kapcsolatokra olyan embereket igyekeztek találni, akiknek állítása ellen a többi félnek sem lehet erős kifogása, akiket elfogadnak tárgyalópartnernek. Göncz Árpád senkinek sem ártott és nem ártakozott bele az urbánus-népi harcba, nem mondott filippikákat a harmadik út ellen, nem vádolta antiszemitizmussal az MDF-mozgalmat, nem minősítette a népi tábor provinciális nacionalistáknak, de másrészt nem is nyilatkozott a harmadik út mellett, nem volt vádolható semmiféle antiszemitizmussal, provinciális nacionalizmussal. Az 1989 őszi pártalakulásokkor, illetve a kerekasztal-tárgyalásokon számos új politikus jelent meg. Ezek a politikusok nem tartoztak a viadorok közé, kívülestek a korábban megkezdett hisztérikus, vitákon. Antall, Sólyom, Szabad avagy Tölgyessy, Pető, Orbán, akárcsak Pártay és Révész András, bizonyos mértékig más régióban mozogtak. Göncz Árpád elnöksége a „kerekasztal gyermeke”. De Gönczre a nyolcvanas évek vége nemcsak pártpolitikai lenyomatot hagy. Ez az időszak a kádári kisember megcsalatásának kora is, amit Göncz nem tud magának gazdaságilag megmagyarázni, de nagyon is átérez. A felgyorsuló infláció, ami nemcsak a pénzt, hanem a kisembert is leértékeli, az „egy életet dolgoztam, fiam” kicsiny bankbetétjét, a biztonságot. A kisembernek azt a reményét, hogy a kádári konszolidációban nemcsak nyugalomban lesz, de élethelyzete javulni fog, most végképp széttörték. Göncz valóban látja a rosszról rosszra jutó nyugdíjasokat, látja a nagycsaládosok nehéz sorát. Nem szociális érzékű politikus, hanem szánakozó, tehetetlenségtől haragos ember. Kisemberi környezetéből ha akarna se tudna elszabadulni. És most látja a megrokkánásokat, az összeomlásokat. Jaj, csak későiek ne legyenek a változások! Jaj, csak azok a változások igazak legyenek, s változtassanak ezeknek a kisembereknek a sorsán!

Köztársasági elnök (1990-)

Nem kormányzó úr öföméltósága. Nem az Elnöki Tanács elnöke elvtárs. Miért és mit vállalt? Tudta-e, hogy mire vállalkozik? Nem nagyon vezethették hiúságok. Vállalnia kellett, mert az ő személyében egyeztek meg. Vélhette, hogy ez a megállapodás végre pontot tesz az általa érthetetlennek tekintett MDF-SZDSZ-párviadal végére. Gondolhatta, hogy képes lesz képviselni Magyarországot kül- és belföldön, elmondani, hogy kik is azok a magyarok és mit akarnak. Képzelhette magát 1956 képviselőjének, aki köteles a világ lelkiismeretét újra élesztgetni. És tarthatta magát a kisemberek „emberének”, akinek oda lehet majd kiáltani a kordonon át: „Árpikám, ide gyere, nyújtsd a kezéd!” Feltételezhette, hogy lényeges kérdésekben egyetért a miniszterelnökkel, s jól együttműködhetnek, hiszen éppen Antall József gondolt rá.

Göncz Árpád egy középjobbnak hirdetett kormányhoz, a szociális piacgazdaság eszméihez képest kezdettől fogva balra állt. Nem mint szabaddemokrata, nem mint a szabaddemokraták egyik irányzatának képviselője, hanem életútjából következően, mint plebejus demokrata. Fontos, hogy megkülönböztessük: nem a perifériára szorítottak SZETA-megbízottja, vagy éppen a középosztály lecsúszott csalódottaié. Göncz Árpád azokhoz a kisemberekhez vonzódik, akik kénytelenek tisztán bérből és fizetésből élni, illetve nyugdíjból és járadékból, s akik nem tartoznak a nagy nyomáscsoportokba. Ezeknek az embereknek nincs politikusa. (Igaz, melyik társadalmi csoportnak van?) Göncz Árpád kezdettől fogva szeretné, ha ezeknek a társadalmi rétegeknek érdekképviselői lennének, ha tárgyalhatnának és megegyezhetnének a munkaadókkal és a kormánnyal, ha beleszólhatnának privatizációba, ha már privatizáció kell és nem az 56-os munkástanácsok. Az első politikai vezető, aki ellátogat egy nagyüzembe. Gyanúm, hogy antikapitalista. Nem marxizmus-leninizmusból, szocializmusból, hanem mert a kisembereket félti. „A kommunista oligarchák után a nagykapitalista oligarchák jöhetnek.” És a kapitalizmussal szembeni félelmei egybeesnek a társadalom félelmeivel.

A köztársasági elnök nemzeti politikus. Nem mondja, soha nem mondja - az. Szájából a „kicsi magyarok” - igaz. Úgy nemzeti politikus, mint egy francia, egy angol vagy egy olasz. Nem kell magyarázgatnia. Viseli rosszul szabott öltönyként. Ilyen a magyar öltöny.

A patrícius demokrácia (Antall József), a populista demagógia (Torgyántól Csukáig), a különféle indíttatású technokráciák mellett a kisembert védő plebejus politika egyszemélyes megvalósítása színesebbé és teljesebbé teszi a magyar politikai életet. Nem tudom, hogy mi lenne akkor, ha egy erőszakos, intézményes hatalommal is bíró személyiség próbálkozna a kisembert védő plebejus demokrácia keresztülvitelével. Hogyan hatna a magyar társadalom kényszerű és szükségszerű piacosítására? Nem a szociálprotekcionista atyáskodás rossz kompromisszumai valósulnának-e meg? Találgatni kár. Göncz Árpád köztársasági elnöknek sem akarata, sem hatalma nincs saját politikai eszméinek kikényszerítésére, jószerevével megfogalmazására sem. Ma a kisember mellett szót emelő, plebejus demokrata álláspont nagyon is szükséges ellensúly a középjobb végrehajtó hatalom patríciusi fölényével szemben. Talán nem volna jó a plebejus qualunquismus többségre kerülni, de milyen jó és fontos a maga kisebbségében.

Göncz Árpád halkan, de határozottan kimondhatja Jászi Oszkárnak azokat a szavait, amelyeket 1918 októberében Szabó Ervin ravatalánál ejtett ki (és amelyekre 1955-ben, öregén és betegen visszaemlékezett): „Ez az ország tovább ragadozó ritterek országa / nem marad / Ez az ország tovább kegyetlen pénzváltók országa / nem marad / Ez az ország tovább atheista papok országa / nem marad...”

1992. február

Miniszter

Hogyan születik a miniszter? Mint egészen kicsiny gyermek - állítja P. Howard, az ismert nemzetközi szaktekinély. Azután növeget. Életrajza nem hegyes-völgyes, inkább dimbesdombos. Egy kis hepe itt, egy kis hupa ott. Negyven év. Csak semmi kiemelkedés. Derék jó szürkeség. Ha tehetségével, szakmai ismeretével nagyon kiemelkedik, akkor már korábban észreveszik. Az baj, mert korán megromlik. Csak semmi mélyresüllyedés. Akkor nem maradna belőle semmi. A miniszterelnök a nagy változások előhírnökeként gondol rá. Ezért rajta van egy listán más tizenkét emberrel együtt. A pasziánszban akár ő is kijöhet, attól függ, hogy mit szólnak hozzá a tanácsadók, egy-két nagykövetség és ellenzéki embereink. Először fölhívja egy tanácsadó a miniszterelnök nevében. „Mi lenne, ha?” Feltételei vannak. De azért gondolkodik a dolgon. Nagyon is gondolkodik. Amikor este hazamegy, titokzatosan mosolyog. A miniszterelnök eközben nem terjeszti a párt elnöksége, sem a frakció, sem a koalíciós partnerek elé. Mi közük hozzá. Az erre a célra összehívott üléseken hosszú előadás a kormány céljairól, a világ állásáról, a magyar történelem alkotmányjogi tanulságairól. Senki nem meri megkérdezni: mindez nagyon szép, de tessék mondani, kik lesznek a miniszterek?

Barátunkat már a telefon csöngése is másként érinti. A miniszterelnök van a vonalban. Barátságos, kedves, lekötelező, meghívja egy beszélgetésre. Emberünk szereti a miniszterelnököt. Szereti a magyar népet. Mintha a felesége is csinosabb volna. Természetesen biztosítékok nélkül nem fogja vállalni. Ha nem valósíthatja meg szándékait, nincs értelme az egésznek. Ezt mondja néhány barátjának is. Azok lebeszélük, rábeszélük. „Ne szállj süllyedő hajóra!” „Mégiscsak jobb, ha te csinálod, nem az a marha.” A miniszterelnök fáradt, de mégis hosszan beszélnek. „Nehéz a helyzet, de ami rajtam múlik, megteszem. Biztosítékok? Amire lehet garanciát adni, azt megadom. Szabad kéz.” Nem lehet nem elvállalni. Hazafelé az autó átrepül a Duna felett. Otthon első dolga föltárcsázni a mamát. Nyugdíjas óvónő egy vidéki városban. Nem fogja elhinni.

Bemutatkozás. Az épület ismeretlen, a szoba óriási. Az asztalon, a polcokon az előd holmijai. A szék meleg és puha. Áradnak a telefonok, a levelek, a külföldiek és az újságírók. Át kell venni az ügyeket. Százötvenkét folyó ügyből nagy csoportokat csinálni. Elbeszélgetni minden fontos vezetővel. Meg kell tanulni ismeretlen emberek nevét, szokásait. Értekezletek. Naptárában fél órára beosztva minden. Hatkor indul, éjfélkor ér haza. „Érteni akarom, érteni akarom, érteni akarom.” Gyömöszöli a fejébe a fontos és kevésbé fontos információkat. Nézi minisztertársait. Megrendíti, hogy mennyi a fecsegés a kormányülésen. Emberek, akikre felnézett, lecsúsznak. Ismeretlenek megemelkednek. Munkára alig van idő. Minden korábbi ötlet, elképzelés szinte komolytalannak látszik. A pártvezetők szeretik. Majd nem szeretik. Az újságírók körbeveszik. Mindenre kíváncsiak. Három hónap múlva ugyanezek az újságírók kellemetlen kérdéseket tesznek fel. A mosolygós szemek elkeskenyednek. Az információk ellentétükbe fordulnak. A barátságos bemutatás ellenszenvvé feketül. A mama telefonál: „fiacskám, te olyan jó gyerek vagy, mit csináltok ti az árakkal? Nem merek már elmenni a Közértbe. Te nem tudod elképzelni, hogy mint mond rólad Rózsi néni, Feri bátyádról nem is beszélve”. Az apparátusban küzdelem. Mindenki feljelent mindenkit. Megtudja, hogy akiben legjobban bízott, azt el kellene vitetnie korrupcióért. A régi barátokat nincs idő visszahívni. Egyre többször érzi, hogy előterjesztései a semmibe hajóznak. Vicsorogva megy haza. „Minek csinálod még?” - kérdi a tiszteletlen fia. Olvasni nincs idő. Gondolkodni nincs idő. Emberei nincsenek. Rengeteg ember van, hogyan szabadulhatna meg tőlük. Kedvenc elképzelései kifosztva, ellentétükbe fordítva. „Én nem ezt akartam.” Árad felé a hidegség. Valami nyúlós masszában úszik. Le kellene mondani. De akkor diadalmaskodna az ellenpárt. De akkor elveszne a befektetett munka. De akkor cserben hagynám az embereimet, azt a keveset.

De akkor vége mindennek. „A reálpolitika annak az ellenkezője, amit tenni szeretne az ember” - említette mellékesen Leinsdorf gróf. A miniszterelnök úr fölteszi a kérdést: „ugyan, mit csináltál te és az apparátusod fél évig?” Mintha nem együtt ültetek volna. Mintha nem hagyott volna jóvá mindent. De most megdöbbenve tapasztalja, hogy emberünk nem alakította át a világot. „Lemondjak, ne mondjak?” Kiújuló fekély. Szoruló szív. Napi tizenkét kávé.

Leváltják. Sejtette, várta, nem hitte. A miniszterelnök barátságosabb, mint valaha. „Mit szeretnél? Én tudom, hogy te nem tehetsz róla, de be kell látnod, hogy nem ment. A fejedet követelték. Én védtelek, amíg lehetett. Most mihez akarsz fogni? Természetesen segítünk.” Amikor javaslatokkal áll elő, dadogva-félve, mert utálatos dolog a kérdés, barátságos bólogatás a válasz. „De most inkább pihenj! Majd meglátjuk. Gondolkozni fogok a dolgon. Fel foglak hívni, de te is bármikor hívhatsz!” Sohasem telefonál. Nem hív vissza. Távolból szeret.

Bemegy elbúcsúzni. Megpróbálja embereit vigasztalni és elhelyezni. A sajtó vadul keresi. Mi történt, hogy történt. A naptára a jövő hétre teli. A titkárnője megmarad. Jönnek a külföldi kapcsolatok. Beül egy televíziós kerekasztalba. Felismerik az utcán. Nincs vele szemben érzelm. Azután fogyogatnak a naptárból a nevek, a megbeszélések. Napi három, majd kettő, végül egy hétre egy. Fel kell hívni a régi barátokat. A hangjuk távolságtartó. Talán még egy találkozó. „Érkezett levél.” A titkárnő átad két-három borítékot. Meghívó egy olyan társaság ülésére, ahová soha nem ment el. Most elmegy. Fel is szólal. Mintha nem az ő hangja volna. A teremben beszéd zúgása, szemben éppen ásít régi „híve”. Üres naptár. Hidegen, féhéren. Nincsenek határidők, írni kellene. Kinek, mit? Külföldre menni? Nem tudja elintézni. Fáradtabb, mint valaha. Fontosnak kellene lenni, legalább önmaga előtt. Elfogy benne a miniszter. A magabiztos gesztus bizonytalanba mered. „Köszönjek - ne köszönjek? Odamenjek - ne menjek oda?” Ez volna az élet csúcsa? Ez volna az élet vége?” „Az alkonyból kihúznál / egy hosszú puha szárnyat.”

Lassan sétál a Margitszigeten. Keze hátrakulcsolva. Öreg ember. Találkoztam vele. A kicsi a karomban. Nem tudtuk elkerülni egymást. Odamentem. „Hogy vagy? Gyere el hozzánk. Tudod, hogy nálunk még mindig van szerdánként a vita.” Ujját a szája elé teszi. Flórika alszik. Csöndesen belémkarol. Együtt megyünk néhány lépést. Mosolya keserű fintor. A miniszter meghalt. Az ember él.

1991. január 26.

Még egyszer a miniszterről

„Mihelyt azonban a ministerium megalakulása kétségtelen volt, mihelyt a március 15-i pesti mozgalom híre Zsibóra érkezett: Wesselényi tüstént Pestre indult, hogy barátjainak - kik nézete szerint hibákat követtek el, de a békés reform ösvényein akarnak haladni - segédkezet nyújthasson a szenvedélyek csillapítására. Kevéssel utóbb jelenté a ministeriumnak, hogy ő akárminő helyzetben, kész a legszigorúbb engedelmességgel teljesíteni a kormány parancsait, és személyét föltétlenül a kormányra lépett elvbarátainak rendelkezése alá vetette.

Az ő tanácsuk szerint jelent meg az erdélyi országgyűlésre, később a magyarországi felsőházba és a parlamentáris pályán szintúgy, mint megyéjében, melynek vezényletét elvállalta, szigorúan megtámadott minden forradalmi eszményt és ténnyt.

Emiatt népszerűségének maradványai rendre elmállottak.

Az ifjúság emelte Pozsonyban az 1830-i országgyűlésen félistenné, az ifjúság volt, ki az 1848-i pesti parlament gyűlései alatt rivalgá: *feszítsd meg!*

Mekkora változás! Tizennyolc évvel előbb a haza nemtője; tizennyolc évvel utóbb a forradalmi csarnok legifjabb tagja nagyobb honfi, mint ő, az ősz bajnok, ki rég a legfényesebb eszmékért, a szólás- és írásszabadságért szenvedett: most a szabadszó és a szabadsajtó újoncai által kétség alá vonatik, s nem eszméiért, melyek rosszak vagy divatonkívüliek lehetnek, de hazafiságáért, mely a dicsőség napsugara, a nyugalom szélcsendje és a félreismergetés ferge-tege közt egyaránt tiszta és olthatatlan lánggal égett.

Még hátra volt számára az utolsó kiábrándulás. Mihelyt Pestre jött, éles elméje imádott barátjának, Kossuthnak kezdett szándékai miatt aggódni.

Midőn augusztus vége körül csodálatos hírek terjedtek a Kossuth házában tartott tanácskozmányokról, Wesselényi összeszedte lélekerejét, s eltökélte, hogy Kossuthot, ki őt kerülni látszott, fölkeresse, és szakadatlan barátságuk emlékéért s a haza szent érdekének nevében kérjen, esdekелjen tőle kihallgattatást. Az előszobában várt, vakon, elhagyottan, órákig. Többször visszautasított; mert a miniszternek dolga van. Látván, hogy fogadtatása mennyi nehézségekre talál, egy tekintélyes követet kért társul. Ennek fáradozása és egy régi ismerősének, ki Kossuthnál volt hivatalnok, szíves buzgósága, kieszközölték a várt pillanatot. Kossuth minden számítás fölött fagyosan és visszataszítólag bánt vele. Mondá: hogy a Corpus jurissal már többé nem mentsük a hazát. Az óvilágnak vége. Más emberekre, más eszmékre van szükség. Wesselényi görcsösen szorította a követ kezét, míg megvetéssel szólt hozzá, a régiebb kor vezéréhez, az újabb kor vezére; de sikerült keblébe fojtani óriás szenvedélyeit. Hidegen búcsúztak el egymástól, hogy soha többé ne találkozzanak. A követ némán vezette ki a távozót. - Egy Wesselényivel beszélt így ő! Engemet akart megalázni, kit sérteni még senki sem mert! E szavakat ismételték a világtalan ajkai a lépcsőn, az utcán, leírhatatlan kifejezésével a fájdalomba vegyített dühnek.

Midőn hazaérkezett, arcán a vihar fellegei voltak. Neje megdöbbenve tudakolta haragjának okát. Elbeszélé mindig méltatlankodva, mindig bosszúsan.

- A háládatlan! Pedig mint szeretted, mint szerettük őt! - mondá neje. - Hányszor emlegetted, hányszor vágytál bár egyszer találkozni még vele. Mennyire örvendettünk, midőn Zsibóról leindulánk, hogy végtére láthatjuk Kossuthot, házunk legjobb barátját! És Zsibón mint ügyeltem minden bútorra, mily tisztán tartottam a szobákat, melyeket számára hagytunk üresen, hogy ha majd belefáradva a sok munkába, magát kipihenni falura hozzánk jő, készen és

rendszerelve találja szállását! Már ezentúl nem említjük többé az ő nevét. Nincs mit keresen nálunk.

- Nem, kedvesem! - szóla Wesselényi, végigsimítva kezét neje arcán és oly szelíd kifejezéssel, mintha egy láthatatlan kar rögtön levonta volna a harag lemezét arcáról, hogy a nemes kedély kinyomata föllepzeztessék - nem, kedvesem! A szobák ezentúl is a Kossuth szobái fognak lenni, s te oly gondosan ügyelsz rájuk, mint eddig. Hiszen ő most kilépett magából. A világ, a hízelgők, az események elszédítették. Most kiki töménez neki, nyakát ajánlja lába alá, hogy emelkedhessék. A megalázottakon épül hatalma. De majd változni fog a szerencse. Akkor a világtól elhagyatott megint vissza fogja nyerni magát. Ő megint a régi Kossuth lesz. S mi jól fog szívének esni, ha az üldözöktől, kik nyomát keresik, és a háladatlanoktól, kik menhelyét elárulják, visszavonulhat egy csendes magányba, hol minden úgy maradt, mint régen volt. Így-e kedvesem, te ügyelni fogsz a Kossuth szobáira?”

Kemény Zsigmond írta le mindezt *A két Wesselényi Miklós* című munkájában.

„Aztán visszamegyek az előszobába, nézegetem a volt miniszterelnökök arcképeit, micsoda kereskedősegéd Lukács László, micsoda joviális hentes Bánffy, micsoda könyvelő Wekerle a díszmagyarban is! Befut egy alacsony kis ember, nagy irattáskával, bemutatkozik (szervusz), az egyik titkár, nevét nem értem. Befut egy másik alacsony, ugyanez a játék, egy harmadikkal szintén. Az épület megpezsdu. Épp egy mondat közepén tartok, midőn kicsapódik az ajtó, az egyik titkár kiszól: Téged kéret a kegyelmes úr. Oly sebesen és oly sürgősen mozog és beszél, hogy az ütemet átvéve, alig tudom becsavarni a töltőtollamat, összeszedni a papírajaimat. - Csak kurc, kurc, kurc und gut - mondja a titkár, midőn kinyitja előttem már Imrédy szobájának ajtaját. Hosszúkás terem, két ablaka a Dunára néz. Közepén társalgóasztal, végén íróasztal. Innen jön I. élém.

- Rég nem láttuk egymást, mi újság?

- Azt mostanában ön csinálja... (közben a középső asztalhoz vezet). - Rég nem láttam. Nem változott (int, hogy üljek le, ő is leül). Baranyai üzente, hogy sürgősen akar velem beszélni. Nagyon sürgős?

- Nem épp a sürgősség miatt jöttem. Felkínálták a Pesti Napló szerkesztőségét. Mikor ön a bankban magához vett, épp az újságírástól akart megmenteni. Illőnek tartottam, hogy a dologban legelőször az ön véleményét kérjem ki. Ami másnak előny egy ilyen állásban, nekem az az igazi hátrány. Bevallom, félttem írói időmet, kedvemet. Legszívesebben lírai versekkel tölténém egész életemet.

- Elhiszem.

- De sarkallást is érzek...

Ebben a percben megszólalt a telefon. »Igen, igen, igen, igen«, felelte a kagylóba vagy hússzor. Szinte röstellem, hogy ennyi dolga közt zavarom. - Csak folytassa, nagyon érdekel. Amit most mondtam, arra előre készültem: - Európára és Magyarországra a következő évtizedek alatt az elbutulás hullámai zúdulnak. - Úgy van - bólintott rá.

Elmondtam, milyen fontos volna ilyen időben a szellemnek tűzhelyet biztosítani. Egyszerre ő maga elé meredt, gondolkozva a homlokát ütögette. A telefon ismét megszólalt. Valami »Pistikém« beszélt, hosszú szöveget olvashatott fel, Imrédy csak igenelt. A végén egy mondatot újra akart hallani. Nehezen tudta megmagyarázni, illetve »Pistikém« nehezen értette, melyikre gondol. »Ahol az van, hogy mi ráfizetünk. Ezt félreértik. Félreértik a csehek. Azt meg kell változtatni.« Telefonba beszélt, de úgy gesztikulált, jobb karja úgy járt, mint a motolla. Végre meglett a mondat; a másik nyilván helyesbítéseket ajánlott. »Nem, nem, nem«

- mondta Imrédy, s közben arca valóságos vitustáncot járt, szája mind a füléig szaladt. Hát itt tartasz, gondoltam, mennyire kivagy! szintén megesett rajta a szívem. Végre visszajött az asztalhoz, leült.

- Sajnálom, hogy zavarom. Nehéz szakma lehet.

- Meglátszik rajtam?

- Egy kicsit. Görbén jár.

- Hát hol is hagytuk abba?

A fejemre ütöttem. - Épp a fejét verte. - Igen. (És ismét elkezdte gondolkodva verni a fejét.) Mint politikusnak semmi szavam a dolgához. Mint barátja, mint jóakarátú barátja mondom, hogy (ismét erősen gondolkodott) a jövő héten, kedden vagy hétfőn lesz egy beszélgetésem, amely után többet tudnék mondani.

- Akkor megyek is. De hogy jutok be ide magához? Mit kell tennem? Nem értek az előszobák labirintusához.

- Írassa fel magát kint a kisasszonynál. Különben majd én is kimegyek.

Kijött. A titkárok felugráltak, megkezdődött egy kis »lázás semmittevés«. - A jövő csütörtökre írjátok fel Illyést. Van hely? Nem volt, de valami Kutzenbachot, vagy Muccsenbachot kitöröltek. Már a szobában elkezeltünk, itt még kétszer kezet fogtunk. A pecsétgyűrűsök ismét nyüzsögtek egyet, ő bement.”

Mindez történt 1938. január 12-én csütörtökön Illyés Gyula naplója szerint. (Egészen bizonyosan nem akkor, mert Imrédy 1938 májusától 1939 februárjáig volt miniszterelnök. Mindegy. „Akkoriban egyszer-kétszer találkoztam is vele - mármint Illyéssel -, a lakásunk tőszomszédságában, a Bank utca és a Szabadság tér sarkán, egy kifőzdében - ott szokott ebédelni, aminthogy általában is oda jártak a szemközti épületből a Nemzeti Bank tisztviselői. Takaros, tiszta hely volt, amellet olcsó is, hanem a konyhája - krudélis. Illyés nem győzte korholni kényességemet. - Imrédynek jó ez a koszt - mondta egy ízben, mert a főnöke is ott ebédelt néha -, csak neked nem?

- Hát ha neki ízlik ez a koszt - feleltem védekező támadással -, akkor nem is hiszem, hogy ő fogja kihúzni Magyarországot szekerét a kátyúból.

Azzal zárta le a vitát, hogy elkényeztetett burzsújfi vagyok, és majd válaszol nekem a történelem - amiben, mármint a mondat második felében, kétségkívül igaza lett.” Vas István emlékszik így vissza a *Miért vijjog a saskeselyűben*.)

„19. Csütörtök

Imrédynél. Kint felírom, mit kell mondanom, nehogy elfeledjem: nem vagyok híve; németellenesség, hova forduljak, ha megint látnom kell. Az apró titkárok.

I. most merőben más, élénk. Nevetve fogad.

- Hát - tér rögtön a dologra -, én sokat gondolkodtam. Van valami bélyeg ezeken a lapokon. Nemcsak tizenhét emléke, hanem az a telhetetlen mohóság... Miklós Andor mohóságát ellensúlyozza még, hogy volt valami tehetsége, de az epigonjai... Elfintorítja az arcát, fejével nemet int. »Veszélyes közibük menni, félteném magát.«

- Azt szeretném még mondani: ne essék félreértés, nem kormánylapot csinálnék. Politikaellenes lapot. A politika egyeduralmát megszüntetni az emberek lelkében. Van más dolog is az életben: Szerelem, szellem, halál! De itt ne értsen félre. A politikát nem antiparlamentáris

alapon nézem le. Vad demokrata vagyok, s mindaz, amit ehhez az ellenforradalmi lapok hozzáadnak.

- Németellenes is, még mindig?

- Még jobban, mint azelőtt, de tudja, miképp.

Kihívják. Int, hogy maradjak, olvassak valamit. Telefonálok. Visszajövet fel-alá jár a szobában. - Félténém magát. Nem mint politikus. Mint ember. Magának vigyáznia kell magára, vagy nekem? Máshoz nem volna kedve? Napilap kellene. Nem alapítana egyet? Itt annyi mindentől meg kellene szabadulni, a régi éra emlékeitől is. Lehetséges? - Azt hiszem. De ismét: nem az ön politikáját szolgálnám. Engedje meg a vallomást: ezért a beszélgetésért, a múltkoriért, mindazért, amit ön két éve értem tett, őszinte szeretetet, ragaszkodásfélét érzek ön iránt, de ez nem jelenti azt...

Hozzám lép, másodpercenként hol a karomat, hol a kezemet szorongatja: - Nem is kívánnám, hogy az én politikámat szolgálja. A rokonszenv, az emberi, független a politikától. Ellenfeleim közt van, akit igen szeretek, híveim közt, akit ki nem állhatok. Azért jó barátok lennénk mi ketten is. Magát kímélném. De a laphoz, ahhoz politikus lennék, talán komisz is. - Kérem, a lap se az én személyi érzelmeimet fejezné ki ön iránt. - Szép idea megőrizni a humanizmust. Erasmusnak én is tanítványa voltam. Lelkesítő cél. Ne ejtsük el.

Kezet fogunk, kikísér megint. Félúton: - Kihez kell fordulnom, ha esetleg beszélnem kell önnel? (Egyszer sem hívtam kegyelmes úrnak.) - Hát ide a titkárokhoz. Az egyik Madarassy, telefonáljon annak.”

(„Aki ért valamit a stílus és az ember, a politikai stílus és a politika összefüggéseiből, aki érzi e hagyományokat, aggódva figyelhetett néhány év óta a magyar politikai stílus elaljasodását. Mert tudta: az élet szelleme a sajtó, a parlament hangja szerint alakul. Ez a szellem és ez a hang valóban távol volt a kultúrától és ízléstől. Sajtóban és parlamentben egymást túllícitálva bömbölt a Frázis és a Durvaság, s mindkettőt a bamba Középszer zümmögése kísérte. Alja mondanivalóikat alja mondatokba öltöztették, ízlés és szellem nélkül, de nem indulat nélkül. És most hallottunk egy beszédet a parlamentben, melynek lényegéről még korai beszélni. De: ez a beszéd nem abban a légkörben született, melyben a hatalom mániákusai egyre durvuló szavakkal teszik tönkre a politikai stílus nemességét. S ha minden más kétséges is, egy bizonyos: az új miniszterelnök Európa hangján beszélt, távol attól a modortól, melyben itt esztendőik óta gyalázták egymást és az eszméket. E beszéd hangja másfajta hang volt, nyugatibb, magyarabb.” - írja Imrédy Béla bemutatkozó beszédéről Szabó Zoltán, 1938. május 16-án a *Reggel*-ben. „Eleinte azt várták tőle, hogy a közgazdasági életben tanúsított józanságát fogja érvényesíteni a politikában, de ez a sanyarú pénzember csakhamar megtáltosodott, »csodás forradalmat« hirdetett - amely a fasizmus magyar változata lett volna -, és a legendás csodaszarvast nevezte ki mozgalma jelképének. Nemrég találtam egy régi levélrendező hátán egy ceruzával odavetett mondatot - valamelyik beszéde után érdemesnek tartottam a följegyzésre: »Szeretném összegyűjteni mindazokat, akik égni tudnak a keresztény magyar hazáért.«”. Megint Vas István emléke, a másfajta hangról.)

Illyés Gyula tovább írta *Naplóját*. 1946. március 7-én ezek a sorok kerültek bele: „A lap-tudósítások és mendemondák szerint Imrédy így halt meg: Délután négykor hirdették ki előtte a kegyelem elutasítását. Visszajövet megbotlott a folyosón, a fogházőrök karonfogva vezették a siralomházba. Este felkereste húga és unokahúga. Az éjszakát nyugtalanul töltötte, pap volt vele. »Mindent másképp csinálnék« - mondta. Reggel feketekávéét ivott; nyolc helyett kilenc-kor vezették ki az udvarra. »Gyilkos! Gyilkos!« - kiáltozta a közönség. (Az újságok szerint nem voltak nők, a szóbeszéd szerint főképp azok voltak.) Imrédy hajadonfőtt volt, barna

kabátban, térdnadrágban, bakancsban. Megnyúlt falfehér arcán a ráncokban állandóan gyöngyözött a verejték, bele-belefolyt a szájába. Botladozott, az ítélet kihirdetésére csak fejfelé bólintott. Fogházörök vezették a fal előtt fölrakott homokzsákok elé; rogyadozva lépdelt, itt is alig tudott talpon állni. Kétszer megcsókolta a papot. Gyorsan bekötötték a szemét. Alföldy László alezredes (akit a tárgyaláson láttam) tüzet vezényelt. Négy fegyőr lőtt rá. A közönség nagy éljenzésben tört ki; a demokráciát és a köztársaságot éltették. Kimenet ilyen hangok voltak: »Egész megkönnyebbültem! Az ember szabadabban szívja a levegőt! Na, ugye, megérte, hogy eljöttünk?« A holttestet kiadták a családnak.

A család - unokahúga - így mondta el: Teljesen nyugodt volt. Mikor a kegyelem elutasítását kihirdették előtte, Zimányi pátert kérte, a lelkiatyját. Meggyónt, megáldozott. Este 11-ig húgával és unokahúgával beszélgetett, még tréfált is. Gondolkodott, mit mondjon az utolsó pillanatban. Erre készült: Éljen Mária országa! - mert azokban a hetekben nagy Mária-kultuszba merült. Erről azonban a védő lebeszélte. Nem vett fel meleg ruhát, kalapot, hogy azok megmaradjanak a hozzátartozóinak. Örökölt hagyta, hogy nevét semmi politikai tüntetésre ne használják fel. Kilépett az udvarra, legfeljebb a hidegtől didergett. Csak egy-két becsmérlő kiáltás hangzott fel. Eltökélte, hogy semmi szokástól eltérőt nem cselekszik. Mikor a szemét bekötötték: Jézus, Jézus, Jézus! - mondta, az újságírók erről írták azt, hogy motyogott valamit. A holttestet nem adták ki a családnak.”

Miniszter. A történelemben nincs közös. Nem láttam Kossuth előszobáját, nem hallottam az átjáró titkárokat. És nem ismerem Imrédy titkárát, azt a valami Madarassyt sem. Nem leszállás Wesselényitől és Kossuthtól Illyésig és Imrédy-ig. Nem is fölszállás. Csak menet. Előre vagy hátra? A kis gesztusokat figyelem. Apróságok. Kurc, kurc, kurc und gut.

„Kik jönnek most az agya-
fürt politikusok után? Buta
katonák? Újabb agya-
fürt politikusok?
Laza póráz?
Börtönök? Kussok?

Kivándorol egy ország önmagából?
Megjött a villamosod.
Siess. Szerbusz.”

Petri György: *Nagy Bálintnak*

1992. január

Holnap kikötik az utolsó hajót

„Ismerted?” „Hát, nem is tudom.” „Pedig ott ült vagy két évet.” „Igen, igen, de mégis, alig emlékszem rá.” „Hogy ívelt föl a karrierje! Tegnap még osztályvezető, ma főosztályvezető.” „De holnapja nem volt.”

Elgondolkodtam a sikeren. Mennyi sikert láttam fölnövekedve. Siker volt leérettségizni, egyetemre kerülni. Siker volt levizsgázni és a KISZ-vezetőségből másokat megfenyíteni. Siker jó állást kiprotekciózni, kihajtani. Párttagnak, bizalminak, vezetőségi tagnak, VB-tag-nak, titkárnak lenni. Siker csoportvezetővé válni. Szerkesztőségben megülni. Azután a nyolcvanas évek végén meglódult a siker kereke. Mint a fronton, századossá válhatott valaki hónapok alatt. Barátaim másfél év leforgásával munkatársból, osztályvezetőből miniszterhelyettesekké, államtitkárokká - főemberekké neveztettek ki. És megint mások milliomosokká lettek. Ki emlékszik már az első rozzant Trabant megszerzésének boldogságára? Már nem csapattostul visszük fel az ócska bútorokat a lakótelepi ház harmadik emeletére. Külön-külön költözünk be elegáns negyedek elegáns lakásaiba, új bútorokkal. Mintha az Atyaúrsten azt rótta volna be ellenőrző könyveinkbe: sikertelenségből fölmentve. Nem győzöm beírni az újabb és újabb telefonszámokat, átvenni a szebbnél szebb névjegyeket. Nem tudom, hogy siker-e ma párttitkárnak, elnöknek, képviselőnek lenni. Miniszterelnöki tanácsadónak, kabinetfőnöknek, helyettes államtitkárnak. Mennyi idő szabatott a bankelnököknek, a vezérigazgatóknak, hogy a siker karjaiba bújjanak.

Az ország teli nyugállományba került sikeresekkel. Negyven éves „nyugdíjasokkal”. Akiknek volt egy évük, két évük. Kimentek a színpadra címszereplőnek, csak hogy a Történelem nevű rendező meghúzta a darabot, és leküldte őket a deszkákról. Ahogy elnézem, a mai nagyon sikeres szereplőket is szigorú tekintettel méregeti a könyörtelen rendező. Csak azon csodálkozom, hogy nem érzik, hogy nem számítanak arra, ami lependeríti őket, minket a színpadról. Emlékeznek, ugye, az előző dinasztia (darab) végére: „Azidőtt az egész királyi család egyetlen szobában lakott. Az ablakokon túl fal volt, a fal alatt szemétdomb. Benne patkányok és macskák kergetőztek. Ők nem látták. Az ablakok be voltak meszelve. Amikor bejöttek a sintérek, szokásos színteret találták. Őfelsége az Úrnak Színeváltozása ezred szabályzatát tökéletesítette, Philippe, az okkultista szuggesztióval igyekezett a Királynő idegeit lecsillapítani, a Trónörökös egy fotelban szunyókált összegömbölyödve, és a Nagy- (és sovány) hercegnők ájtatos darabokat énekeltek és gardróbjukat javígtatták. A lakáj viszont a fal mellett állt, és igyekezett tapétát mímelni.” Pillantsanak a mai sikeres dinasztiára. „Manapság az egész királyi család egyetlen szobában lakik. Az ablakokon túl fal van, a fal alatt szemétdomb. Benne patkányok és macskák kergetőznek. Ők nem látják. Az ablakok belülről be vannak szögelve. Amikor bejönnek a pecérek, a szokásos színteret találják. Őfelsége harmadik napja és éjszakája az Urunk Második Színeváltozása ezred szabályzatának megteremtéséről beszél, Georgiusz, a gyóntató atya a kiátkozandók listáját olvassa a Királynő megnyugtatóra, a Trónörökös merengve hallgatja a szél süvöltését, és a Nagy- (és kövér) hercegnők áhítatosan mormognak, Órá, csakis Órá várnak. A lakáj ellenben a fal mellett áll, és igyekszik új tapétát mímelni.” „Ismered őket?” „Hát nem is tudom.” „Pedig itt ülnek még egy vagy két évig.” „Igen, igen, de mégsem fogok emlékezni rájuk.” Holnap kikötik az utolsó hajót. A csendet a szél kerengi be.

„Siker? Mi haszna a sikernek? Kudarc? Minő ártalma lehet? Életed valamely szakaszában óriási horderejű dolognak tűnik, hadnagy leszél vagy ezredes - megkapod-e az állást, melyre

századmagaddal pályázol - téged választ-e a kisasszony vagy sem: de mit számít mindez néhány esztendővel utóbb? Csak nem azt szeretné, kedves Jones, hogy a Történelem a kegyed gyarló személyével töltse az idejét? A Jövőt mit sem érdekli, hogy uraságod kapitány volt-e avagy közlegény. Mindez merő semminek tűnik - az Idő múltán - az Idő, a nagy vigasztaló - az Idő minden fájdalom csillapítója - az Idő, az ősz hajú, nyugodt kedélyű szatíráíró, kinek bánatos mosolya mintha azt mondaná: Nézd, ó, ember, mily hívságos célokat űzöl, s mily hívságos vagy magad is, ki űzésükre indultál!” Wiliam Thackeray írta ezt másfél százada. Tán a következő dinasztia Trónörököse ezt olvassa.

1991. augusztus 17.

Kész a leltár

Rák

Rosztat sejtettem, amikor behívott. Rövid volt, résztvevő, de távolságtartó. Két-három hónap, talán valamivel több, nagy fájdalmakkal. Természetesen csillapítók, de a szív állapota miatt óvatosan. Mindvégig biztatni. A kórház mindent megtesz. „Ne tegyen szemrehányást magának. Elkéstek, de erről nem maga tehet. Tudom, hogy mennyire igyekezett rávenni az operációra. Mutasson neki derült arcot, még ha nehéz is.” Látja rajtam a tehetetlen dühöt. Hiszen végül csak megcsinálták az operációt, már hiába. Visszavarrták. Mindennapos ügy. És most hitegetik majd a gyógyulással. Hitegethetem én is. Csakhogy velem megfogadtatta, hogy megmondom az igazat. Kezet szorítok a doktorral, mintha kíváncsian nézne rám. Ma persze még nem kell semmit se szólnom. Aligha lesz magánál a műtét után. Otthon pedig semmi újat nem mondok: fél éve készítem őket a halálra. Az arc, a szem iszonyú fáradtsága, a zöldes-szürke szín - a test árulói. „Ne légy már ennyire pesszimista” - vetik szememre. „Realista vagyok” - válaszolgom, egyre kimerültebben. Benézek az ajtón. Nem látom, ahogy ott fekszik, takarják a besereglett családtagok. Észrevesznek, beljebb intenek. Csak visszaintek és megfordulok. Majd holnap. Az éjszaka sírok. „Mi titkos sírók vagyunk” - mondogatta nagyanyám. Sokszor hallottam éjjel. A háborúban elvesztett fiát, azután öngyilkos lányunokáját siratta. Később én őt. Belépek a kórterembe. Ott fekszik egyedül, benne az infúzió. Szeme mereven a plafonon. Lassan fordítja felém a fejét. Az arcából megint az én szemem néz rám. Milyen is. Enyhült. Leülök. „Sikerült, ugye? Látod-e, kibírtam?” Arca ragyog. „Hálás vagyok neked. Végül is te beszéltél rá.” A felkelésről beszél. A hazamenetelt tervezi. „Apu” - kezdeném. Jön az orvos. Nagyon kedves, nagyon optimista. Megveszekedett gyilkos, aki ilyenkor elveszi a reményt. Hiszen most fogadták vissza, látszatra, az egészségesek szabad közösségébe.

Harmadnap fölkelhetett, kicsoszoghattunk a folyosóra. Az ablakhoz igyekeztünk, hogy lenézzünk az utcára. Lenn a fiam és lányom. „Ne jöjjenek be, ne lássanak itt.” Fél kezével reszketve a kerethez támaszkodott, a másik oldalról karolva fogtam. Először senki sem látott senkit. „Ott vannak, szemben a járdán.” Lenézett, s már emelte is a karját. A fiú csak fölmutatott, de a kicsi ugrálni kezdett és lelkesen sikítozott. Azután a fiam szigorúan rászólt. Honnan is tudnám, hogy mit. Sem akkor, sem azóta nem kérdeztem. De olyan volt, mintha azt mondta volna: „minek örülsz, meg fog halni”. Csak a kicsiny, rémült lányarcot láttuk. De még integetett és ugrándozott, amikor megfordultunk. Huszonnégy lépés volt az ágyig. Lihegve és zihálva ült le, majd rogyott hátra. Fölemeltem a lábát, lefektettem. „Még mennyi?” - hallottam az elfúló hangot. „Hónapok” - válaszoltam habozás nélkül. Behunyt szemmel várt. „Késő volt?” „Igen.” Hallgattunk. „Jó, hogy még láttam őket.” „Hazamegyünk és veled lesznek, ígérem.” „Nem szabad. Nagyon félnek. Nem akarom, hogy féljenek tőlem.” Még hatvanhét napig élt.

Tegnap leírtam, hogy könnyen lehetséges, Európa határai az Oderánál, Záhonynál és Bihar-keresztésnél fognak húzódni. Odavettem többmillió embernek, szigorúan, megfellebbezhetetlenül, amit megtudtam Európától: késő volt. Visszavarrták. Rák. „Mi lesz most azzal, aki míg csak él, amíg csak élhet, formában beszél s arról, mi *van* - ítélni így tanít. S tanítna még. De minden szétesett. Hát ül és néz. Mert semmit sem tehet.” (Radnóti Miklós)

1990. december

Ebéd

Kapcsolatokat kell építeni és tartani. Egy ebéd bankárokkal, egy vacsora vállalati vezetőkkel, vállalkozókkal. Gusztálom a vastag étlapot. „Csak ne tartsd fordítva” - figyelmeztettek előre jó-akaró barátaim, „bízd magadat a többiekre”. „Ha ők felhajtának előtte egy Martinit, tégy úgy, mintha te is mindig így csináltad volna. És sose szabad rá pillantanod az étlap jobboldalára. Téged az árak nem érdekelhetnek.” Aki ezt a hasznos tanácsot adta, öt éve még a minisztériumi kávéházban is megnézte az árakat. Változó idők. Ebédpartnereim is Trabanttal vagy Skodával hajtottak volna ide hét-nyolc éve. Csak az a baj, hogy még mindig nem tudok úgy öltözni. Sőt, kigömbölyödni. Rossz reklám vagyok. Gusztálom a vastag étlapot. Közben a jeges ital mellett, megforgatjuk a szánkban a kormány szándékait. Kicsit szidjuk, kicsit szánakozunk - nem fontos. Az előétel alatt is csak azt tudom meg, hogy nagyra becsülnék. Természetesen én is őket. Régóta szerettek volna. Hát még én. Az előétel nem rossz. Nálam fő étel lehetne. Rosszat sejtetek: itt valószínűleg nem gombolja ki az ember a nadrágja legfelső gombját. De akkor mit ér az egész? Anekdoták közös ismerősökről. Igyekszem talányosan mosolyogni: én bizony senkit sem ismerek. Azután kölcsönösen érdeklődünk a másik vállalatának foglalkozásáról. Mintha egy éppen megismert családapát kérdeznének arról, hogyan is érzi magát a kisfia, hogyan jön ki a szüleivel, óvatosan kerülgetjük, hogy valami igazán jellemzőt mondjunk. Ez még nem a vallomások ideje, hogy valamelyikünk bevallja, válasra vagy családirra készül. Itt van uborkasaláta télen is - állapítom meg elégedetten. (A múltkor a televízió éttermében gyanútlanul kértem. „Ugyan, ki tudná itt megfizetni?” - vágta rá a mindentudó felszolgáló. Körülnéztem. Tényleg nem láttam a teremben két-három embernél többet, akiknek havi jövedelme meghaladná a kétszázezret.) Éppen az utolsó falatok villára szúrása közben hallgatom meg a megrendelést. Valószínűleg milliók vannak benne. Igyekszem megfontolt lenni. Mit szólnának egy éretlen vezérigazgatóhoz, aki nem komoly képpel néz vissza rájuk? „Mindent megfontoltam, mindent meggondoltam” - jelentette ki Ferenc József apostoli uralkodónk, és most én is. Ebből baj nem lehet. Az odacsúsztatott számlára senkinek nem rebben a tekintete. Nem mindegy, hogy 2800 vagy 3600 forint? A kapcsolat megvan. Tartjuk.

Otthon kérdezik, ebédeltem-e? Hohó, de még mennyire. Most fel kellene mondanom az étlapot. Nem jut eszembe. „Tudnám, hogy minek eszel ennyi finomat, amikor azt se tudod, hogy mit eszel?” Azután folytatja: „Figyelted, hogy mennyire lefogyott? Lehet, hogy nem eszik? Egész egyszerűen, nincs neki miből. A múlt hónapban, 18-án, már csak 1600 forintja volt. A nagymama sírját kell rendbetetnie, arra is gyűjt.” Nyugdíjas tanárnő nagynénjéről beszél. Adunk neki, de nem akarja elfogadni. A múltkor sírt, hogy semmit se tud a kicsinek hozni. „Ti nem is tudjátok, hogy mennyibe kerül egy rugdalózó!” Tudjuk. És sejttem, hogy napokig hideget eszik. Hogy is mondta Krúdy Gyula: „Csak kocsmában, vendéglőben látni igazán, hogy leszállottak az étkezési igények Magyarországon. Milyen mohón esnek az emberek az üres főzeléknek, a dupla levesnek, a kelt tésztának! Milyen kiéhezett, farkasétvágyú embereket csalogat elő a déli harangszó! Milyen keletje van a kenyérnek, amellyel utolsó cseppig kitörlik a tálat! Azelőtt csak ritka ember emelte fel a levestányért, hogy kanalába öntse az utolsó csöppnyi leveskét is. Ma ez a furcsa ember nagyon gyakori vendég. Alig látni valakit, aki a tányérján felejtene valamit; még a kenyérdarab is ritkaság az ebéd utáni asztalon. Ételt lett már a lencse, ízes a paszuly, csemege a káposzta. Messzi van még az új vetemény. Dehogyan mernénk észrevenni, hogy némelyik krumpli megfagyott a télen, és veremszaga van olyik főzeléknek.”

Nem megyek vacsorázni. Elég volt az ebéd. Fagyosan fúj kinn a hideg szél. Az étlappal fogok álmodni.

1991. február 26.

Emberi formában a csend

1988 tavaszán úgy gondoltam, hogy könyvben kell megírni egy kor hanyatlását, érlemeszedését. Egy rendszer végkifejletét. Az olvasók még olvastak könyveket. Az utolsó könyveket olvasták. Azután, ha könyvet vettek, föltették a polcra, békésebb, soha el nem jövő napokra. A könyvek a halódó kor öreg, botladozó nyelvén szóltak. A bennük hullámozó, lüktető eszmék belerokkantak a korba.

1989 nyarán úgy véltem, hogy meg kell találni a változások új szereplőit. De már nem írhatók meg könyvben - ki várná azt ki -, hanem 25-30 oldalas esszékben. Az olvasó még belenézett a folyóiratokba. Kíváncsi volt, honnan jönnek a pártok és hová mennek, mi lesz Kelet-Európa államaival, nemzeteivel. Összefüggést akart és tudott találni az ötödik és a tizenhetedik oldal között. És a nyelv kalandosabb lett. Hátha újra összerakható a világ. Ésszerű és kiszámítható, ami irracionális és előreláthatatlan.

1990 tavaszán már tudtam, hogy a nagy esszé érvelő hömpölygése, a széles ecsetvonások, a tablók senki által nem látogatott múzeumokba kerülnek. Ha nem tudsz egy 7-12 oldalas kisesszében mindent elmondani a korról, a miniszterelnökről, a tulajdonról, az áremelésekről, akkor ne is írd. A szavak egymás foglyai. „Fordított Cassandra” - mondja T. G. M. „Cassandra jóslata népszerűtlen volt, senki sem hitt benne, lám, az ő valamennyi jóslata népszerű, hisznek neki. Cassandra jóslata bevált, L. L.-nek viszont egyetlen egy sem.” Viszont egy népszerű, soha nem igazolódó jóslathoz legalább tíz oldal kell.

1990 telén megsejtettem az elhallgatás, a ki nem mondás könyörtelen igazságát. Az életünk az, amit nem mondunk ki, amit kihagyunk, a szavak, a tettek közötti szünetek. Elfogytunk. Elfogyasztottuk magunkat. Maradt még egy-két oldal, azután szó. Majd a fehér papír. Talán az aláírás. A szavak nem hitelesek. Az eszmék? Ismerik ugye Dosztojevszkij sorait: „Egyszer a »genfi eszméket« említette; nem tudom, mik azok a »genfi eszmék«?”

- A genfi eszme: erény Krisztus nélkül, édes barátom; nagyon mai eszme ez, helyesebben, a mai civilizáció alapeszméje. Egy szó mint száz: hosszú história ez is, unalmas belekezdeni, sokkal okosabb, ha másról beszélünk, még okosabb, ha másról hallgatunk.

- Maga mindig csak hallgatna!

- Édes barátom, jegyezd meg, hallgatni jó; veszélytelen és szép.

- Szép?

- Hogyne. A hallgatás mindig szép, a hallgató ember mindig szebb, mint az, aki beszél.”

Mondta ezt Dosztojevszkij, „a szószátyár”. Dosztojevszkij, aki hallgatott. Lehet, hogy ez a szó lesz az utolsó: erény. Ki tudja?

1991. július 20.

Unalmas történet

Régi barátom levélben emlékeztet arra, hogy ki tudja, honnan és miért szerzett népszerűséggel azt kezdek, amit akarok, de ő igazán csak egy hasznát látja. „Tudod - írja -, még jól jöhet egyszer. 1987-88 fordulóján, amikor már »érett« kizárásod az állampártból, mesélted, az ország több tájáról ajánlottak neked búvóhelyet. Hátha megint szükséged lesz rá.” Két dolog is meglepett e szavak olvastán. Hát ennyire veszedelmesnek tűnik néhány cikk és nyilatkozat, hogy miattuk bujdosni kellene? Felkeresni Farkasfán az ismeretlenül ismerős fiatal közgazdász eldugott házát? „Arra igazán nem jár senki, minket mindenki ismer a faluban, nem jelentik fel.” Annyira törekenynek látja filozófus barátom mai demokráciánkat, kormányzati és jövődö kormányzati politikusaink demokratikus érzeményeit, hogy képes leírni: „rendszerkritikai ittléted a rendszer még nem tapasztalt szabadságfokát mutatja. Pillanatnyilag”. Egy-két hónapra. Elöször megszűnnek *azok* a lapok, nem közölnek. Maradnak az éjféli rádióműsorok. Azután az se. Kitiltások. Betiltások. Vagyis feltételesen szabadlábon. „El fognak gázolni” - szögezi le kollégám tömören. „Mert nem hagyhatják.” „Ne bolondozz, kik nem hagyhatják, mit nem hagyhatnak?” „Naivnak tetteted magad.” „De hát csak nem képzeled, hogy újra jönni fog az az idő, amikor szóért, kimondott vagy leírt gondolatért rendört küldenek az ember nyakába?” „Ébredj már föl, ezek csak álcázzák magukat. Az alkalomra várnak, hogy mindenkit fejbe csapjanak, aki kinyitotta a száját.” Érdekes. Filozófov barátocskám szerint volna itt egy Nagy Tradíció, az „egységes párti”, az osztatlan hatalomé. „Itt a nemes, a katona, a politikus, a pap és a párttitkár vitte az ügyeket. A polgárt vagy zsidózták, vagy - később - víz alá tartották, míg bugyborékolt.” Beteg s öreg nyugdíjas barátom lihegve, zihálva magyarázza: „az a szerencse, hogy mi ebben a házban nagyon elkülönülten élünk, nem jár be hozzánk a kutya se. Neked itt olyan szobád lesz, hogy hónapokig nem vehetnek észre.” Nagy Tradíció ez is: az alul lévők menedékadása. Dac a felüllévőkkel szemben. Dac velem szemben is, aki nem veszem komolyan. Ők komolyan veszik a veszélyt. A professzor úr szerint „az olyan típusok sorsa, mint a tiéd - jobb esetben, ám a Nagy Tradíció szerint - külföldön folytatódik”. Akkor ez rosszabb eset. Magam elé veszem a térképet. Elmenni? Hová? Minek? Mirólunk annyi mindent gondolok, Őróluk annyira nem gondolok semmit. Nálunk annyi minden történik. Ausztráliában vagy Kanadában annyira nem történik semmi. Itt történelem van. És az én történetem. Ugyan miféle fenyegetések? Ugyan miféle emigráció?

Magam elé veszem Anton Pavlovics vékony kötetét. *Unalmas történet*. 1889.

Az öreg tudós, halálos betegen, álmatlanul mered az éjszakába. „Én most vizsgálgatom magamat: mit kívánok én? Azt, hogy feleségünk, gyerekeink, barátaink, tanítványaink ne a nevünket, cégünket, címünket szeressék bennünk, hanem az embert. Hát még? Szeretném, ha volnának követőim és utódaim. És még? Szeretném, ha úgy száz év múlva felébredhetnék, hogy ha csak félszemmel is, egy pillantást vessek a tudományra, és lássam mit ért el. Szeretnék még vagy tíz évig élni... És még?...

Más semmit.

Ha az emberben nincs valami, ami magasabb és erősebb minden külső befolyásnál, akkor elég egy nátha, hogy elveszítse egyensúlyát és minden madarat bagolynak, minden neszt kutya-vonításnak tartson. És ilyenkor egész derűlátása vagy borűlátása, minden hétköznapi vagy magasztos gondolata csupán tüneti jelenség, semmi egyéb.”

Az uralkodó eszme, ami érzést és gondolatot összetart. Ez magasabb és erősebb minden külső befolyásnál. „És ahol ez nincs, ott nincs semmi.” Félni ennek elvesztésétől lehet. Miniszterelnök és rendőre, cenzora elől bujkálhatunk cselédszobában, horgásztanyán, emigrálhatunk szebbnél szebb országokba. Önmagunk elől nem. „De hát még nem dőlt el semmi” - betűzőm a levél alján. Még nem dőlt el semmi. Milyen unalmas lesz, ha eldő! Unalmas történet.

1991. október 4.

Engesztelés

Jobb volna menni már Tásmániába

„Nem megy ez a vers dámának / Se az ország kormányának / Se magyarnak se zsidónak / Csak a fekete rigónak.” Nem megy ez. Jószándék, elszánás, nemes érzés - semmit se számít. Amikor eldöntötték, lelkesedve is, szorongással is szívükben, valahogy minden másmilyennek látszott. A koalíciós kormány éppen megbízott fejének veretesen formált előterjesztése valamennyi frakcióvezetőnél egyetértésre talált. De mégiscsak más megcsinálni. Abban is megegyeztek, hogy nem törekszenek egyformaságra, mindenki otthon készíti magának, olyan anyagból, amilyenből akarja. A feleségek kissé visszadöbbentek, bizonytalankodtak is a szabás felett, s amikor elkészültek, oly finoman mosták és vasalták, hogy belső remegésük ráncot nem vetett. Miért is ne? De miért igen? Aznap reggel a rádiók nem szóltak a nemzet megtisztításáról, nem hangzott el riport transzportok indításáról vagy kényszerű technikai leállításáról, egyetlen kommentátor se kérte ki a magyarság nevében, hogy miféle idegenek mertek szerepelni az éjféli műsorban. Minden rendben volt, eltekintve az éhezők, hajléktalanok, munkanélküliek számának aznapi növekedésétől, amiről beszélni viszont felesleges. Akik autón mentek, azoknak kevés zavart okozott, hogy ott van a mellükön, a lépcsőházban elsurranhattak a szomszédok mellett. Egyik-másiknak fel is tették a kérdést fia, unokái: „jó az nekünk, ha azt gondolják rólunk, hogy mi is azok vagyunk? Nem lesz ebből később baj?” Akik villamosra szálltak, azonnal érezték az elrémülést és a csodálkozást. „Te, figyeld azt a krapekot, látod, mit visel?” „Tökjó, ahogy ez kinéz.”

Egy ijedt szempár: „Bocsásson meg uram, de szeretném megkérdezni, hogy ezt mikor rendelték el, mert nem hallgattam a híreket.” A 2-es villamoson, intelligens arc, jólformált mondatokban fogalmaz: „A többség türelmének is van határa. Ha egy kisebbség mindig okosabb akar lenni, ha bevezeti a szavak diktatúráját, ha csak a sajátjait engedi a húsosfazékhoz, csoda-e, ha a többség megelégedi? Helyükre kell tenni őket. Persze nem azt mondom, hogy mindenütt. A politikai, vagyis a mások, a többség életét befolyásoló dolgoknál viszont kíváncsi vagyok a számszerű arányok figyelembevételére is.” A szorosan mellépaszírozott kiscigány képviselő zavartan hallgatja. Nem csoda. A Felvidékről származik, ahol arányszámok szerint élnek, politizálnak testvérei. Az ország házában alig jobb. Mintha nudista strandra kerültek volna akaratlanul, ahol mégse néz már az ember oda. A riporterek izzadnak, nem tudják, hogy nekik is viselniük kellene-e vagy sem. A képviselők csendesen ülnek a padsorokban. A jegyző mellett Bálint György emeli a tollát. Méla mosollyal szemléli Radnóti Miklós a kormánypárt harcos publicistájának jobbprofilját. Szerb Antal egy halálraítélt szabaddemokrata képviselő mellett ül, és hunyorogva keresi Honti Jánost a másik padsorban. Rejtő Jenő a fiatal demokraták narancsát szagolgatja üdvözlően. A szálegyenes nyugalmazott tábornok halkán jelent az előtte hallgató Nagybaconi Nagy Vilmosnak a zsidó munkaszolgálatosok helyzetéről. A Nagy Imre-per utolsó túlélője lélegzetét visszafojtva simogatja az ölében ülő nyolc éves kislány fejét, akit Auschwitzban azonnal a gázba vezettek. Az elnök megadja a szót a kormányfőnek. Nem tudom, mire gondol, amíg kimegy az emelvényre. Apja lakására, ahol bujkálók rezzentek össze minden csengetésre. Vagy a Zsidók Világszövetségének hideg fogadótermére, ahol szűrős tekintetek szegezték a székébe. Áll képviselőtársai és az ország színe előtt, mellén Dávid csillagával. Beszédében azt ajánlja, hogy az országgyűlés egy nyilatkozatban kérjen bocsánatot a magyar nép nevében a magyarországi zsidóságtól a numerus claususért, a zsidótörvényekért, a deportálásokért, a holocaustáért. „Nem felejtést, de kölcsönös megértést kívánunk.” A miniszterelnök tagolt szavai nem botlanak. Az országgyűlést vezérlő elnök viszont elcsukló hangon kér szavazást, s amikor egyhangúlag

elfogadták a nyilatkozatot, hozzáteszi: „kedves barátaim, bocsánat, tisztelt képviselőtársak! Ma egyetlen napon át hordjuk a zsidókat megbélyegző sárga csillagot. Gondolkozzunk el rajta, hányan vetettek ránk ma rokonszenvező pillantásokat, s hányan húzódtak el tőlünk. Mivé leszünk, ha új tébolyok visszatérítenek a régiekhez. Két sokat szenvedett, megtiport, megalázott népesség és szellemiség szerencsés egymásratalálása lehet a miénk.” A Nagyuvaros utcai rabbi, a képviselők padsorában, zümmögve halkan elkezdte a kádist. És akkor valamennyien felálltak, szívük fölött kisebb-nagyobb, okker-, bíbor-, citrom- és sápadtsárga csillagokkal és hallgattak. Mert amit beszélnek - szárazföld, amit hallgatnak - a tengerek. Túlnyomó és határtalan. A szünetben a párt 89 éves foglyának egy fiatalember adott tüzet. Nem ifjú demokrata volt, és az öreg, megrögzött ateista Jézus Krisztusra gyanakodott. Emlékezett rá, hogy neki is gyártott hamis papírokat 1944-ben. A riporter ezt aligha fogadhatta el, mosolygott is az ősz szocialistán.

És mégsem megy ez. A másnapi vagy a harmadnapi újságból megtudom, hogy a többség érzelmeit sérti, hogy zsidó írók kommentálják a magyar választásokat, nevezetesen Konrád György, Mészöly Miklós és Nádas Péter. Nyugalmam, jóérzésem szertefoszlott, gondolom, a képviselőké is. Éppoly szomorú lettem, mint amikor népemmel együtt leantiszemizáltak, amikor a *Spectator* újságírójától megtudtam, hogy ideje már nem-magyarnak lennie, mert az bizony snassz. Hát még meddig, és ugyan minek írunk, vitázunk? Talán azt kéne mondanunk: akinek mondanivalója van erről a témáról, álljon ki és hallgasson! Van miről hallgatnunk. Mert sokszor fog még visszacsengeni bennünk Kelet-Európában az ige, amit a kedves kis Szép Ernő idézett ilyen és olyan zsarnokok és népiértők fejére: „Golyó ne fogja, víz meg ne fullassa, ne ártson neki méreg, ha öngyilkos akar lenni. Senki egy ujjal ne bántsa. Eltelik ezer év, százezer és százezer, a Föld egyszer kihűl, nem lesz egy fűszál, egyetlenegy élőlény nem marad, de megmarad egyetlenegy, ő. Sötétségben, némaságban egyedül ő maradjon a világon. Az isten is meghalhat egyszer, csak ő éljen örökké, ő, meg se örüljön, mindig emlékezzék.

És kis nevetést hallottunk a karnagy úr szájából. És azt mondja: Akkor találtam ezt ki, egy éjszaka, akkor, mikor az én hetvenkilenc éves anyámat is bevagonírozták.”

Vajon megvan-e még otthon, képviselő uraim, a kokárda mellett a lefejtett sárga csillag? S hajtja-e Önöket az elszánás, hogy három megsértett magyar íróért, a magyar és zsidó közös jövőért újra felvarrassák? Vagy elég volt egyszer, egyetlen hosszú napra?

Feleségem mondja: „Látod, már megint nem figyelsz. Hiszen nem hozott semmiféle határozatot a magyar országgyűlés a zsidók deportálásának emlékére, nem kértek bocsánatot, nemhogy egy percre is feltűzték volna a sárga csillagot.” „De hisz ez lehetetlen!” - kiáltom, de ő csak legyint és kimegy a szobából. Hát így vagyunk. *A látogató, A városalapító, A cinkos, a Kerti mulatság, a Saulus, Az atléta halála, a Pontos történetek, útközben, a Volt egyszer egy Közép-Európa, az Egy családrege vége, az Emlékiratok könyve, az Évkönyv* és még hány írás, kimondott szó szülték a kisebbség zsarnokságát, sértették a többség érzékenységeit. Ha ez így van, én nem akarok a többséghez tartozni. „De ma, barátaim, ma, amikor mindenki a nemzet szavait ordítja, és az a boldog, aki fél nappal előbb kezdte ordítani - tudniillik mihelyst szabad lett és veszélytelen -, mi inkább csak maradjunk hazaárulók! Vagyunk egypáran és nem akármik; tömörülhetünk és megalakíthatjuk a magyar hazaárulók szövetségét.

- s hogy megjött a holnap, / amelyet vártunk: lábukkal tipornak a gazok után most az ostobák! / Jobb volna menni már Tásmániába...” - írja Babits Mihály *Magyar költő kilencszázötvenkilencben* című vitairatában. „Mennyivel jobb volna menni csakugyan Tásmániába - szabad földre, mely csak munkát kíván és nem frázisokat -; nincs magyar, nincs zsidó; - és a Déli Kereszt ragyog a vad égen.” Szegény Babits, vizsgálhatta ő is a családfáját.

Feleségem behozza egy régi, mézszínű nyári ruháját, s kérdően néz rám. Bólintok, és lassan méregeti, szabja. „Nekünk kell felvarrni előbb, akik többen vagyunk” - böki ki a tűvel együtt. Hallgatok.

„Nem megy ez a vers dámának / Se az ország kormányának / Se magyarnak se zsidónak / Csak a fekete rigónak.” (Szép Ernő)

1990. május

Az engesztelés napja

Egy éve még reméltem, hogy eljött a parlament, amely megbékít. Egy éve még hittem, hogy lesz miniszterelnök, aki felolvassa az engesztelő nyilatkozatot. Egy éve még álmodtam, hogy egy napi sárga csillaggal emlékeznek meg a hatszáztizennyolcezer halott zsidó honfitársunkról. Ma nem remélek, nem hiszek, nem álmodozom.

1944. május 15-e és június 8-a között 147 vonattal 434 351 zsidót hurcoltak el. Szép meleg nyár volt. Július 7-én a kormányzó megtiltotta a deportálásokat. De másnap még megteltek a vagonok. „Derék, jó magyar emberek”, Csombor, Szeretszke és Vájnok állították össze a transzportot. Gázmesterek és hőstörzsek.

1991. július 7-én vasárnap délelőtt bocsánatot kérek. Bocsánatot a halottaktól. Engesztelődést az élőkötől. Az elkésett és félresikerült megállítási napján. Nem a kormány, nem a képviselők várnak a békülésre. Nekem mint magyar túlélőnek van szükségem rá. Magamat képviselem. Kilépek a házból. Mentrőre szálllok, a Deák téren ki, végigsétálok a Rumbach Sebestyén utcán. Szemben már a Dohány utcai zsinagóga. Kezemben, izzadó markomban fehér kavics. Pilinszky szerint „a világ halála után az üdvözültek fehér kavicsot kapnak kezükbe, melyre rá lesz írva *valódi nevük*”. És tíz órakor ott állok az emlékműnél. Talán egyedül. Lehet, hogy feltűnik a sarkon főorvos barátom, zavart mosollyal, kezében kavicsal. Esetleg bankár barátom-társam álldogál majd csöndben a hátam mögött, s csak egy perc után teszi kavicsát az enyém mellé. (Budaörsi sváb rokonait egy nap alatt telepítették ki.) Nem, mégsem lesznek ott. Egyikük nem olvas újságot, hogy megtudhatná mire készülök, másuknak ott a balatoni építkezés, le kell raknia a csempét. Nyár van. Július 7-e, tíz óra.

Engesztelés napja. Mi magyarok megengeszteljük magunkban a zsidót és németet, románt és szlovákot, cigányt és horvátot - a magyart. Oda tedd a kavicsot, barátom.

1991. július 4.

Hadiállapot

Éjjeli fél háromkor rövid pittyenő csöngetés. Feleségemet félretolják az ajtóból. Ketten vannak, fiatalok sportos dzsekiben. Nevemet mondják és hogy nincs semmi baj. Hát nem is olyan nagy baj, hogy magukkal visznek. Magának is az az érdeke, hogy ne legyen botrány. Állok közöttük, elveszve bő pizsamában, mitsem értve. Rendőrség - mutatja újra. Bajuszos, ismeretlenül ismerős arc néz le rám, még el is mosolyodik. Öltözzön gyorsan, sietnünk kell! Van valami parancsuk? - motyogom a magam biztatására, és hogy a feleségem arcáról letöröljem a kétségbeesést. Hát persze - legyint, és előhúzza zsebéből a pecsétetes papírt. „Óh, ki tudja, milyen nehéz parancsokat hordunk már zsebünkben titkos pecsét alatt!” - sóhajtja Babits Mihály. El kellene olvasni, tiltakozni, de minek. Mit csinált, mit követett el? - hallom a furcsán rekedt női hangot. Minek kérdezni, nézek rá, és indulok a fürdőszoba felé. Csak felöltözöm - vetem vissza rájuk, hogy megnyugtassam őket. Nézze, asszonyom, politikai kérdésről van szó, meg kell akadályoznunk, hogy nagyobb problémák legyenek. A hang udvarias, elnéző, mint egy gyerekkel. A fürdőszoba tükrében meglátok egy ismerős arcot: összegyűrt, sárgásfehér papír, lilás pacákkal. Csak nem hányni! Gyomrom fel-le jár az alagsor és a bordák emelete között. A házban nesznélküli csend. A gyerekek vagy nem ébredtek fel vagy nem mernek kijönni. Azok ketten nem kutatnak, csak nézik, ahogy öltözöm. Megkapom a zoknimat, ügyetlen féllábassággal ugrálva húzom. Mit csomagolhatok neki? Tegyen be egy váltás fehérneműt s talán valami meleget. Erősen hideg van odakint. A másik csak áll az ajtóban, nem szól. Fiam mozgolódik, későn jöhetett haza a filmklubból, most fölverte a fény. Elődugja égnek álló hajú fejét: mit csináltok? Jó kérdés, apádat elviszik. Ne idegeskedjen, nem lesz semmi baj. Te pedig feküdj vissza. De most már kijön, megfogja a karom. Még a kezem se tudom felemelni. Hová viszik? Nem mondhatjuk meg, majd értesítést kap, hová jöhet. Gyerünk már, ne húzd az időt! A szöke magas férfi éppen csak odapattintja a szót. Benézhetek a lányomhoz? Na elég! Ugyan hagy már, nem ezen múlik. A szobában csöndes szuszogás. Benyúlok a takaró alá, megfogom valahol bokánál a vékony lábát és megsimogatom. Ahogy hajlok, megint a hányinger. Aztán kézbe kapom a szatyrot a ruhákkal és a tisztaságsszerekkel. Megölelem a két ébrenlévőt. Kilépek az ajtón. Most mi lesz? - hallom még a tizenhat éves mutáló hangot. Lecsoszogok a lépcsőn, mint egy vénember. Kinn jeges ködben egy gépkocsi körvonalai. „A hajnal, az égnek gyönyörű tündére / Nem üle ki másnap az ég küszöbére, / Tán bizony beteg lett, ágyba lévén esve, / Hogy ki sem pillanta sem reggel, sem estve. / A puszták határait sűrű köd takarja, / Mely egész nap röstellt fölmenni, vagy alá, / Nagy nehéz fojtó köd, milyen az embernek / A lelkét is nyomja, rátapad tehernek.” Az öreg, halálra ítélt hang nagyapámé, aki a *Toldi estéjét* szavalta utolsó éjszakáján, 1952-ben kórtermi társainak. Nagy, nehéz, fojtó köd. Fölnézek vissza a házra. Ketten állnak fönn a sötét erkélyen. Intek az autóból, de úgyse látják. Úgy fúrjuk magunkat a ködbe, mint rohanó vadállat. Az utcák üresek és csendesek. Láttam magát a tévében és olvastam is - barátkozik a mellettem ülő. Megvonom a vállam. Kedvesnek kéne lenni és megtudni valamit. De fontosabb, hogy ne kezdjek el hányni és remegni. Kezemet erőszakkal a térdemre szorítom. A téren, a templom előtt katonai jármű. Mellette őrző, katona, rendőr és munkásőr. Nekünk csak intenek, amikor élesen bekanyarodunk mellettük. Az Ördögárok felől rendőrségi zsupkocsi araszol hatalmas bölényként. Hadiállapot? Egyszerre könnyebbülök meg, és szorul el még jobban a szívem. Köhintek próbaként. Lassan fordul felém. Elkapom a tekintetét. Szükségállapot? - mormogom. Szeme igent mond, de nem válaszol. A pályánál megállunk. Nagy a mozgás, tucatnyi hozzánk hasonlatos Lada álldogál a kis utcában. Szálljon ki! Már csak ketten megyünk a tribün felé a rissz-rossz úton. Karon fog barátságosan. A kapuban csak annyit kérdeznek: rendben ment? Csak bólint és átad. Váratlanul kezet nyújt, elköszön biztatóan. A sötét tribünön és a gyepen vagy félszázan állnak. Mindnyájan a képzelet nehéz kódébe

merülünk, nem is nyakig, hanem bokáig, hogy kilógázzon alóla a lábunk. Leülök, s leragadt szemmel tovább álmodok, mint Szép Ernő 1944-ben a megyeri lóversenypályán. „Hosszú fehér szakállas emberrel mentem lassan valami gyepen. Egyszer csak megáll velem, egy sor férfi guggol ott előttünk, mindnek a földbe van a keze mélyedve, mint az ásó. Az ősz ember azt mondja: ezek, látod, a gyilkosok, MOST ÉRIK A KEZŐK. Erre serkentem föl. Mintha köd lett volna a tájék, és mintha azoknak a néma férfiaknak az öltözete is ködszín lett volna.” Leteszem kis szatyromat a helyemre és nekiindulok. Megnyugtató, hogy van helyem. Oda-botladozom az első csoportcskához, hátha ismerős akad. Nem ismerősök. De amint egyikük felém bólint, látom, hogy homlokára sötét árnyék tapad. Véres hajcsomó a szem felett. A Ganz Villany munkása. Őt nem ismerték a tévéből és lelökték a lépcsőn. Sőt, két gumibotütést is kapott, mert tiltakozott. Nem szereti a hadiállapotot. Most szavakat keresve, reménytelen ködfodrokat lehelünk. Az utca zörög és morog az érkező és menő kocsikra. Bóbiskolva, fázva felkattintom órám fényét. Negyed négy.

Ki tudja, hány nap, hány éjszaka még? „Talán örök marad a köd, amely beföd s kásásan ingtető fölött.” Babits adventi ködje kanyarog be a gallérunk alá, emelteti cserére a lábunkat. Egy másik ország földjének hidege szorítja, fájdtja a talpunk. Ilyen az én szerencsém - suttogja felesleges halkan egy tanár a környező iskolából. A feleségem rábeszélte a belépésre, azután otthagadtam. Kétszer ha szóltam. Mindenki bólint rá egyet. Az érő kezekre gondolok, amelyek felvették a telefonokat, begyűjtötták a motorokat, kipipálták a neveket a névsorokban, s a tanár urat ide vezették. Én csak a fizikai fájdalomtól félek - néznek rám mélybarna, gyerekes szemek. Újságíró, valahonnan emlékszik is rám. Még az a szerencse, hogy a lányom az anyjánál van. Mennyire megijedt volna. És ha előtte ütnek meg? Mit mondhatnánk a megnyugtatóra. Ilyenkor Isten, Marx Károly, apánk még egyaránt alszik. Túl korán van. Ez a kezek beérésének az ideje. Egy ismerős politikust vezetnek hozzánk a kapu felől.

Egy kéz rázogató. Ne aludj el, a gyerekek el fognak késni az iskolából! A reggelit kivettem, a ruhákat is, de keltsd őket, tudod, mennyit szöszmötölnek. Kitántorgok félig behunyt szemmel a konyhába. Meleg van és fény. A rádióban éppen valaki magyarázza, hogy miért tiltakozott szervezete nevében a kormány felelőtlen áremelő akciói ellen. A riporter ismerősen rámenős, a hang radikális. Majd zene. Megyek ébreszteni. Újrakezdeni a tegnapi és a tegnapelőtti napot, amikor semmit sem tudtam befejezni. Ma is ezer dolgom van, telefonok, levelek, értekezletek. Csak ez a süket csend, valahol a fülemben belül. Csak erről a süket csendről nem tudok magamnak magyarázatot adni. Búcsúzásformán nézek a gyerekeimre. A konyha ismerős, de nem tudom, hogy a lábam miért érez hideget, hol és mikor fázott meg a vesém. Mielőtt kikapcsolnám a rádiót, megüti a fülemben egy ismert politikus nyilatkozata a pluralizmusról, a jogállamiságról és a demokrácia kiteljesítéséről. Ez már igazán valami. Becsapom magam után az ajtót. Egy véraláfutásos félszem az ég alja. Világegyetem, Föld, Európa, Magyarország, Budapest, második kerület - minden a helyén. Kezdődhet a nap.

1988. december 22-én éjjel írtam egymás alá ezeket a sorokat. Most hallom, hogy egy ismert politikus arra ébredt délutáni álmából, hogy testőrparancsnokának vezetésével egy küldöttség érkezik hozzá. És hátrament, hogy telefonáljon, de nem volt vonala. És megbeszélte a családjával, mi lesz, ha letartóztatják, ha elviszik, ha megölik. Az ablakból a tengert látta. Kellemes hely volt. Szerette. Lehet, hogy csak álmodta hetvenkét órás védőőrizetét. De akár álmodta, akár való volt, ma másként néz ki ablakán éjjel a csillagos égre, másként hajtja be maga után az ajtót. Talán hagy egy kis rést. Természetesen nem ér rá Anna Ahmatovát olvasni. Így hát én böngészem helyette: „Aznapi kerek száz évet öregedtünk, / egyetlen óra műve volt, / Elröppent már a kurta nyár felettünk, / szántott mezők ringattak ködgomolyt.” Világegyetem, Föld, Európa, Oroszország, Moszkva, Kreml - minden a helyén. Kezdődhet ködben a nap.

1991. augusztus 24.

Kész a leltár

„De hogyan tudtad megszokni? Mit megszokni! Kibírni?” - fölülről, a szemüvege mögül néz rám, gyámolatlanul. Az arcán nincs jel. Még csak kivizsgálták. „Nem lehet hozzászokni. Csak örülsz, hogy vagy. Nincs mit csinálni. Csak abban bízhatasz, hogy kihozol valamit magadból, amire nem is gondoltál.” Előveszem a régi írást. El kellene venni belőle. Hozzá kellene tenni. Minek?

Nyolcan fekszünk a szobában, de ketten bizonyosan meghalnak még a héten. Egyiküket, a hetvenéves tanár bácsit még emberként láttam négy napja. Akkor kereste fel egy volt tanítványa, s ő zavartan igazgatta magán a csöppet sem tekintélyes pizsamát. A fiatalasszony is összefüggéstelenül beszélt, zavartan babralt a táskájában. Nem tudott mit kezdeni magával és az öreggel. Csak mi, a többiek voltunk elégedettek a látogatással. K. mellettem fekve ordítva magyarázta, hogy fiacskám, ennek olyan csöcsei vannak, amikkel még a maga ványadt kezei is tudnának valamit kezdeni. A tanár úr szemrehányóan nézett ránk. Éppen nekünk teljesen ismeretlen nevekről kérdezte, hogy mi van velük. D., a MÁV-nyugdíjas rekedt hörgésbe fúló hangján nyögdöste, hogy milyen nagy dolog a tanítványi tisztelet. De amikor a cigány betegszállító fiú harsányan azt trombitálta a szegény lány fülébe, hogy nincs mitől félnie, mert a tata a legjobb kezekben van, én mondom, akkor a kórterem szelíden boldog mámorba merült. Aztán ezek a jó kezek, ezek a legjobb kezek a következő éjjelen a ronccsa esett öreget rákapcsolták mindenre, amiye csak ennek a málladozó kórháznak van. Az órák végeláthatatlan során egy soha nem látott ismeretlen nyögött és jajgatott, aki ismerősebb lett előttünk testének és lelkének összes titkaival, mint szerelmei, felesége, gyermekei, barátai előtt. Pontosabban tudtuk és tudjuk szükségleteit, mint ő maga. A hörgés, jajkiáltás az anyja vagy mindnyájunk közös anyja, a szenvedéstől megváltó után hasogatott, égetett minket is.

A másik szerencsétlent a sarokban már spanyolfallal vették körül, Amögül más nem hallatszik, mint feleségének simogató neszezése. K., az illegális pártmunkás, az 1956-ért kitüntetett hős, aki mindenképpen véletlenül van itt, e simogatások hallatán mindenféle szaftos történetet ad elő. Nincs az a nő, aki az én kezeim közé kerülve megússza. Persze utána jön a java. Nézem őt, akinek hatvanöt évet mértek ki, félévvel fog túlélni engem, és az utolsó érintés, amit még érzékel, egy fiatal, őt szívből utáló orvos hideg és száraz keze lesz. És a temetésére nem fiatal, nagy mellű lányok sereglenek, alma, őszibarack fenekekkel, hanem egymásra is gyűlölködő, savanyú elvtársak. Öregek, kopottak, elveszettek.

Állok a hídon. Nem köti össze Európát és Ázsiát, Budát és Pestet, de még a kisbaconi felvéget sem az alvéggel. Csak a belosztályt a sebészettel. Éjjel kettő van, és még tudok állni. Reszket a lábam. Még negyvennyolc kiló vagyok. Harmincnyolc évem ellenére még nem vagyok teljesen ősz. Huszonhárom nap múlva már csak segítséggel fogok tudni a WC-re támolyogni. A harmincharmadik naptól negyvenkilósan, áttételeimbe gabalyodva, csodálatos felületeket produkálok az ágyban. Állok a hídon. Egy nővérke éppen az előbb simított vállon. „Nem tud aludni, bácsi?” És már megy is. Senki és semmi sem mozdul. Az ablak alatti fa moccanni sem mer a lámpák fénykörében. „Az egész világ előtt kellene fölállanom egyszer, mint egy végtelen piac közepén, egy magas tribünre, s ott lenne minden élő ember, és én lekiáltanék hozzájuk: Minek éltek? Mit akartok? Mire való minden, amit csináltatok? Mire való bántani egymást? Mire való pénzt gyűjteni? Mire való nagy házakat építeni? Mire való, hogy nevetek van? Mire való, hogy mindig beszéltek? Mire való iskolákat emelni, tanítani és tanulni? Mire való könyveket írni és zenét szerezni? Mire való minden? A világ egy pillanatra megállana munkájában, veszekedésében, töprengésében, játékában és élvezetében, és az emberek fölnéznének és egy hangon fölkiáltanak: Hát mit csináljunk? Nem tudnám, mit mondjak,

hirtelen csak bocsánatot kérnék mindenkitől, amiért él és meg kell halnia, és megmondanám, hogy nagyon sajnállok mindenkit és nem tehetek semmiről, azután búcsút intenék a zsebkendőmmel, és sírva leszállanék a tribünről.” Tapasztalt kórtermünk egy hét után megegyezne abban, hogy ez a Szép Ernő nevű szelíd kis betegtársunk vagy fel sem menne a tribünre, vagy csak állna ott hallgatva, könnyes szemét törölve. De J., az öreg bádogos, amikor kicsösszanok a szobából, csendesken mondja a többieknek: „Szerencsétlen, még azt hiszi, hogy neki ebben a világban dolga van. Hogy még valamit ki kell hirdetnie, be kell vallania. Pedig nincs más, mint csendben élni és csendben elpusztulni.” Ő az egyetlen, aki innen kiszabadul.

És ha itt mi valamennyien föllázadnánk? Ha a sebészet Waterloojának és Sztálingrádjának vérző sebesültjei kitódulnának mind a kapun? Ha a gégesztet Ypernjének tátozó némái forradalmat ordítanának? Ha kint egyesülnének a hátszágba küldött nyugdíjas ügynökeink százezreivel? Ha az onkológia, ha a... Mire való? „Ha nem lennék olyan gyámoltalan és jó ízlésű, mint amilyen gyámoltalan és jó ízlésű vagyok, akkor kiállnék a körút valamelyik sarkára, és torkom szakadtából ordítanám: - Emberek, elég volt ebből az átkozott világkomédiából! Lássátok be, hogy nincs jótevő Isten, a dolgok visszája ugyanolyan pocsék, mint a színe! Menjetez haza, és öljétek meg magatokat odúitok falai között!” D., a MÁV-tiszt erről a komor, sovány öregúrról azt sípolná, nyögné: az a Kassák olyan, mint az a váltóőrünk, aki sose volt a helyén, de valahogy minden mozdonyvezető mindig látta, s a váltó mindig helyesen állt. De az is lehet, hogy D. már semmit se nyikkanna, csak mutogatna. MÁV-nál szerzett kórjait diadalmasan legyőzi egy rák nevű vadállat. Mellettem fog agonizálni. Állók a hídon. Lekiáltanék a portásnak, hogy engedjen ki. De nincs kimenetel. Össze vagyok zárva azzal a harmincöt kilós önmagammal, aki a negyvenkilencedik napon kicsiny csonthalomként fekszik, s csak ujjai verdesnek verebéként. Az arcom már az egy év múltán koponyát formázza, a lefoszlott hússal, a szelíden fehérülő homlokcsonttal. Aztán valami sárga könnyűség, keresztanyám rémült, oda nem illő arca. Nincs oka rá, hiszen vasárnap úgyis meglátogatom. Nyugalom a lepedő alá hajlítva, úgy egy órát, amíg a többiek kint eszegetnek a folyosón, vagy hátat fordítanak nekem, hogy ne lássanak. A hídon túl. Bal lábbal csisszenek előre, utánacsösszintom lassan a jobbot. Az egyik kezemmel visszanyomom, ahol fáj, a másik kezemmel tapogatózom előre. Másnap ötkor, amikor a mosdáshoz keltenek, kábán hunyorgók a radiátor rozsdaelefántjára. Szeretem a belosztály tizenkettes kórtermét, itt a másodikon. Én engedelmes vagyok. Te engedelmes vagy. Ő engedelmes. Csak a tanár úr haldoklik túl hangosan. Ők engedelmesek.

Látod, van értelme a türelemnek. Haladékot kapsz. Hónapokat, talán éveket. Megszokod a szédülést, a hányingert, új magadat. Megöszülsz teljesen. És mindenkit felismersz, aki ugyanígy van. Ne félj, ők is megismernek. Rakosgatják el a dolgaikat. Vadul dolgozni kezdenek. Néznek. Mi engedelmesek vagyunk. Ti engedelmesek.

„Nem kéne nékem / karaj kenyéren / s tejen kívül egyéb, / csak az ég fenn, / s e felhők szanaszét” (Velemir Hlebnyikov)

1991. december 14.

Tépelődés az utószóról

A semminél kevesebb valami

1990 decemberében szinte egyetlen nap alatt megírtam három néhány oldalas írást. Fogalmam se volt róla, hogy mit fogok tenni a *Rák*, a *Megválaszolhatatlan kérdések* és az *Ismerős és érthetetlen világ* című tárcákkal(?), publicisztikákkal(?), törpeesszékkel(?). Tudtam, hogy méltatlanok egy komoly tudóshoz, aki tanulmányokat ír. Sejtettem, hogy ez még elítélendőbb kicsapongás lesz, mint az 1989-90-es évek esszéi. Nem is tudtam, hogy mit kezdjek velük. S amikor elküldtem őket a *Magyar Hírlap*ba, még nem sejtettem, hogy egy sorozatra fogok vállalkozni. „Nem írál egyet naponta?” - kérdezte barátságosan a főszerkesztő helyettese. „Atyaisten, nem vagyok én író! Talán próbáljuk meg a heti egyet.” Csak csodálni tudom Kosztolányit, Márait, Hevesit, Karinthyt, Pilinszkyt, akik hétről-hétre meg tudták írni, össze tudták rakni a maguk három-négy oldalát. Nem a kitalálás a nehéz, hanem a megírás. A tucatnyi meg nem írt gondolatból kicsiszolni az egyetlen megírtat. A témákat önti a napi munka: ma bankigazgatósági ülés, délután előadás a világ végén, s hazajövet csak menni át a falvakon, és figyelni, hogyan kígyózik a kocsisor a sötétben. Vagy mint Áprily érezte 1956. augusztus 26-án: „Telt fülke. Nyolcan ülünk magyarok. / Mindenki hallgat, én is hallgatok. / Figyelgetem: szemükben mi lakik. / De nincs szavunk. Miskolctól Patakig.” És akkor le kell írni az első mondatot, az első szót. Nem ment meg tőle se Vas István, se Radnóti Miklós, se Kosztolányi Dezső néhány sora, verse. A saját első mondatomat kell leírni. Ennél csak egy nehezebb van. Hétfőn szembenézni azokkal, akik olvasták a szombati cikket, s tőlem mint egy vállalat vezetőjétől nem azt várják, hogy a rákról értekezsem. A költő biztosan megemészti és megemészteti környezetével, hogy költő. De mennyivel nehezebb megemészteni egy közgazdásznak, politikai elemzőnek, hogy Pilinszky vagy Kálnoky buggyan ki az írásából.

Kell-e ilyen írásoknak utólagos magyarázat? Van-e mit mondani még? Bevallhatom-e, hogy az írások nagy részét azért írtam, hogy történjen valami? Valami, nem a távoli jövőben, hanem most. Tudtam, hogy a mai politikai elit újságot olvas. Hátha az újságban olvasva inkább fogékonnyá válik, mint ha előterjesztésekben, feljegyzésekben ráogatja?

Azért írtam a korszak Kiállításáról, hogy legyen ilyen kiállítás. Egy régi kisgazda vezető fel is hívott, hogy hol lehetne megnézni.

Azért vetettem papírra a május 35-i értekezletet, hogy valóban hívjanak össze ilyen. Nem tették, de sokan azt gondolták, hogy az értekezlet lefolyt, csak ők nem tudtak róla.

Azért mentem végig július 7-én az Engesztelés Napján a Rumbach Sebestyén utcán, s fordultam be a Wesselényi utcába, a zsinagóga elé, pontban tíz órakor, hogy magamnak is bebizonyítsam, át tudom élni az írást. Addigra már annyian álltak az emlékműnél, hogy nem fértem oda. Kezemben a fehér kavicssal Herzl emléktáblájához mentem, s letettem alá. Nem volt ott egyetlen politikus sem. Miért is jöttek volna el. Hiszen csak egy mitugrász magánember ajánlotta nekik az engesztelést és az engesztelődést. Kitalálta a nem-létező Engesztelés Napját. Nem volt ott egyetlen barátom se. Nem mintha nem olvasták volna. Nem mintha hiányzott volna belőlük az egyetértés. De azért ezt mégsem vállalták. Nem volt benne a naptárunkban. Nem tartozott a fontos megbeszélések közé. De nem voltak ott az ellenségeim se. (Vagy nem ismertem fel őket.) Tudtam előre, hogy így lesz? Számítottam rá, hogy a lap csak egy héttel később közli, mert „túl hosszúnak” találják a szerkesztők, mint Polonius a színészkirály monológját Hekubáról? Mást vártam? Nem vártam mást. Július 7-i „emléksétám” után szinte azonnal két levelet kaptam. Az egyiket bankár barátom küldte. „Július 6-7-én Balatonon voltam (bár nem csempéztem), a cikket így nem olvashattam. Kavicsom, kavicsaim vannak, s igazán örültem, hogy úgy érezted: ott lehetnék. Lehet, hogy sokkal több

nem tellene tőlem, de július 7-i sétádra szívesen elkísértelek volna.” A másik levél fejlécén ez állt: Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége. Nem ismétlem ide a méltató szavakat, csak két bekezdést: „A magyar zsidóság régen vár arra, hogy kimondják azt, amit Ön leírt. Vasárnap délelőtt, amikor az Emánuel Alapítvány emlékező istentiszteletén a hatszázezer zsidó mártír emlékére gyújtott hat gyertya közül az egyiket meggyújtottam, úgy hiszem, Önnel együtt gyújtottam meg azt a gyertyát. Hiszem, hogy az Ön által lerakott kő méltón őrzi a zsidó mártírok emlékét.” Alatta az elnök aláírása. Nem tehet róla, hogy a miniszterelnököt, a köztársasági elnököt, a parlament elnökét szerettem volna ott látni, vagy az ő levelüket olvasni.

Azért írtam a miniszterelnökről, hogy megismertessem az olvasóval és önmagammal. Egy levélben megbocsátotta ezt nekem a Benedek családra és Atyámra tekintettel. „Fegyelemre intünk és nem várunk éjjeneket. / Hiszen megvagyunk éljenzésük nélkül. / Hűséges polgárainknak oltalmat biztosítunk, / És nem kérünk cserébe semmit, az engedelmisséget kivéve.” Czeslaw Milosz könnyen szemtelenkedik onnan messziről.

Azért beszéltem a pártelnökkel, majd írtam ki magamból, mert szerettem volna ismét látni azt a Kis Jánost, aki egykoron volt. A költözéskor megtaláltam Amerikából hozzám írt leveleit. „Ebben az egész 16 éves időszakban nekem a legfontosabbak a szolidaritás gesztusai voltak, s te azok közül voltál, amióta ismerlek, akiktől a legtöbbet kaptam. Ezt soha nem fogom elfelejteni.” Elfelejtette. Nem kellett hozzá több egy tizenöt oldalas cikkemnél a Szabad-demokraták Szövetségéről, az ötórai teáról. Két kis könyvecskéje egymás mellett álldogál a polcomon. A *Vannak-e emberi jogaink?* két kiadása. A szamizdat 1986-os és a *Magyar Füzetek* 1988-as változata. Természetesen mindkettőt tőle kaptam. Az egyikben a beírás szeretettel Kis Dani papájától van. Ahogy jöttem lefelé a Mérleg utcai ház lépcsőjén, Kis Dani papájára gondoltam.

Azért írtam a miniszterről, hogy magára ismerjen. Magára az államtitkár, a helyettese, a főosztályvezető, az alosztályvezető - és én magam. Találgatták, melyik miniszterről mintáztam. Mindegyikről. Aki volt és aki lesz. És magamról, aki szabadságra jöve, két hétig jártam föl és alá, várva telefont, levelet, híreket, értekezleteket, fontosságom megerősítését, hírességem alátámasztását. Mint kábítószeres az elvonókúrán, reszkető kézzel nyitottam vasárnap délből a postaládát, s hallottam a hívó telefont, a telefon nélküli lakásban. Gondoltam nemes célra, az emberiség, a magyarság megváltására, a nélkülem bevégezhetetlen nagy ügyekre. Kibírni az üres naptárt, átvészelni a felejtést, belenyugodni a láthatatlanságba, meglenni a titkárnők és munkatársak sürgése-forgása, a hatalom mindennapi kábítószere nélkül, a miniszterség, a főhivatalnokság, a főség nélkül - erről szól a mese.

És hány embert, hány ügyet nem sikerült megvédelmeznem! Szolgáljon mentségemre, hogy ha bántottam, mindig a nálam erősebbet és soha nem a nálam gyengébbet bántottam. Hányszor sikerült megint tévednem, hogy különböző pártok tévedhetetlenjei ezt a fejemre is olvassák. Igazuk volt, igazuk van. A történelem úgy nyargalt keresztül néhány feltevésen, hogy még arra sem jutott időm, hogy utána menjek. De valamennyien csak futunk a történelmi gyors után. „Még semmi sincsen veszve. Még... / Még velem fut az alagút. / Sors bona nihil aliud. / Jöhet az újabb vereség.” Szorongató bizonytalanság. Odajön hozzám a boltban. „Tudja, uram, a magafajták csokornyakkendőben sem fognak visszakerülni a hatalomba.” „Igazán?” Talán nem akar megütni. „Ezt nyugodtan megmondhatja az új gazdáinak!” Bólintok. A magamfajta nem-tudom-kicsoda-micsoda nyugodtan átadhatja ki-tudja-merre-vannak-gazdáinak ezt az üzenetet. Hány és hány üzenetet, hírt kell még továbbítanom! Gazdáim, uraim, hol vagytok?

„Mert nincs már semmink sem, csak a valóság.” - kezdi Szép Ernő. 1917-es *Emlék* című kötetében, *A semminél kevesebb valami* versében. „Nincs több ámúlat, minden kiderült.” Igen, így, hosszú ú-val és ű-vel. „Halálig, hogy nézzünk egymás szemébe! / Tekintetünknek vége van, mert látott, / Fülünk örökre odavan, mert hallott, / Nyelvünk jobb többet nem forogna, mert szólt.” A semminél is kevesebb valami.

Budapest, 1992. március